

С.Б. Гавриш
В.Л. Сутковий
Т.М. Філіпенко

Правознавство

10

Рівень стандарту,
академічний рівень

ББК 67я721

Г12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 544 від 08.06.2010 р.)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.**

Наукову експертизу проводив Інститут держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України.

Психолого-педагогічну експертизу проводив Інститут
педагогіки НАПН України.

Експерти, які здійснювали експертизу:

ЗАПАРА С.І., Сумський національний аграрний університет,
завідувач кафедри юридичного факультету, декан, кандидат
юридичних наук;

РИМАР Я.Я., Зборівський районний методичний кабінет Терно-
пільської обл., методист;

ЗІНЧЕНКО В.А., Славутицький ліцей Київської обл., учитель-
методист;

ОЛЕФІР С.І., ЗНЗ № 34, м. Полтава, учитель-методист.

Гавриш, С.Б.

Г12 **Правознавство : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч.
закл.: рівень стандарту, академ. рівень / С.Б. Гавриш,
В.Л. Сутковий, Т.М. Філіпенко. – К. : Генеза, 2010. – 416 с. : іл.
ISBN 978-966-11-0019-9.**

Підручник підготовлено відповідно до чинної навчальної програ-
ми з правознавства, затвердженої Міністерством освіти та науки
України. Автори врахували зміст сучасної системи знань про
державно-правові явища та особливості організації навчального про-
цесу на стандартному та академічному рівнях. Матеріал викладений
з урахуванням вікових особливостей учнів 10-х класів та направлений
на оволодіння ними найважливішими поняттями і термінами,
вироблення основ правомірної поведінки.

Підручник сприятиме розвитку критичного мислення, рефлексії,
умінню розмірковувати. Під час користування підручником
учням допоможуть піктограми.

ББК 67я721

© Гавриш С.Б., Сутковий В.Л.,
Філіпенко Т.М., 2009

© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2010

ISBN 978-966-11-0019-9

Вступ

Г. Сковорода про закон елімінації* труднощів:

- «Що потрібне – легке, непотрібне ж – важке!»

Проблемне питання

- Як ви розумієте закон, сформульований українським філософом?
- Чи потрібна людині правова грамотність?

Ви починаєте знайомство з курсом «Правознавство», який належить до предметів суспільно-гуманітарного напрямку. Правова (юридична) наука посідає особливе місце в циклі предметів, що вивчають суспільство, вирізняючись практичною спрямованістю щодо використання набутих знань у конкретних життєвих ситуаціях.

Пам'ятаючи про матеріальний вимір конкретних життєвих ситуацій, автори підручника прагнуть висвітлити також духовний аспект багатьох проблем, що розв'язує правова наука. На подібні пошуки надихнула постать українського мандрівного філософа і поета XVIII ст. Григорія Сковороди. Саме його думками починається майже кожен параграф підручника. Філософ постійно доводить, що ідеальне є вищим прагненням духовності, але не завжди ідеали втілюються в життя,

Г. Сковорода

* Елімінація (від лат. *eliminare* – вигнання; *limen* – поріг) – виключення невідомого з певної системи.

стикаючись із реальністю. Погляди філософа або інших відомих українців допоможуть вам побачити постійну проблему вибору, яка постає перед людиною кожного дня: між добром і злом, правдою і неправдою, правом та свавіллям. Кожен з нас має право, кажучи мовою поета, *«чи вільно вибирати, чи хрест нести, чи ж цвях вбивати»*.

Метою курсу є формування системного уявлення про державу та право як основні засоби впорядкування суспільних відносин та вміння використовувати їх у практичному житті.

Завданнями курсу є:

- ознайомлення з основами теорії держави та права і формування уявлення про державно-правові реалії сучасної України;

- поглиблення знань про виникнення, типи та форми держави, історію розвитку української державності, сучасну українську державу та її органи;

- поглиблення знань про соціальні норми, формування системного уявлення про правові норми, галузі права, правовідносини, правопорядок, правопорушення та юридичну відповідальність;

- формування системного уявлення про способи підтримання правопорядку, механізми захисту прав і свобод;

- виховання особистої переконаності в необхідності дотримання правових норм, непримиренності до протиправної поведінки;

- набуття вмінь аналізувати суспільно-політичні події, користуватися правовими актами, юридичною літературою;

- формування навичок діяти згідно з нормами права у конкретних життєвих ситуаціях;

- формування вміння використовувати набуті знання у практичному житті тощо.

Зміст матеріалу підручника відповідає переліченим завданням.

Вивчаючи предмет «Правознавство», ви ознайомитеся з такими розділами (частинами) підручника:

I. Основи теорії держави.

II. Основи теорії права та правовідносин.

III. Основи публічного права України.

IV. Основи приватного права України.

У першій та другій частинах розкривається загальна характеристика держави і права як соціальних явищ, а третя й четверта – присвячені характеристиці української держави та її системи законодавства.

Орієнтуватися в структурі підручника вам допоможуть піктограми.

Г. Сковорода про...

Піктограма зображує мандрівного українського філософа Г. Сковороду або інших відомих українців. Пропонується замислитися над виразом, який акцентує увагу на головному в темі, що вивчається.

Проблемне питання

Система запитань допоможе виокремити головну проблему уроку.

Норма закону

Пропонується вивчити поняття, що є обов'язковими за програмними вимогами.

Для допитливих (з історії поняття)

Рубрика може містити дослівний переклад терміна, історію його появи, цікаві подробиці.

Буква закону

Подані фрагменти юридичних документів, що ознайомлять вас із конкретною правовою нормою.

Розв'яжіть ситуацію

Побачивши цю піктограму, потрібно не тільки розв'язати певну ситуацію, а й скористатися запропонованим алгоритмом дії: розглянути певне коло питань, проаналізувати юридичні джерела, якими слід керуватися саме в цьому випадку.

** Дві зірочки означають, що це завдання підвищеної складності. Виконувати його можна за бажанням.

Запитання та завдання

Рубрика пропонує запитання для самоперевірки й завдання, які можна виконати колективно на уроці.

Сподіваємося, що підручник стане вашим помічником у складних життєвих ситуаціях і допоможе порадою і корисною інформацією.

Надихаючи вас на навчання, автори бажають успіхів і нагадують відомий афоризм «Шлях здолає той, хто йде!».

Частина перша

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

§ 1. Історичний аспект виникнення держави

Г. Сковорода про походження держави:

- Святий мій Боже і віків творець,
Стверди, що сам ти клав на скрижаль.

Проблемне питання

- Подумайте, чи завжди існувала держава.
- На якому етапі розвитку суспільства виникла держава?
- Прочитайте вищенаведені рядки з пісні Г. Сковороди. Якої теорії походження держави він дотримувався?

1. Порівняльна характеристика понять «суспільство», «держава», «країна»

Загальновідомо, що держава – набагато пізніше утворення, ніж первісне суспільство, її створенню передували первісний лад – стародавній примітивний тип колективного виробництва, причиною виникнення й існування якого була слабкість окремої людини перед навколишнім середовищем.

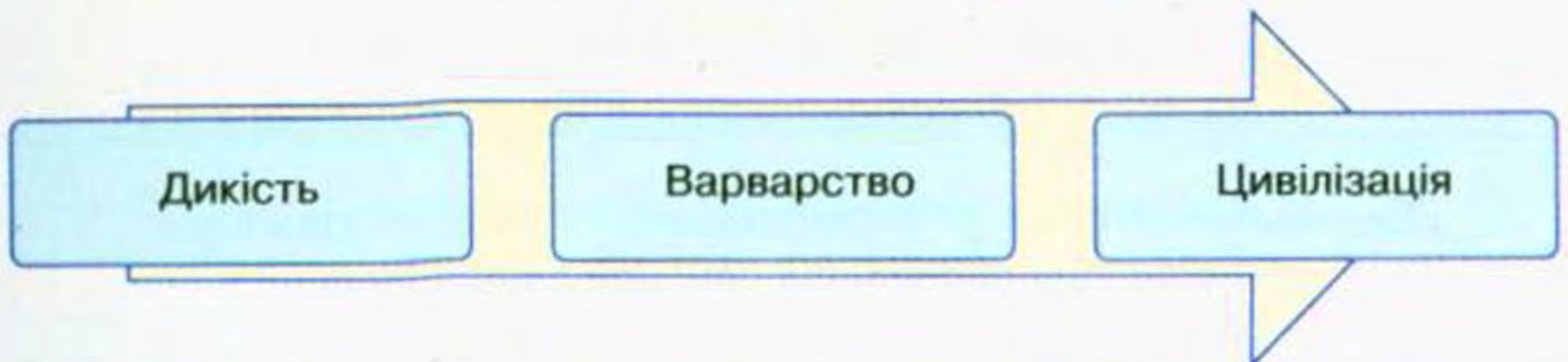

Норма закону

Суспільство – історично сформована сукупність індивідів, форма колективного співжиття людей та система різноманітних (економічних, моральних, релігійних, політичних, юридичних) зв'язків і відносин між людьми.

Протягом тисячоліть людина є тією складовою, яка утворює спільність і пов'язує з нею своє буття. Первісний лад послідовно пройшов у своєму розвитку декілька стадій, але тільки на певному етапі він став переростати в державно організоване суспільство.

Стадії розвитку суспільства

Період дикості – дитинство людського роду. На цьому етапі здійснювалося присвоєння готових продуктів природи, які добували за допомогою примітивних знарядь праці.

У *період варварства* виникає домашнє тваринництво, починається вирощування сільськогосподарських культур, удосконалюються знаряддя праці для виконання різноманітних операцій. Стає іншою і суспільна організація: первісне стадо змінюється більш досконалим об'єднанням людей, виникає окрема родина. Колективна власність на засоби виробництва та соціальна єдність обумовлюють таку організацію влади, як первісне народовладдя, первісне самоуправління. Найважливіші справи вирішували спільно на зборах членів роду, на яких обирали старійшину, вождя. Останні не стояли над родом, а очолювали його.

З переходом до *цивілізації* суспільство стає соціально неоднорідним. Складаються відносно самостійні групи людей (страти): касты, стани, класи тощо. Стратифіковане суспільство завжди є внутрішньо неоднорідним: інтереси раба прямо протилежні інтересам рабовласника. Світовий досвід свідчить, що запобігти саморуйнуванню такого суспільства в змозі тільки державна організація.

Норма закону

Поняття «державна» характеризує форму організації політичної влади в межах країни.

Основними причинами виникнення держави є:

- необхідність у більш досконалих формах управління суспільством у результаті розвитку виробництва, поділу праці, зростання чисельності населення;
- необхідність підтримання суспільного порядку, що забезпечується за допомогою загальнообов'язкових соціальних норм;

- необхідність організації захисту території та ведення війн;
- необхідність організації значних суспільних робіт (у деяких країнах Азії та Африки).

Що ж стосується понять «країна» та «держава», на перший погляд здається, що вони є тотожними, тобто однаковими. Проте з точки зору юридичної науки це не так. Термін «країна» походить від слова «край».

Норма закону

Країна – географічно окреслена територія на земній кулі, що має певні кордони та відрізняється від подібних утворень сукупністю етнічних, культурних, історичних, економічних та політичних особливостей.

Термін «держава» застосовується як тотожний поняттю «країна» для позначення сукупності людей, території, на якій вони проживають, і суверенної в межах даної території влади. Цей самий термін вживається в юридичному сенсі для позначення організації політичної влади, головного інституту політичної системи суспільства, який спрямовує за допомогою норм права спільну діяльність людей, захищає їхні права та інтереси.

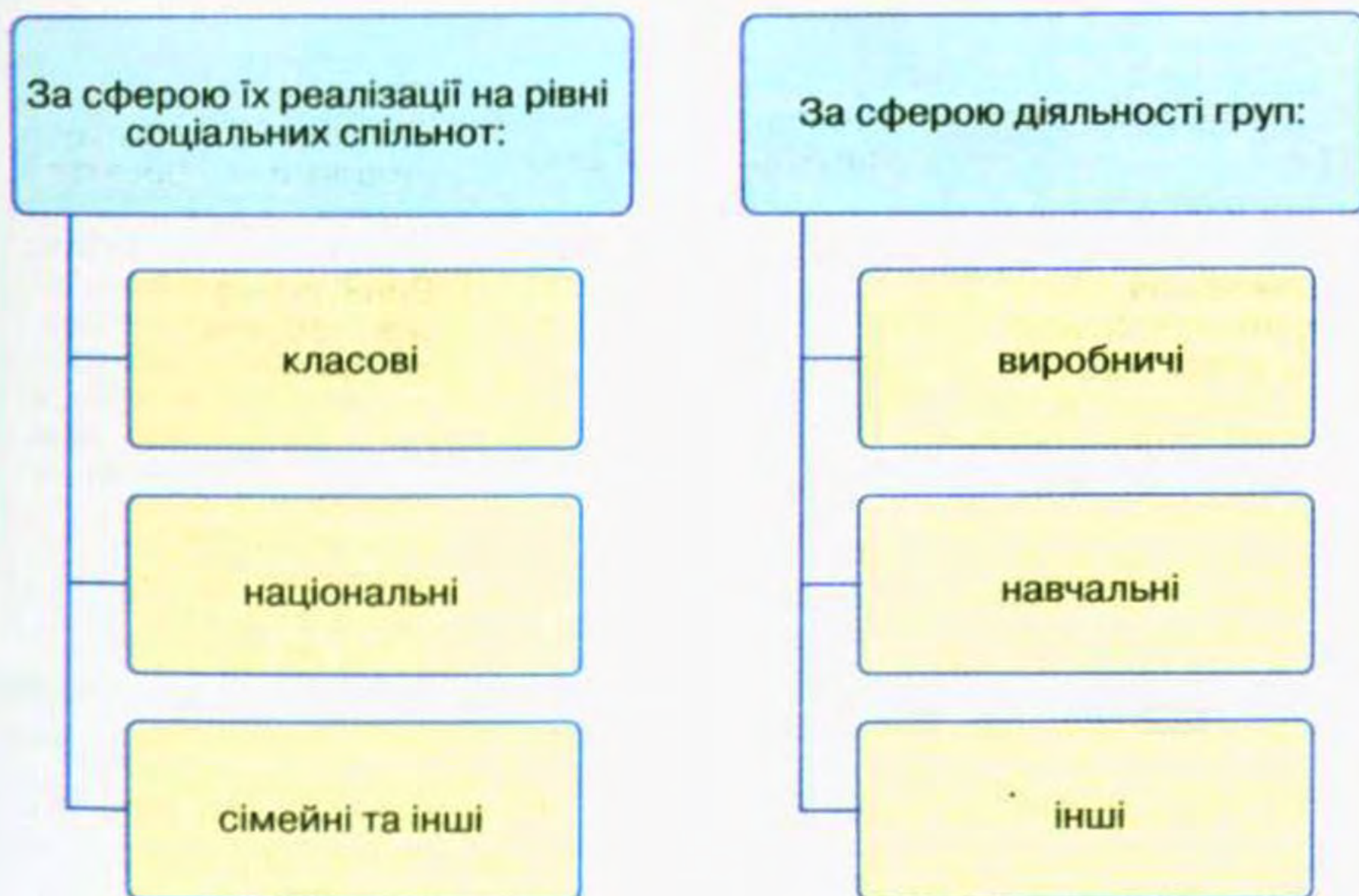

2. Поняття і види суспільних відносин та особливості їх упорядкування в додержавний період

Норма закону

Суспільні відносини – це стійкі зв'язки між соціальними групами людей, а також усередині цих груп, які мають істотне значення для існування і функціонування певної, досить великої, сукупності людей.

Класифікація суспільних відносин

До суспільних відносин людини як суб'єкта соціального життя належать усі сфери, а саме: економічні, політичні, ідеологічні, професійні, правові тощо.

Для регулювання різноманітних відносин, що виникають між людьми, застосовуються *соціальні норми*. У первісному суспільстві регулювання відбувалося звичаями і традиціями, нормами первісної моралі та релігії, всілякими заборонами (табу).

Гарантом дотримання цих норм був не примус, що притаманний державі, а страх перед надприродними силами та богами. Для первісних людей будь-яке порушення звичаїв могло призвести до негативної реакції «духів землі» та накликати небезпеку.

В основі організації первісного суспільства лежала кровна спорідненість людей – рід, община, плем'я. Влада ґрунтувалася виключно на авторитеті, досвіді, особистих якостях.

Норми первісної моралі – це правила поведінки, що характеризуються ставленням людини до добра чи зла, правди чи неправди

Первісні традиції – це різновид звичаїв, що характеризувалися певною програмою дій (танець дощу, обжинки тощо)

Первісні звичаї – правила поведінки людей, що увійшли у звичку в процесі неодноразового застосування, виконувалися добровільно

Релігійні норми – це правила поведінки людей стосовно віри в богів (наприклад, віра в потойбічне життя)

Таким чином, первісні суспільні відносини базувалися на неофіційному управлінні суспільством і неофіційних правилах поведінки, що врешті привело до зміни суспільного ладу.

3. Теорії виникнення держави. Зміни в організації суспільних відносин з появою держави

Поява держави є наслідком довготривалого процесу. Виявлення причин виникнення такої форми організації суспільства багато в чому залежить від того, як соціальна група чи соціальний інститут тлумачать цю державність, її сутність та призначення. Тому юридична наука розглядає декілька теорій виникнення держави.

Причинами виникнення держави є:

- необхідність удосконалення управління суспільством;
- необхідність підтримання в суспільстві порядку;
- необхідність захисту території та ведення війн;
- необхідність організації суспільних робіт, об'єднання з цією метою великих груп людей.

Основні теорії походження держави

№	Назва теорії походження держави	Цитата	Відомі представники	Коротка характеристика
1	Теологічна (релігійна) теорія	Ф. Аквінський (1225–1274): «Право – це дія справедливості в божественному порядку людського спілкування».	У середньовічній Європі відомими представниками цієї теорії були богослови Аврелій Августин і Фома Аквінський; у XVIII ст. – прихильник абсолютизму філософ Ж. де Местр; у XIX ст. – католицький філософ Ж. Марітен.	Теологічна теорія пояснює походження держави і права божественною волею. Це обґрунтовує її вічність, непорушність і святість. Існує вищий божественний закон, який лежить в основі права, створюваного державою. Прихильники цієї теорії пов'язують розвиток держави з діяльністю релігійних діячів, дотриманням релігійних канонів, орієнтацією на божественні начала.
2	Патріархальна теорія	Платон (427–347 рр. до н.е.): «Ідеальна держава – це справедливе, засноване на законах, правління кращих».	Представники теорії – Арістотель і Платон. Серед українських мислителів прихильно ставився до патріархальної теорії М. Драгоманов.	Сутність цієї теорії полягає у твердженні, що держава походить від сім'ї. Сім'я як початковий осередок суспільного життя розростається в плем'я, а плем'я – у державу. Батьківська влада над дітьми трансформується у владу монарха над своїми підданими.
3	Договірна теорія	Т. Гоббс (1588–1679): «Поки люди живуть без загальної влади, яка тримає всіх у тому стані, що	Представниками цієї теорії були Т. Гоббс та Дж. Локк в Англії, Г. Гроцій та Б. Спіноза в Голландії,	Згідно з цією теорією, держава виникає внаслідок укладення між людьми суспільного договору – добровільної угоди між правителем

№	Назва теорії походження держави	Цитата	Відомі представники	Коротка характеристика
	Договірна теорія	називається війною всіх проти всіх».	Ж-Ж Руссо у Франції, О. Радищев у Росії, ректор Київського університету Св. Володимира К. Неволін та ін.	і народом – для забезпечення справедливості. Тим самим шляхом утворюється і право, яке, з погляду прихильників цієї теорії, має природний характер: кожна людина має невід'ємні права, набуті від природи.
4	Теорія насильства	Л. Гумплович (1838–1919): «Не суспільний договір чи ідея свободи, а зіткнення ворожих племен, війна, боротьба, спустошення, одним словом, насильство, – ось хрещені батьки держави».	Один із засновників і провідних представників Л. Гумплович, австрійський професор права. Прихильниками цієї теорії були німецькі мислителі К. Каутський та Є. Дюрінг.	Засновники теорії вбачали причину походження політичної влади і держави не в економічних відносинах, а в насильстві, завоюванні одних племен іншими. У результаті такого насильства створюється єдність протилежних елементів – володарюючих і підлеглих, бідних і багатих.
5	Органічна теорія	Г. Спенсер (1820–1903): «Подібно до живого організму, держави народжуються, старіють і гинуть».	Представник – Г. Спенсер: «Для поганої людини влада істотно необхідна, а для доброї не потрібна. Закон для егоїстичної людини – те ж саме, що і клітка для дикого звіра. Тому-то ми і називаємо владу необхідним злом».	Г. Спенсер вважає державу результатом органічної еволюції, різновидом якої є соціальна революція. Подібно до того, як у живій природі виживають найбільш пристосовані, так і в суспільстві у процесі воєн і завоювань проходить відбір, який визначає появу правлінь.

Продовження таблиці

№	Назва теорії походження держави	Цитата	Відомі представники	Коротка характеристика
6	Психологічна теорія	Л. Петражицький (1867–1931): «Почуття й емоції є основою поведінки людини, і тому вони заперечують егоїстичні зазіхання і сприяють формуванню почуття обов'язку».	Засновниками цієї теорії були французький криміналіст Г. Гарді і професор Київського університету Св. Володимира, а згодом Варшавського університету Л. Петражицький.	За цією теорією, яка з'являється в ХІХ ст., причини виникнення держави криються у властивостях психіки людей. Суть теорії: у людях закладена психологічна потреба жити в умовах організованого співтовариства, в умовах колективної взаємодії. Психіці переважної частини людей притаманна потреба підкорятися видатним особистостям, залежати від духовної еліти суспільства.
7	Класова (економічна) теорія	У 1848 р. у «Маніфесті комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса дали визначення держави і права: «Держава – це політична організація, організоване насилля одного класу над іншими. А право є введеною в закон волею панівного класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя цього класу».	Створена зусиллями німецьких філософів К. Маркса та Ф. Енгельса. Пізніше в розробку теорії зробив свій внесок російський теоретик і політичний діяч В. Ленін. К. Маркс	Держава і право виникли одночасно через появу приватної власності і розшарування суспільства на класи. Держава і право перетворилися на інструмент захисту інтересів економічно пануючих класів.

№	Назва теорії походження держави	Цитата	Відомі представники	Коротка характеристика
8	Демографічна теорія	Т. Мальтус (1766–1834): «Збільшення кількості населення постійно наближається до межі, на якій воно все ж таки може існувати й утримуватися тому, що починаються голод, війни й хвороби».	Засновник – англійський економіст і священник Т. Мальтус. 	Прихильники теорії, розвиваючи ідеї, висловлені ще 1798 р. Т. Мальтусом, прагнуть довести, що головною причиною суспільних процесів, у тому числі й виникнення держави, є зростання народонаселення. Проте сучасною наукою доведено, що демографічні показники залежать від загального стану суспільства та характеру процесів у ньому.
9	Теорія географічного детермінізму		Представники цієї теорії – Є. Хантингтон, І. Мечников.	Нині мало хто зважає на роль географічного середовища в становленні держави. Проте в минулому ідеї географічного детермінізму були досить поширеними. Певні характеристики суто географічних обставин (такі як клімат, ландшафт, природні ресурси) не без підстав вважалися вирішальними у визначенні темпів та напрямку суспільно-політичної еволюції.
10	Расова теорія	Ж. Гобіно (1818–1882) оголосив арійців «вищою расою», покли-	Один із засновників расової теорії француз Ж. Гобіно.	Зміст цієї теорії склали тези про фізичну й психологічну нерівноцінність людських рас, положен-

Продовження таблиці

№	Назва теорії походження держави	Цитата	Відомі представники	Коротка характеристика
		каною володарювати над іншими. До нижчих рас були приписані семіти, слов'яни та інші. Важливим засобом вирішення всіх державних питань оголошувалася війна.		ня про вирішальний вплив расових відмінностей на історію, культуру. За допомогою держави і права вищі раси повинні володарювати над нижчими. Расова теорія призвела до практики «законного» винищення цілих народів, національних меншин. Історично расова теорія була повністю дискредитована після Другої світової війни.
11	Космічна теорія			Поява держави за цією теорією пояснюється втручанням інопланетних цивілізацій або вищого космічного розуму.
12	Сакральна (харизматична, магічна) теорія		Теорія пов'язана з ім'ям відомого англійського релігієзнавця й етнолога Дж. Фрезера.	Пояснює походження держави впливом на суспільство людини (виконує релігійно-ритуальні функції), що має емоційно-психічні властивості впливати на інших.

Це далеко не вичерпний перелік, який можна продовжувати (теорія неолітичної революції англійського археолога Г. Чайлда і гідравлічна теорія К. Віттфогеля).

Державно організовані суспільні відносини суттєво відрізняються від влади первіснообщинного ладу. Зміни відбулися в усіх сферах життя людини.

Отже, держава та право виникли в результаті розвитку суспільства як механізм упорядкування суспільних відносин, збалансування приватних і публічних інтересів та сприяння функціонуванню суспільства як цілісної системи.

4. Історичні типи держави і права: поняття і загальна характеристика

Кожному типу суспільства, виробничих відносин відповідає історичний тип держави і права з характерними рисами та особливостями.

Норма закону

Історичний тип держави – це сукупність найсуттєвіших ознак, притаманних державам у різні періоди історії, які проявляються в єдності закономірностей розвитку, засновані на однакових економічних, культурних відносинах.

Існує декілька підходів до історичної типологізації держав.

За формаційним підходом

Формація – це історичний тип суспільства, заснований на певному способі виробництва

Рабовласницька держава

Феодальна держава

Буржуазна держава

Соціалістична держава

Сучасна держава

Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої відбувається внаслідок зміни віджилих типів виробничих відносин і заміни їх новим економічним ладом.

При такому підході держава набуває суто класової визначеності, виступаючи як диктатура економічно пануючого класу. Називаючи три основні типи експлуаторських держав (рабовласницький, феодальний, буржуазний), К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін виділяли й останній (неексплуаторський) історичний тип – соціалістичну державу, яка, на їх думку, в найближчій історичній перспективі повинна перерости в громадське комуністичне самоврядування.

Прихильники цього підходу в наш час виділили сучасний тип держави, який іноді розділяють на постбуржуазний та постсоціалістичний. *Сучасний тип держави* характеризується соціальною спрямованістю, демократичним режимом утворення державних органів і здійснення державної влади, правовою формою та характером державної діяльності. Сучасні держави забезпечують задоволення загальнолюдських потреб, реальне здійснення та захист основних прав людини. Їх економічною основою є наявність серед населення значної кількості власників засобів і результатів виробничої діяльності та рівноправність різних форм власності: приватної, муніципальної та державної. Суттєвою рисою сучасної держави є забезпечення і захист природних прав людини.

Інший підхід – цивілізаційний – покладає в основу типової класифікації держав поняття «цивілізація», її рівень, досягнутий тими чи іншими народами. Прихильники цивілізаційного підходу (Г. Кельзен, А. Тойнбі) відкидають формаційний

підхід як одномірний і співвідносять державу насамперед з духовно-моральними і культурними чинниками суспільного розвитку. Англійський історик А. Тойнбі виділяє 21 цивілізацію і розуміє під цим поняттям відносно замкнений стан суспільства, яке відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак.

Первинним цивілізаціям притаманна командно-адміністративна організація влади. Держава забезпечує як політичне, так і господарське функціонування суспільства, а не визначається ними. З первинних цивілізацій збереглися лише ті, що спромоглися послідовно розвинути духовно-культурні засади в усіх видах діяльності людини (єгипетська, китайська, мексиканська, західна, православна, арабська та ін.).

Вторинні цивілізації (держави Нового і Новітнього часу, сучасні держави) тяжіють до ринкового устрою, громадянського суспільства і правової організації. Держави Північної Америки сприйняли і розвинули цю спрямованість європейських держав.

Цивілізаційний підхід дозволяє бачити в державі не лише інструмент політичного панування експлуататорів над експлуатованими, але й найважливіший чинник духовно-культурного розвитку суспільства.

Кожний з двох підходів має свої переваги й недоліки. Хибою цивілізаційного підходу є недооцінка соціально-економічного чинника та звеличування культурного елемента як «душі сутності цивілізації» (А. Тойнбі). До хиб формаційного підходу належить переоцінка класово-економічного чинника. Поза полем його зору залишається величезний шар культурно-ціннісних ідей і уявлень, котрі не можна схарактеризувати як класові.

Класифікація держав за типами може бути здійснена за іншими критеріями:

За технократичним підходом	За способом набуття влади	За методами формування та здійснення державної влади
• Аграрні (побудовані на позаекономічному примусі до праці, наприклад на рабстві, кріпосному праві). • Індустріальні (на зміну фізичній праці приходять машини і технології). • Постіндустріальні (використовуються переважно інформаційні технології).	• Легітимні (визнані населенням країни, законом і міжнародним співтовариством). • Нелегітимні (набуття влади здійснено незаконним шляхом).	• Традиційні – це рабовласницькі та феодальні держави. Тут народ не є джерелом влади, держава має практично необмежені повноваження щодо більшості населення, заперечується наявність у людей природних прав. • Сучасні (конституційні) – народ є джерелом влади, а держава служить суспільству.

Таким чином, ідеї про історичні типи держави і права дають ключ для правильного розуміння процесу природно-історичного розвитку держави. Зміна історичних типів держави і права є одним з вузлових, найбільш важливих моментів, без врахування якого неможливо правильно зрозуміти ні їх розвиток, ні соціально-політичний зміст і призначення, ні зміну їхніх форм, функцій, місця і ролі в структурі політичної системи суспільства.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Яке з понять є історично сформованою сукупністю індивідів, формою колективного співжиття людей та системою різноманітних зв'язків і відносин між людьми?
  - А. Держава.
  - Б. Суспільство.
  - В. Населення.
  - Г. Громада.
2. Укажіть причину виникнення держави.
  - А. Виникнення патріархальної сім'ї.
  - Б. Неспроможність суспільної влади первісного ладу врегульовувати конфлікти.

- В. Три великі суспільні поділи праці.
Г. Необхідність підтримання суспільного порядку, що забезпечується за допомогою загальнообов'язкових соціальних норм.
3. Яким видом соціальних норм не регулювалися суспільні відносини в первісному суспільстві?
А. Правові норми.
Б. Норми моралі.
В. Звичаї та традиції.
Г. Релігійні норми.
4. Яке поняття характеризує історичний тип суспільства, заснований на певному способі виробництва?
А. Цивілізація.
Б. Індустріалізація.
В. Модернізація.
Г. Формація.
5. Співвіднесіть характеристику теорії походження держави і назву теорії.
1. Держава виникає внаслідок укладення угоди між правителем і народом для забезпечення справедливості.	А. Теорія географічного детермінізму.
2. Держава походить від сім'ї і є результатом розростання сім'ї.	Б. Демографічна теорія.
3. Держава і право виникли одночасно через появу приватної власності і розшарування суспільства на класи.	В. Патріархальна теорія.
4. Головною причиною суспільних процесів, у тому числі й виникнення держави, є зростання народонаселення.	Г. Класова (економічна) теорія. Г. Договірна теорія.
6. Назвіть засновника цивілізаційного підходу до типологізації держав, який виділив 21 цивілізацію, що відрізняються спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних та інших ознак.
А. К. Маркс.
Б. А. Тойнбі.
В. Г. Спенсер.
Г. Дж. Фрезер.

II. Порівняйте поняття.

- А. Формаційний – цивілізаційний підходи до історичної типологізації держав.
- Б. Держава – країна – суспільство.
- В. Організація суспільних відносин у додержавний період – зміни в організації суспільних відносин у зв'язку з появою держави.

III. Прочитайте та поясніть тези з філософських роздумів англійського філософа Т. Гоббса. Яку теорію походження держави ілюструють перші дві думки? Запропонуйте продовження третьої тези.

- А. «Людина людині – вовк».
- Б. «Війна всіх проти всіх».
- В. «Природні закони незмінні та нескінченні. Їх дев'ятнадцять: вдячність, справедливість, пробачення образ, рівність у користуванні загальними речами, довіра до жеребкування ...».

IV. Запитання для самоперевірки.

1. Що таке суспільні відносини?
2. Які види суспільних відносин ви знаєте?
3. За допомогою яких засобів відбувалося впорядкування суспільних відносин у додержавний період?
4. Які зміни відбулися в організації суспільних відносин з появою держави?
5. Дайте коротку характеристику 3–4 теоріям походження держави.
6. Які підходи існують для визначення історичних типів держави?
7. Який з них, на ваш погляд, заслуговує найбільшої уваги? Чому? За яким підходом доцільно вивчати історію сьогодні?

§ 2. Загальна характеристика держави та державної влади

З погляду Г. Сковороди:

- «Нехтування вимогами розумної натури перетворює правління – в мучительство, судейство – в хищення, воїнство – в граблені, а науки – в орудіє злоби. Натомість "сродна" праця, що відповідає визначенням Богом нахилам людини, є не лише можливою, а й легко здійсненою» (примітка: збережена орфографія джерела).

Проблемне питання

- Що означає, на вашу думку, поняття «сродна» праця?
- Чи відповідають поняттю «сродна» праця головні принципи державної служби – служіння народу, гуманізм та соціальна справедливість?
- Що мав на увазі Г. Сковорода, коли говорив, що «правленіє» може перетворитися в «мучительство»?

1. Поняття і ознаки держави

У спеціальній науковій літературі існує чимало визначень поняття «держава», котрі відбивають такі його аспекти:

- держава як організація політичної влади;
- держава як апарат влади;
- держава як політична організація всього суспільства.

Кожний із зазначених аспектів заслуговує на увагу. Розуміння держави як організації політичної влади підкреслює, що серед інших суб'єктів політичної системи вона виділяється особливими якостями, є офіційною формою організації влади. Водночас політична влада – одна з ознак держави. Тому недоцільно прирівнювати тільки до неї визначення поняття «держава».

Із зовнішнього боку держава виступає як механізм здійснення влади й управління суспільством, як апарат влади. Але в разі такого розгляду не враховується діяльність системи органів місцевого самоврядування та інших органів влади.

Розкриваючи зміст поняття «держава», слід підвести її під таке родове поняття, як політична організація. Якщо державу до середини ХІХ ст. можна визначати як політичну організацію панівного класу, то сучасна держава – це політична організація всього суспільства. Держава стає не просто владою, що спирається на примус, а цілісною організацією суспільства. Вона виражає і охороняє індивідуальні, групові і суспільні інтереси, забезпечує організованість у країні на основі економічних і духовних чинників, реалізує головне, що надає людям цивілізація, – народовладдя, економічну свободу, свободу особи.

Щоб розкрити поняття держави, необхідно проникнути до її сутності. Сутність держави – це внутрішній зміст її діяльності, який виражає єдність загальносоціальних і вузькостанових (групових) інтересів громадян. Будь-яка держава виконує й загальносоціальні завдання («спільні справи»), без яких не може функціонувати жодне суспільство (будівництво шляхів, боротьба з епідеміями, злочинністю, заходи щодо забезпечення миру та інші).

Виокремити загальне визначення держави, яке б відбивало всі без винятку ознаки і властивості, характерні для кожного з її періодів у минулому, сучасному і майбутньому, неможливо. Водночас будь-яка держава має набір таких універсальних ознак, що виявляються на всіх етапах її розвитку.

Ознаки держави

Територія, яка визначається державним кордоном (суходіл, внутрішні моря, ріки, зовнішні моря і територіальні води, повітряний простір, диппредставництва, морські та повітряні судна, літаки та ін.)

Суверенітет держави (державна влада єдина в межах своєї території, не залежить від інших влад усередині суспільства і має незалежність і рівноправність у вирішенні питань зовнішньої політики)

Апарат публічної влади (влада має політичний характер, не співпадає з поглядами населення країни, проте виступає від його імені, складається з органів влади, у тому числі й апарату примусу)

Правова система (держава встановлює загальнообов'язкові для всього населення правила поведінки і закріплює їх у нормах права)

Податкова система (держава має монопольне право на збір податків з населення та на формування державного бюджету)

Символи держави (зовнішні атрибути, за якими державу ідентифікують як суверенну в системі внутрішніх і міжнародних відносин)

Цей перелік ознак держави не є вичерпним. Крім вищезгаданих, іноді виділяють:

- об'єднання населення за територіальною ознакою через громадянство;
- наявність фінансової системи та грошової одиниці;
- існування законодавчо закріпленої державної мови тощо.

Норма закону

Держава – суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі правових норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів з опорою, у разі потреби, на легальний примус.

Для допитливих (деякі з філософських поглядів на поняття)

Англійський філософ XVII ст. Томас Гоббс порівняв державу зі своєрідним звіром (Левіафаном), що підкорив собі всі існуючі структури.

Німецький філософ XVIII ст. Йоганн Фіхте визнавав державу як найповніше здійснення людського «Я», вищий емпіричний прояв людської особистості.

Німецький філософ XIX ст. Артур Шопенгауер писав, що «державу – не що інше, як намордник для приборкання... тварини, яка називається людиною, та надання їй частково трав'яного характеру».

Представник німецької класичної філософії XIX ст. Георг Гегель убачав у державі найдосконаліше втілення світової ідеї з притаманним їй саморозквітом. «Державу – це дійсність моральної ідеї, моральний дух, як явна, сама по собі ясна субстанційна воля, яка мислить і знає себе, і виконує те, що вона знає, оскільки вона це знає».

2. Функції держави: поняття і види

Норма закону

Функції держави – це основні напрями її діяльності на певних етапах розвитку. У функціях держави виражається її сутність та призначення.

Конкретні функції держави, а їх досить багато, доцільно розглядати через їх класифікацію на види.

Загалом функції держави можна поділити на такі групи. **За соціальною значущістю** – основні та неосновні. **Основні функції** – найзагальніші та найважливіші комплексні напрями діяльності держави щодо здійснення стратегічних завдань і цілей, що стоять перед нею в конкретний історичний період. До них відносять функції: оборони, підтримання зовнішніх відносин, охорони правопорядку, регулювання економіки, забезпечення екологічної безпеки, підтримання і розвиток культури, забезпечення освіти населення та ін.

Неосновні функції – напрями діяльності держави зі здійснення конкретних завдань у другорядних сферах суспільного життя. До них належать: управління персоналом, матеріально-технічне забезпечення та управління державним майном, збирання і розповсюдження необхідної для управління інформації тощо.

Залежно від територіальної спрямованості – внутрішні та зовнішні. **Внутрішні функції** – такі напрями діяльності держави, у яких конкретизується внутрішня політика стосовно економічних, ідеологічних, екологічних, культурних та інших аспектів життя суспільства. До таких відносять функції: регулювання економіки, підтримання та розвитку культури, охорони та захисту всіх форм власності, соціального захисту населення, гарантування екологічної безпеки, охорони правопорядку та ін.

Зовнішні функції – основні напрями діяльності держави за її межами у взаємовідносинах з іншими державами, світовими громадськими організаціями і світовим співтовариством у цілому. Функціями є: організація співробітництва з іншими суб'єктами міжнародних відносин, захист державного суверенітету, підтримка миру в регіоні, культурний та освітній обмін тощо.

За часом здійснення – постійні та тимчасові. **Постійні функції** – напрями діяльності держави, що здійснюються на всіх етапах її розвитку. Більшість здійснюваних державою функцій є постійними. **Тимчасові функції** – напрями діяльності держави, що обумовлені конкретним етапом історичного розвитку суспільства. Прикладом тимчасових можуть бути функції стабілізації економіки в перехідний період, подолання наслідків аварії на ЧАЕС чи повені на певній території України.

За сферами суспільного життя – гуманітарні, економічні та політичні. **Гуманітарні функції** – забезпечення, охорона та захист основних прав людини; охорона природного середовища; охорона і відновлення здоров'я; соціальне забезпечення; освіта; виховання; розвиток культури тощо. У міжнародній

сфері – це участь у міжнародному забезпеченні та захисті прав людини; допомога населенню інших країн (у разі стихійного лиха, кризових ситуацій тощо); участь у захисті природного середовища (екологічна функція); участь у міжнародному культурному співробітництві.

Економічні функції – створення умов для розвитку виробництва на основі рівноправного визнання і захисту різних форм власності на засоби виробництва; програмування та організація виробництва на державних підприємствах, розпорядження об'єктами державної власності; організація та стимулювання наукових досліджень. У міжнародній сфері – це участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного розподілу та інтеграції виробництва і праці; участь у розв'язанні господарських та наукових проблем (енергетичної, використання Світового океану, досліджень й освоєння космосу тощо).

Політичні функції – створення демократичних умов, інститутів для вільного виявлення і врахування інтересів різних соціальних груп суспільства, зокрема для діяльності різноманітних політичних партій та інших громадських об'єднань; забезпечення умов для збереження і розвитку національної самобутності корінної та інших націй, що проживають на території держави; охорона і захист державно-конституційного ладу, законності та правопорядку. У міжнародній сфері до політичних функцій належить організація, підтримка і розвиток міждержавних договірних відносин на основі загально-визнаних принципів міжнародного права; участь у забезпеченні ненасильницького миру в усіх регіонах планети.

За часом здійснення:

- постійні
- тимчасові

Залежно від територіальної спрямованості:

- внутрішні
- зовнішні

За сферами суспільного життя:

- гуманітарні
- економічні
- політичні
- культурні

3. Органи держави: поняття, ознаки, види

Кожен державний орган – це структурна ланка, відносно самостійна частина державного апарату.

Державний орган характеризується такими ознаками:

- здійснює від імені держави передбачені законом функції у відповідній сфері діяльності;
- володіє владними повноваженнями;
- має відповідну компетенцію (сукупність завдань, функцій, повноважень);
- характеризується відповідною організаційною структурою;
- формується в порядку, який встановлюється законом;
- видає обов'язкові для виконання приписи, реалізація яких забезпечується можливістю застосування примусу.

Органи держави складаються з державних службовців, тобто осіб, які на професійній основі виконують завдання та функції, покладені на них державою згідно з посадою, яку вони обіймають, одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Норма закону

Орган держави – це окремий службовець (наприклад, Президент України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини) чи структурно оформлений колектив державних службовців, наділений владними повноваженнями, утворений на законних підставах для виконання конкретних завдань і функцій держави.

Державні органи формуються всім народом, підзвітні йому та несуть відповідальність перед ним. Статус, права і обов'язки, засади діяльності державних службовців визначаються Законом України «Про державну службу».

Класифікація державних органів

За способом утворення

За територією, на яку поширюються їхні повноваження

Загальні
(центральні)

Місцеві
(локальні)

За складом

Колегіальні

Одноособові

За характером і змістом функцій

Законодавчі

Виконавчо-
розпорядчі

Судові

Контрольно-
наглядові

4. Поняття і види влади. Особливості державної влади

Влада – явище соціальне. Соціальна влада присутня (хоча й у прихованій формі) скрізь, де є усталені об'єднання людей: у сім'ї, виробничих колективах, державі, тобто там, де є реальна можливість впливати на поведінку людей за допомогою будь-яких засобів.

У широкому значенні влада – завжди вольові відносини: індивіда до самого себе (влада над собою), між індивідами,

групами, класами в суспільстві, між громадянином і державою, між посадовою особою і підлеглим, між державами.

Основними компонентами влади є її суб'єкт, об'єкт, засоби (ресурси) і процес, що призводить до руху всі її елементи (механізм і засоби взаємодії суб'єкта і об'єкта). Влада – завжди двостороння взаємодія суб'єкта і об'єкта. Влада ніколи не є відносинами лише однієї особи (або органу), якщо не мати на увазі владу людини над собою. Влада означає відносини залежності між людьми: з одного боку, нав'язування волі, з іншого – підкорення їй.

На відміну від ранніх експлуататорських держав, де об'єкт управління був безправним і зобов'язаним беззаперечно підкорятися суб'єкту влади, у сучасних демократичних державах якість об'єкта політичного володарювання визначається насамперед його політичною і правовою культурою.

Норма закону

Соціальна влада – здатність та можливість індивіда або колективу впливати на волю, поведінку й діяльність людей за допомогою різноманітних засобів (авторитету, переконання, насильства, примусу тощо).

Класифікація соціальної влади:

- *за сферами суспільного життя – політична, економічна, релігійна та інші;*
- *за суб'єктом, носієм влади, влада глави держави, керівника підприємства, батьків та ін.;*
- *за методами та засобами щодо організації влади – демократична, недемократична.*

Особливе місце серед видів соціальної влади в класифікації за сферами суспільного життя посідає політична влада.

Норма закону

Політична влада – це особливий вид соціальної влади, за допомогою якої реалізуються життєво важливі інтереси впливових соціальних груп.

Державна влада є особливим різновидом соціальної влади. Якщо в первісному суспільстві соціальна влада мала публічний (суспільний) характер, то в класово-організованому – політичний. В аналізі політичних систем суспільства влада посідає таке саме місце, як гроші в економічних системах: вона має міцні корені в суспільному і приватному житті громадян.

Яке співвідношення політичної та державної влади?

Є дві точки зору із цього питання:

- політична влада і державна влада – тотожні поняття, оскільки політична влада походить від держави і здійснюється за її прямої або опосередкованої участі;

- політична влада і державна влада – поняття не тотожні, однак будь-яка державна влада є політичною.

Дійсно, політична влада нерозривно пов'язана з владою державною, знаходить у ній своє продовження. Державна влада – головний, типовий засіб здійснення політичної влади.

Норма закону

Державна влада – управління суспільством, яке здійснюється органами держави в межах їхньої компетенції.

Характерними особливостями державної влади є:

- *публічність* – виступає від імені всього суспільства (народу), має «публічну» основу своєї діяльності (казенне майно, власні прибутки, податки);
- *верховенство* – юридично уособлює загальнообов'язкову волю всього суспільства, має у своєму розпорядженні монопольне право видавати закони і спиратися на апарат примусу як на один із засобів дотримання законів та інших правових актів;
- *універсальність* – поширює владні рішення, які є загальнообов'язковими для всіх колективних та індивідуальних суб'єктів, на все суспільство;
- *суверенність* – відділена від інших видів влади усередині країни (від партійної, церковної та ін.). Вона незалежна від них і має виключне монопольне становище у сфері державних справ;
- *легітимність* – юридичне обґрунтування і визнання народом країни, а також світовою спільнотою. Наприклад, представницькі органи набувають легітимності в результаті проведення виборів, передбачених і регламентованих законом. Нелегітимна влада вважається узурпаторською. Узурпацією є порушення правових процедур при проведенні виборів або їх фальсифікація. Визнання законності походження і способу встановлення влади означає одержання кредиту довіри з боку народу, згоду народу підкорятися. Вимога легітимності виникла як реакція проти насильницької зміни влади в державі, усвідомлення суспільством переваги порядку і стабільності над порушенням загальновизнаних норм, захопленням влади силою.

Буква закону

Ст. 5 Конституції України. Ніхто не може узурпувати державну владу.

5. Органи державної влади.

Загальна характеристика органів законодавчої, виконавчої та судової влади

Кожний державний орган як частина цілого є носієм державної влади. Тому саме поняття «орган державної влади» служить як для виділення в механізмі держави групи первинних органів, так і для характеристики кожного окремого органу держави, частини цього механізму.

З питанням організації та діяльності державного апарату тісно пов'язана теорія розподілу влад. Англійський філософ Дж. Локк першим запропонував цю теорію. Він зазначав, що потрібно розрізнити три влади – законодавчу, виконавчу і союзну (федеративну). Судова влада, за Дж. Локком, поглинається виконавчою. Усі три влади мали бути розділені, а це означало, що кожна з них повинна здійснюватися окремим державним органом. Французький мислитель XVIII ст. Ш. Монтеск'є розвинув ідеї, сформульовані Дж. Локком.

Для допитливих (з історії поняття)

З історії розвитку української конституційної думки, а саме про розподіл державної влади.

Проаналізувавши текст Розділу VI Конституції Пилипа Орлика, прийнятої 5 квітня 1710 р. на козацькій раді у м. Бендерах, розуміємо, що Пилип Орлик пропонує проводити державне управління, розмежувавши повноваження і об'єднавши всі гілки влади в єдиний державний механізм: «Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме – і під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності його величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішення урядовців і радників, то чому ж вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку?» Далі слідує, що першість у країні належить Генеральній старшині, якій підпорядковуються полковники, що за характером обов'язків прирівнюються до радників. Щодо законодавчого органу, то від кожного полку повинно бути обрано декілька знатних ветеранів «досвідчених і вельми заслужених мужів, що повинні були складати публічну раду».

Ясновельможний гетьман (так називає Пилип Орлик у Конституції гетьмана України) за Конституцією прирівнюється до президента в республіці з президентською формою правління. Взаємовідносини в державному механізмі визначаються так: «Генеральній старшині, полковникам і генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо і про всі публічні справи».

За Конституцією УНР (Статут про державний устрій, права і вільності УНР), що була ухвалена Українською Центральною Радою

29 квітня 1918 р., а зокрема в статті 22, читаємо: «Державна влада в Українській Народній Республіці походить від народу. Здійснюється вона за принципом розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Верховним органом влади в республіці є Всенародні збори, що безпосередньо здійснюють вищу законодавчу владу. Вони ж формують органи виконавчої і судової влади. Вища виконавча влада належить Раді Народних Міністрів. Арбітром посеред цих двох влад є Генеральний Суд УНР». Стаття 63 закріплює незалежність судової влади: «Судових рішень не можуть змінити ні законодавчі, ні адміністративні органи влади».

Сьогодні ідея розподілу влад знаходить своє відображення в конституціях майже всіх країн світу. Україна не є винятком. У Конституції України зазначено: державна влада належить народові, оскільки він є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, яку він здійснює безпосередньо, а також через органи державної влади і місцевого самоврядування.

Буква закону

Конституція України

Ст. 5. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ст. 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Ст. 69. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Оскільки держава насамперед здійснює законодавчу, виконавчо-розпорядчу і судову функції, то в системі її органів передусім слід розрізняти законодавчі, виконавчо-розпорядчі та судові органи.

Норма закону

Органи законодавчої влади – це державні органи, діяльність яких полягає в прийнятті, зміні або скасуванні законів.

У сучасних державах законодавча влада має представницький характер, тобто склад законодавчого органу формується шляхом виборів. Таким чином народ передає владу своїм представникам. За загальним правилом законодавчим органом є парламент (від франц. parler – говорити). У різних кра-

їнах він має різноманітні назви – Рада, Сейм, Сенат, Скупщина, Дума, Збори, Диван, Маджліс, Конгрес, Кнесет, Кортеси, Альтинг, Стортинг тощо.

Парламент може бути *однопалатним* або *двопалатним*. Однопалатні парламенти, як правило, створюються в простих за формою устрою державах (наприклад, Верховна Рада України). Двопалатні парламенти (бікамералізм) існують у федеративних державах (наприклад, у Росії Федеральні збори складаються з двох палат – Ради Федерації та Державної думи). Але бувають винятки. В унітарній Польщі Національна Асамблея складається з Сейму та Сенату.

Основна функція парламенту – законотворча діяльність, але, окрім неї, законодавчий орган має й ряд інших:

- представницьку;
- засновницьку (установчу);
- контрольну (контроль за роботою уряду, інших посадовців виконавчої влади) та інші.

Норма закону

Органи виконавчої влади – це державні органи, які здійснюють виконавчо-розпорядчу діяльність на підставі законів та інших актів законодавчої влади.

Ознаки органів виконавчої влади:

- формуються шляхом призначення;
- практично реалізують цілі та завдання внутрішньої і зовнішньої політики, сформульовані парламентом;
- підконтрольні представницькій владі.

Система органів виконавчої влади

- Г. Великі Народні збори.
- Ґ. Конгрес (Палата представників та Сенат).
- Д. Федеральні збори (Рада Федерації та Державна дума).
- Е. Верховна Рада.
- Є. Стортинг.
- Ж. Верховний Кенгес (Сенат і Мажліс).
- З. Національна Асамблея (Сейм та Сенат).
- И. Генеральні Кортеси (Конгрес депутатів та Сенат).
- І. Олій Мажліс.

IV. Підберіть приклади державних органів (зі світової практики) за способом утворення (виборні; ті, що призначаються; успадковані).

§ 3. Державний лад

З «Книги буття українського народу» М. Костомарова:

- «Не пропала вона (Україна), бо вона знати не хотіла ні царя, ні панів, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а істий українець... повинен любити і пам'ятати єдиного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було, так і тепер зосталось...

Бо голос України не затих. І встане Україна зі своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні пре-восходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа».

Проблемне питання

- Який державний лад, на думку автора, повинен запанувати у відродженій Україні?

1. Поняття і загальна характеристика державного ладу

Функції держави і права багатогранні, їхні структури складні. Ознаки держави, що виникли в процесі історичного розвитку, утілилися в специфічний державний лад.

Державний лад – складне поняття, що характеризує державу за трьома аспектами, а саме: формою правління, формою територіального устрою та політичним режимом.

Норма закону

Державний лад – це устрій країни, що виражається у характері політичних взаємин між людьми, між людьми і державою в процесі управління (політичний режим);

у способах організації вищих органів державної влади (форма правління) і в адміністративно-територіальному розподілі держави (форма територіального устрою).

Державний лад завжди має відповідне правове закріплення. Усі його складові елементи фіксуються в конституції, законних і підзаконних актах.

2. Види і загальна характеристика форм правління

Норма закону

Форма правління – спосіб організації верховної державної влади, порядок її утворення та діяльності, компетенція та взаємозв'язок органів, а також взаємовідносини з населенням держави.

Основними формами правління є монархія та республіка.

Норма закону

Монархія – це форма правління, за якої державна влада повністю або частково зосереджується в руках одноосібного глави держави і передається у спадок.

Монархічна влада має певні особливості:

- безстроковість;
- спадковість;
- непідпорядкованість влади монарха будь-яким іншим суб'єктам.

Монархами в різних народів були князі, королі, царі, імператори, султани, хани, кагани, шахи, правителі і т.д.

Відомі такі форми монархії, як необмежена та обмежена.

Норма закону

Необмежена (абсолютна) монархія – це форма правління, за якої верховна влада в державі зосереджена в руках одноосібного глави держави (монарха).

Цей вид монархії характеризується відсутністю будь-яких представницьких органів, повним безправ'ям народу, зосередженням всієї повноти влади в руках монарха. Прикладами абсолютної монархії можуть бути в наш час Саудівська Аравія, Оман, Катар тощо.

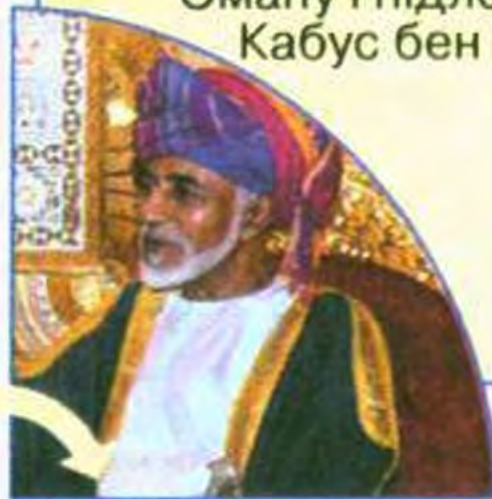
Королівство Саудівська Аравія

Правлячий монарх – король і прем'єр-міністр Абдала ібн Абдель Азіз аль-Сауд.

Султанат Оман.

Правлячий монарх – султан Оману і підлеглих територій Кабус бен Сайд аль-Саїд.

Держава Катар

Правлячий монарх – емір Держави Катар шейх Хамад бен Халіфа аль Тані.

Об'єднані Арабські Емірати

Усі емірати – абсолютні монархії, тільки Абу-Дабі наближений до конституційної монархії. Президент – шейх Заїд (II) бен Султан аль-Нахайян, правитель Абу-Дабі.

В Об'єднаних Арабських Еміратах діє своєрідний механізм вибору «старшого монарха», який, по суті, і є монархом ОАЕ. Його обирають з монархів-князів терміном на два роки. Саме тому деякі науковці виділяють інший підвид монархії – виборну монархію.

Норма закону

Обмежена монархія – це форма правління, у якій влада монарха обмежена конституцією, яка приймається парламентом, у сфері законодавства та контролю над діяльністю уряду.

За обмеженої монархії законодавча влада належить парламенту, виконавча – монарху (чи кабінету міністрів), судова – судам, які обираються чи призначаються.

За парламентської (конституційної) монархії – влада монарха обмежується представницьким органом, це закріплюється, як правило, в конституції, яка ухвалюється парламентом. Монарх не може її змінювати. Виконавча влада належить уряду, який формується парламентом і лише йому підзвітний.

Абсолютна більшість сучасних монархій – це монархії парламентські. Їхнє існування зумовлене національними традиціями.

Королівство Швеція

Правлячий монарх – король Карл XVI Густав.

Японія

Правлячий монарх – імператор Акіхіто. Згідно з Конституцією Японії «імператор є символом держави й єдності народу.»

Королівство Іспанія

Правлячий монарх – король Хуан Карлос I.

У парламентській монархії монарх є лише символом держави, він «царствує, але не править». Реально країною керує парламент, який формує уряд. Управління в країні здійснює уряд, який підконтрольний і підзвітний парламенту. Будь-які дії монарха потребують схвалення уряду.

Дуалістична монархія (була характерна для країн, в яких відбувалися буржуазно-демократичні революції), як правило,

має двопалатний парламент. Нижня палата формується виборним шляхом і представляє інтереси буржуазії. Верхня палата складається зі знаті, яка призначається монархом. Уряд підпорядковується монарху. Останній на свій розсуд призначає, переміщує і звільняє з посад членів уряду. Дуалізм полягав у тому, що монарх, як правило, відстоював інтереси знаті, а парламент був виразником інтересів буржуазії і інших верств населення. Монарх наділений правом вето щодо законів, які приймаються парламентом. У деяких сучасних державах (у Кувейті з 1991 р., у Непалі з 1994 р.) сформувався дуалістичні монархії.

Окремим різновидом обмеженої монархії є теократична монархія. Глава держави (монарх) є одночасно і главою церкви. Політична влада в таких країнах належить духовенству.

Прикладом теократичної монархії є Ватикан. Але зрозуміло, що не за всіма ознаками ця держава може називатися монархією.

Зважаючи на celibat (обітницю безшлюбності) духовенства, Папа Римський не може досягти свого сану через право спадкування, тому його обирають кардинали. Проте він має особливі почесні права монарха, носить корону (тіару).

Норма закону

Республіка – це форма правління, за якої повноваження верховної влади здійснюють виборні органи, які обираються населенням на відповідний термін.

Юридичними властивостями республіки є:

- обмеження влади глави держави, законодавчих і виконавчих державних органів конкретним терміном;
- виборність вищих органів державної влади;
- відповідальність глави держави у випадках, які передбачені законом;
- загальнообов'язковість рішень законодавчої влади для всіх інших державних органів;
- взаємна відповідальність особи і держави.

Сучасні республіки поділяються на парламентські, президентські та змішані.

Парламентська республіка характеризується центральним становищем парламенту серед інших державних органів. Уряд формується парламентським шляхом з числа депутатів, що належать до партій, які отримали більшість голосів у парламенті. Уряд відповідальний перед парламентом. Він залишається при владі доти, доки має підтримку парламентської

більшості. У парламентській республіці управління має партійний характер, що є не обов'язковим за президентської республіки. Уряд формується лідером партії, яка перемогла на парламентських виборах. Шляхом винесення вотуму недовіри парламент може відправити уряд у відставку.

У парламентській республіці може існувати пост президента, який обирається парламентом, підзвітний йому і має виключно представницькі функції. Іноді президент не обирається, і главою держави стає прем'єр-міністр.

У наш час парламентська республіка існує у Німеччині, Італії, Чехії, Угорщині, Ірландії, Ізраїлі та інших державах.

Президентська республіка становить собою таку форму правління, яка характеризується поєднанням у руках президента повноважень глави держави і глави уряду. Президент і парламент обираються всім населенням. Уряд президентської республіки несе відповідальність перед президентом. Останній на свій розсуд призначає, переміщує і відсторонює від посад членів уряду. Він має право вето щодо законів, які приймаються парламентом. Як глава держави президент представляє країну на міжнародній арені, може підписувати міжнародні угоди з наступною їх ратифікацією парламентом.

Прикладами президентських республік є Сполучені Штати Америки, Мексика, Аргентина та інші.

У практиці державного будівництва сучасних держав трапляються форми правління, які не вкладаються в звичну класифікацію. Їх називають змішаними типами республіки.

Ознаками змішаної республіки є:

- подвійна відповідальність уряду перед парламентом і перед президентом;
- президент обирається на всенародних виборах і має широкі повноваження;
- уряд очолює прем'єр-міністр, а президент може здійснювати загальне керівництво урядом;
- президент є главою держави;
- президент має право в передбачених законом випадках розпустити парламент, а парламент має право на імпічмент президенту.

У різних варіаціях поєднуються президентські та парламентські повноваження, що призводить до віднесення республік до змішаного типу, у Франції, Португалії, Румунії, Словенії, Хорватії та інших державах.

3. Форми територіального устрою держави: поняття і види

Норма закону

Форма територіального устрою – елемент форми держави, що відображає адміністративно-територіальну організацію державної влади та порядок взаємодії між центральними й місцевими органами влади.

Форма територіального устрою характеризує:

- принципи поділу території держави на складові частини;
- можливість врахування інтересів національних меншин шляхом надання територіальної автономії;
- відносини між різними рівнями владних органів.

Норма закону

Унітарна держава – це проста форма територіального устрою держави, окремі складові якої не мають суверенітету й усіх ознак державності.

Для унітарної держави характерна наявність єдиної системи централізованої державної влади, юрисдикція якої поширюється на всю територію країни. Існують єдине громадянство, єдина судова система, єдина конституція. Унітарні держави можуть включати автономні утворення.

Прикладами унітарної держави є Болгарія, Польща та інші.

Норма закону

Федерація – це складна форма територіального устрою союзної держави, яка складається з державних утворень, що мають юридичну і політичну самостійність.

Принцип федералізму полягає в розмежуванні сфер компетенції федеральної (центральної) влади і влади суб'єктів федерації. Територія такої держави в політико-адміністративному відношенні не є єдиним цілим, а складається із суб'єктів федерації. Суб'єкт федерації наділяється установчою владою, має право прийняти власну конституцію, мати свою судову, правову системи. У конституціях федерацій розмежовується компетенція федеральних і місцевих органів влади. Федеральні закони мають пріоритет над законами суб'єктів федерації. До компетенції центральної влади належать питання оборони країни, зовнішньої політики, фінансів, оподаткування та інші найбільш важливі питання життя держави.

Складові частини федеративних держав носять різні назви і складаються з різної кількості суб'єктів.

- Російська Федерація (21 республіка, 49 областей, 6 країв, 10 автономних округів);
- США (50 штатів);
- Федеративна Республіка Німеччина (16 земель);
- Об'єднані Арабські Емірати (7 еміратів).

Норма закону

Конфедерація – це добровільне об'єднання суверенних держав, яке створюється для досягнення конкретної мети.

Принцип конфедералізму передбачає збереження повної юридичної та політичної самостійності держав – членів конфедерації, відсутність центральних органів влади, єдиних законодавства, громадянства та судової системи. Деякі науковці не вважають конфедерацію видом територіального устрою держави саме тому, що це союз декількох держав. Взаємини між суб'єктами конфедерації ґрунтуються лише на добровільних договірних засадах для координації дій у розв'язанні спільних конкретних проблем. Це нестійка форма об'єднання, яка з часом або розпадається, або перетворюється на федерацію. Конфедераціями були, наприклад, США (1781–1788), Швейцарія (1815–1848), Австро-Угорщина. На сучасному етапі конфедерацією була ОАБ (об'єднання Сирії та Єгипту в 1958–1961).

Дискусійним є питання щодо існування сьогодні держав конфедеративного зразка. На сучасному етапі конфедеративні держави є рідкісним явищем. Деякі дослідники схильні вважати, що така сучасна міжнародна організація, як Європейський Союз наближена до конфедеративного об'єднання. Держави – члени цієї організації, залишаючись суверенними, передають окремі функції, а принцип рівності й одноголосного прийняття рішень дає їм змогу в будь-який момент повністю відновити свій суверенітет.

Норма закону

Імперія – примусово утворена складна держава, що складається з головної держави (метрополії) та колоній, які повністю залежать від верховної влади.

У наш час імперія – це анахронічна форма державно-територіального устрою. Вона створювалася у результаті завоювань, колонізації та інших форм експансії. Імперія тримається на насильстві та державному примусі. Коли зникає примус, імперія розпадається.

Наведемо приклади імперій: Британська імперія, Австро-Угорська імперія (1867–1918), Османська імперія.

Нині у світі не існує імперій. Вважається, що коли в 1991 р. отримала незалежність Намібія, розпалася остання імперія.

Запитання та завдання

- I. Виконайте тестові завдання.
  1. Яке поняття не входить до складових елементів державного устрою?
    - А. Форма державного правління.
    - Б. Функції державних органів.
    - В. Форма територіального устрою.
    - Г. Політичний режим.
  2. Спосіб організації верховної державної влади, порядок її утворення та діяльності, компетенція та взаємозв'язок органів, а також взаємовідносини з населенням країни – це...
    - А. Форма державного правління.
    - Б. Форма територіального устрою.
    - В. Політичний режим.
    - Г. Методи державного управління.
  3. За якої форми правління державна влада повністю або частково зосереджується в руках одноосібного глави держави і передається у спадок?
    - А. Президентська республіка.
    - Б. Федерація.
    - В. Парламентська республіка.
    - Г. Монархія.
  4. Яка країна є прикладом парламентської монархії?
    - А. Саудівська Аравія.
    - Б. Об'єднані Арабські Емірати.
    - В. Японія.
    - Г. Оман.

- 5.** Які юридичні властивості характерні для республіки?
- А. Спадкове трононаступництво.
  - Б. Загальнообов'язковість рішень законодавчої влади для всіх інших державних органів.
  - В. Безстроковість влади.
  - Г. Непідпорядкованість влади глави держави будь-яким іншим суб'єктам.
- 6.** Складна форма територіального устрою союзної держави, яка складається з державних утворень, що мають юридичну і політичну самостійність, – це...
- А. Унітарна держава.
  - Б. Федерація.
  - В. Конфедерація.
  - Г. Імперія.
- II.** Порівняйте за поданими в таблиці критеріями різні типи республік.

Критерії для порівняння	Парламентська республіка	Президентська республіка	Змішана республіка
Порядок формування уряду			
Обсяг повноважень президента			
Наявність посади прем'єр-міністра			
Спосіб виборів президента			
Сучасні приклади			

Загальні риси: _____; _____.

- III.** Прочитайте інформаційне повідомлення за 2005 р. про політичні події в Саудівській Аравії. З'ясуйте, яка форма державного правління притаманна державі. Знайдіть у тексті факти, що доводять вашу думку.

Саудівська Аравія проголосила про проведення перших у своїй історії виборів. У рамках першої реальної політичної реформи в країні – найбільшому в світі експортері нафти – пройдуть вибори в місцеві органи влади.

Дедалі більше прибічників реформ серед інтелектуалів та професури зверталися до кронпринца Абдулли з проханням розширити участь населення в політичному житті й дозволити свободу слова й волевиявлення. «Рада Міністрів вирішила розширити участь підданих в управлінні місцевими справами через місцеві ради, половина

членів яких буде вибиратися», – повідомило державне агентство новин SPA. Друга половина членів рад, вочевидь, будуть призначатися.

«Це рішення прийнято на виконання положень промов короля Фадха про розширення народної участі й на підтвердження просування країни до політичної та адміністративної реформи», – процитувало SPA урядове звернення.

У Саудівській Аравії ніколи не проводилися вибори на державні посади будь-якого рівня. У країні існує Шура (Рада), що складається з 120 членів, яка була започаткована в 1993 р. Вона має дорадчий голос з деяких питань, але не має законодавчих повноважень.

IV. За поданими нижче схемами з'ясуйте, яку форму територіального устрою держави вони зображують. Підберіть 2–3 приклади до кожної схеми.

V. Які ознаки характеризують Ватикан як монархію, а які не можуть вказувати на монархічну форму правління в цій державі?

§ 4. Політичні режими

Український поет В. Стус про життя в «найщасливішій країні»:

• Рятуючись од сумнівів,
б'ю телеграму собі самому:
вчасколивесьрадянськийнарод
івсе прогресивнелюдствоготується*
гідно зустріти черговий з'їзд КПРС,
бажаю тобі великих успіхів,
щиро заздрю, що ось уже тридцять років
ти живеш у найщасливішій у світі країні.
Але й після цього досада не минає.
Тоді я примушую себе пригадати,
що міжнародна обстановка
сьогодні складна як ніколи,
і заспокоююсь.

Проблемне питання

- Яке суспільство зображене у вірші українського поета?
- Які рядки підкреслюють іронію поета?
- Чи можна вважати ці рядки свідченням антидемократичних тенденцій у тогочасному суспільстві?

1. Загальна характеристика політичних режимів

Політичний (державний) режим тісно пов'язаний з формою правління. Якщо при з'ясуванні форми правління ми ставимо запитання: «Хто править? Як побудовано систему влади?», то запитання, яке розкриває сутність поняття «політичний режим», буде звучати: «Якими засобами й методами відбувається це правління?».

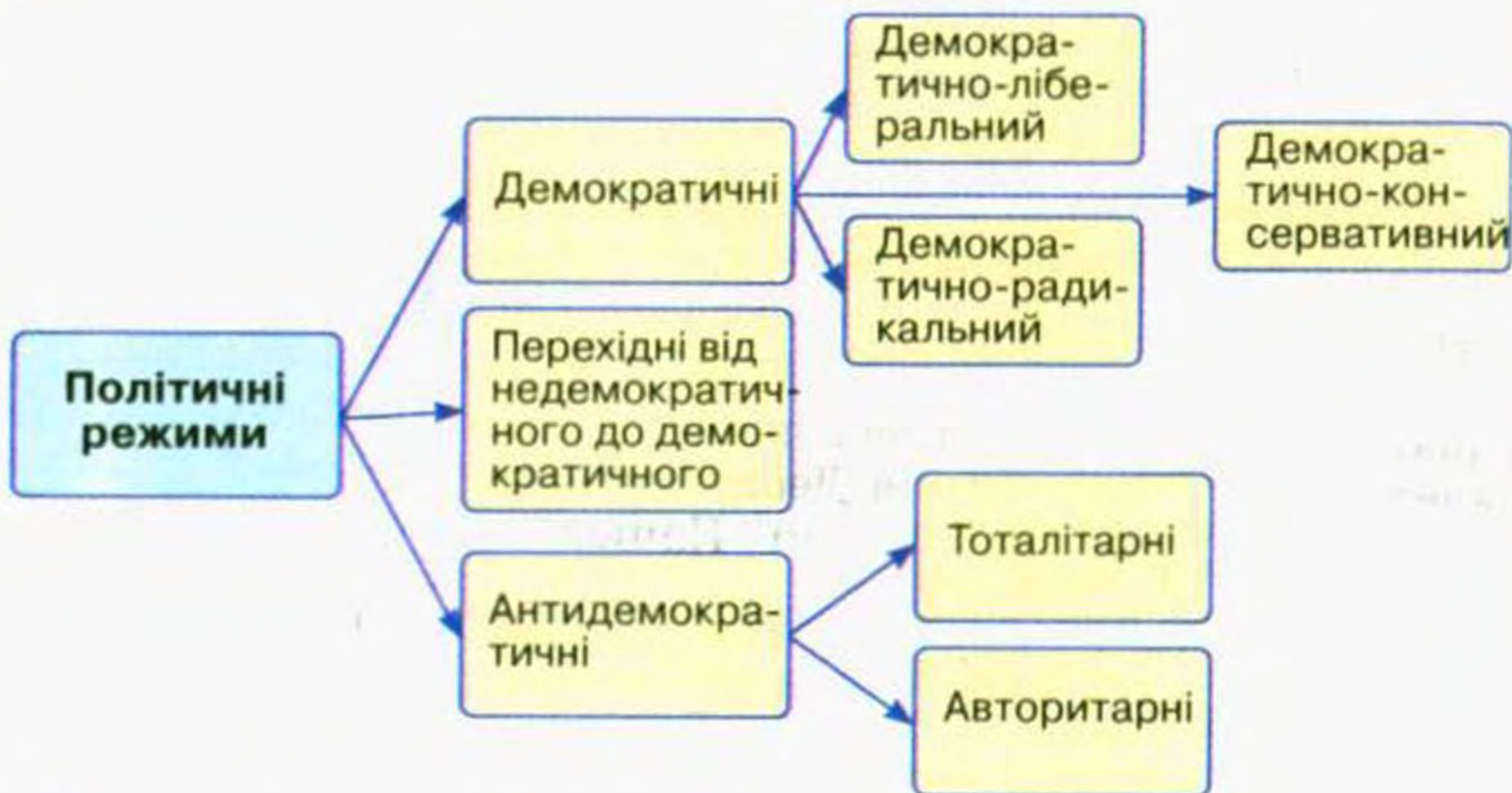
Норма закону

Політичний режим – це сукупність чи система методів, за допомогою яких здійснюється державна влада в суспільстві.

Політичний режим характеризується станом демократичних прав і свобод людини та інших суб'єктів суспільних відносин, відношенням державної влади до правових основ діяльності її органів.

Сучасна теорія держави розрізняє два основних типи політичних режимів: демократичний і антидемократичний.

*За авторським оригіналом.

Для допитливих (з історії поняття)

Класифікувати політичні режими почав ще Платон, який виділяв, окрім «найкращої держави», тимократію (панування шляхетних воїнів), олігархію (правління багатих родин), демократію і тиранію. Остання, якщо скористатися сучасною термінологією, є тоталітаризмом.

Термін «демократія» в перекладі з грецької означає «влада народу». У сучасний період є багато визначень демократії. Більшість спеціалістів приходять до висновку, що демократія – це певна форма правління, заснована на дотриманні прав людини і свободи особи. Останнім часом демократію розглядають не тільки як владу більшості над меншістю, але й як гарантію прав меншості, прав опозиції. Демократія – це свобода і відповідальність усіх суб'єктів суспільних відносин за свою поведінку і діяльність.

Тимократія й олігархія були історією переборені (перша – цілком, друга – частково), а демократія і тоталітаризм перетворилися нині в пануючі форми. Їхнє сучасне тлумачення відрізняється від платонівського. Наукова думка ХХ ст. протиставляє демократію як політичну форму, що забезпечує прогрес, тоталітаризму як утіленню політичної реакції, тоді як у Платона обидві вони суть «найкращої держави».

2. Особливості демократичних режимів

Норма закону

Демократичний режим – це порядок політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється з дотриманням основних прав людини, з врахуванням інтересів всіх соціальних груп населення через демократичні інститути: вибори, референдуми, засоби масової інформації.

Політичними *передумовами* демократичного режиму є:

- відсутність єдиної, обов'язкової для всіх, державної офіційної

ідеології, що однозначно визначає мету суспільно-історичного розвитку, а іноді й політичні засоби її досягнення;

- наявність вільно сформованих політичних партій, що відбивають соціальну диференціацію суспільства;
- обмеження політичної ролі партій участю у виборах, на яких вони виступають з виборчою програмою, що відбиває інтереси певної соціальної групи;
- функціонування політичної системи, що припускає боротьбу, конкуренцію політичних партій, угоду між ними, утворення коаліцій політичних сил, що прагнуть до парламентської більшості й одержання вирішальної ролі в державному управлінні; передбачається, що політична боротьба, яка виникає в такий спосіб, є відображенням соціально-економічної конкуренції всередині суспільства;
- існування політичних меншостей, у функцію яких входять опозиційна політична діяльність, розробка альтернативних програм суспільного розвитку, позитивна критика державного керівництва, ідеологічна і кадрова підготовка його зміни;
- наявність політичних свобод (гласність, свобода слова, преси, демонстрацій, мітингів, протестів та інших), за допомогою яких об'єкти суспільства здійснюють свою діяльність у сфері політичного життя.

Реалізація цих передумов робить політичний режим демократичним.

Демократичний режим поділяють на такі види: демократично-ліберальний, демократично-консервативний, демократично-радикальний.

Демократично-ліберальний режим	Демократично-консервативний режим	Демократично-радикальний режим
Права людини і сама людина визнаються найвищою соціальною цінністю	Основна увага приділяється радикальним перетворенням у державі, здійсненню пошуку радикальних форм і методів реорганізації суспільства	Характеризується небажанням здійснювати будь-які перетворення, наданням переваг традиціям
Головним обов'язком держави, її органів і посадових осіб є забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина		За цього режиму зусилля спрямовані на пошук таких способів розвитку суспільства і держави, що забезпечують незмінюваність існуючого порядку

Перехідний політичний режим – це стан політичного життя суспільства, що виник у результаті перемоги радикальних, опозиційних сил та має або демократичну, або авторитарну спрямованість.

Перехідний політичний режим характерний для пострадянських країн Східної Європи, багатьох країн Азії, Африки, Латинської Америки, що пережили крах тоталітарних режимів.

3. Характерні риси та види антидемократичних режимів

Антидемократичні режими поділяють на тоталітарні та авторитарні.

Норма закону

Тоталітарний режим – сукупність таких способів і засобів реалізації державної влади, за яких уся життєдіяльність суспільства й кожної окремої людини абсолютно регламентована.

Особливості тоталітарного режиму:

- влада на всіх рівнях формується закрито однією чи кількома особами з правлячої верхівки й не контролюється населенням;
- відсутня будь-яка можливість для вільного волевиявлення і врахування інтересів усіх груп населення;
- існує однопартійна система;
- незмінна риса – культ особи «вождя»;
- здійснюється цілковитий контроль над економікою;
- держава втручається у приватне життя людини і громадянина.

Серед яскравих прикладів тоталітарного режиму – колишній СРСР 30–50-х років ХХ ст., де існував названий тип антидемократичного режиму з ознаками вождизму.

Тоталітарний режим нав'язує населенню суспільні порядки, моделі яких розроблені на основі єдиної ідеології. Панування цих порядків досягається за допомогою тоталітарного контролю над політикою, економікою, культурою і побутом. Ідеологічна й організаційна єдність забезпечується політичним пануванням партії, очолюваної вождем, яка підкоряє собі державу. У руках партії знаходяться засоби масової інформації. У методах управління переважає політичне і фізичне насильство, поліцейський і жандармський терор.

Подібні властивості, здавалося б, виключають можливість ненасильницької зміни тоталітарної влади. Однак, як показав

досвід Чехословаччини, Угорщини, багато в чому Польщі і, можливо, СРСР, тоталітарний політичний режим здатний до самозміни з поступовим і відносно мирним переходом до пост-тоталітарного, а потім і демократичного. У всякому разі подібний перехід успішно здійснений в Іспанії, Греції, Чилі, які відмовилися від фашистських режимів і вибрали демократичний шлях розвитку.

Норма закону

Авторитарний режим – це така сукупність засобів і способів реалізації державної влади, за яких вона концентрується в руках правлячої верхівки; допускаються деякі розмежування політичних сил, легальні можливості через представницькі органи чи громадські об'єднання відстоювати інтереси певних верств населення.

За характерними рисами авторитарного режиму простежується деяка розмитість, нечіткість багатьох його властивостей. У ньому можна спостерігати і риси тоталітаризму, і деякі прояви демократії. Головна особливість полягає в тому, що державна влада не має тоталітарного характеру і повного контролю над усіма сферами економічного, політичного й культурного життя. Відсутня єдина державна обов'язкова для всіх ідеологія, що замінюється ідеологічними конструкціями типу теорії національного інтересу, ідеями патріотизму і т.п. Управління здійснюється не такими жорсткими як при тоталітарному режимі, засобами. Масовий терор відсутній.

За авторитарного режиму порушуються або обмежуються основні права людини, особливо її свобода, честь і гідність; влада зосереджується в руках невеликої групи людей або однієї особи; забороняється легальна діяльність політичних партій і громадських об'єднань, які знаходяться в опозиції.

Авторитарні політичні режими з'являються на авансцені історії тоді, коли влада має намір докорінно реформувати суспільний лад і здійснити «революцію згори» (наприклад, перехід в Іспанії від фашистського ладу до демократичного в останній період правління каудильйо Франко, в СРСР у 1985 р. розпочато перебудову).

Варто мати на увазі, що класифікація політичних режимів у теорії держави розглядає їхні типи, яких у чистому вигляді не існує.

Запитання та завдання

- I. Виконайте тестові завдання.
1. Яке поняття характеризує підвид демократичного режиму, особливостями якого є вірність традиціям та небажання здійснювати будь-які перетворення?

- А. Демократично-ліберальний.
 Б. Демократично-радикальний.
 В. Демократично-традиційний.
 Г. Демократично-консервативний.
2. Порядок політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється з дотриманням основних прав людини, з урахуванням інтересів усіх соціальних груп населення через демократичні інститути, – це _____.
- А. Демократичний режим.
 Б. Перехідний режим.
 В. Авторитарний режим.
 Г. Тоталітарний режим.
3. Яка ознака є характерною для авторитарного режиму?
- А. Здійснюється цілковитий контроль над економікою.
 Б. Допускається обмежений плюралізм (без реальної боротьби за владу).
 В. Відсутня будь-яка можливість для вільного волевиявлення і врахування інтересів усіх груп населення.
 Г. Держава втручається у приватне життя людини і громадянина.
4. Яке визначення найбільше відповідає поняттю «політичний режим»?
- А. Засоби і методи правління.
 Б. Розподіл влади між складовими частинами держави.
 В. Спосіб організації вищих державних органів влади.
 Г. Взаємодія гілок влади, їх реальне співвідношення.
5. Установіть відповідність між режимом і його характерною рисою.
1. Демократично-ліберальний.	А. Може бути встановлена як командна, так і ринкова економіка.
2. Демократично-радикальний.	Б. Відчуження народу від влади.
3. Авторитарний.	В. Права людини – найвища соціальна цінність.
4. Тоталітарний.	Г. Основна увага приділяється здійсненню реформ і перетворень.
6. Установіть відповідність між режимом і його прикладом.
1. Демократичний.	А. Україна на початку 90-х років ХХ ст.

- 2. Перехідний. Б. СРСР 30–50-х років ХХ ст. (сталінізм).
- 3. Авторитарний. В. СРСР кінця 50-х – початку 60-х років ХХ ст. («відлига»).
- 4. Тоталітарний. Г. Швеція на початку ХХІ ст.

II. Порівняйте поняття «тоталітаризм» та «авторитаризм», додавши характерні риси режимів до таблиці.

Тоталітаризм	Авторитаризм
	Відсутність єдиної ідеології
Єдина добре організована масова партія	
	Допускається обмежений плюралізм* (без реальної боротьби за владу)
Влада не обмежена законом, спирається на терор і репресії	
	Може бути як командна, так і ринкова економіка
«Активна» несвобода особи (держава примушує особу діями демонструвати лояльність до режиму)	
Приклади:	Приклади:

Загальні риси: _____; _____.

III. Поміркуйте, чи може абсолютна монархія бути демократичною державою.

IV. Прочитайте уривки з політичних портретів. Подумайте, які режими склалися за часів перебування при владі цих політиків. Підтвердіть свої думки конкретними фактами з поданих текстів.

Пол Пот (справжнє ім'я Салот Сар) (1925–1998) – камбоджійський політик, лідер «червоних кхмерів» та прем'єр-міністр Камбоджі

A. Народився в епоху французької колонізації. Отримавши атестат про середню освіту в місцевій французькій школі, вступив до Паризького університету, де захопився ліворадикальними ідея-

* Плюралізм (від лат. pluralis – множинний).

ми. Повернувшись до Камбоджі, заснував рух, відомий під назвою «червоні кхмери», який у 1967 р. почав антиурядову партизанську війну. У 1975 р. загони Пол Пота захопили столицю Камбоджі Пномпень. У країні встановився режим жорстокого терору проти представників вищого класу та інтелігенції. Були фізично знищені науковці, учителі, лікарі. Всі мешканців міст було виселено до сільської місцевості, щоб вони займалися примусовою працею – вирощували рис. Важка праця повинна була виховати «нового громадянина». Із цією метою було знищено всі механізовані прилади, увесь парк сільськогосподарської техніки.

За 3,5 року перебування при владі Пол Пота кількість населення зменшилася на 26 % (було репресовано більше 2 млн камбоджійців). У 1979 р. Пол Пота було скинуто в'єтнамськими військами, що вторглися до країни.

Франклін Делано Рузвельт
(1882–1945) – 32 президент США (1933–1945)

Б.

Коли Рузвельт вступив на посаду, США перебували в небувалій кризі. У лютому 1933 р. всій банківській системі загрожував крах. Однією з галузей, куди відразу після вступу на посаду втрутився уряд Рузвельта, була система грошового і кредитного обігу США. Президент започаткував політику «Нового курсу». Усі заходи в цій галузі служили таким цілям: радикальна реформа банківської справи, нагляд і контроль за торгівлею цінними паперами.

Рузвельт чотири рази переобирався на пост президента країни (що є рекордом в історії США, тому що за Конституцією президент обирається не більше ніж на 2 строки поспіль) і займав його до самої смерті.

З його іменем пов'язана також одна з найвизначніших сторінок в історії зовнішньої політики США, зокрема встановлення та нормалізація дипломатичних відносин з Радянським Союзом, участь США в антигітлерівській коаліції. Велика заслуга Рузвельта у втіленні в життя так званого «Нового курсу» всередині країни, що відіграло важливу роль у стабілізації економічної та соціальної ситуації в період після економічної кризи 1929–1933 рр., дозволило уникнути тяжких соціально-політичних потрясінь. Рузвельт проявив себе як неординарний, гнучкий політик, який здатний своєчасно реагувати на зміну настрою всіх верств суспільства. Він робив усе, щоб зберегти і розвинути існуючий суспільно-економічний лад у країні і зміцнити домінуюче становище США в усьому світі.

Муаммар Каддафі – лідер Лівії з 1969 р.

В.

Народився 1942 р. у бедуїнській родині. Згадуючи своє дитинство, Каддафі зізнався: «Я виріс у чистому оточенні, не зараженому інфекціями сучасного життя». У 1961 р. військовий курсант Муаммар створив підпільну організацію, що ставила за мету скинення монархії.

1 вересня 1969 р. загони під керівництвом Ради революційного командування у складі 12 офіцерів на чолі з Каддафі встановили контроль над основними державними і військовими об'єктами. В ефір вийшло відоме «Комюніке № 1», що починалося словами 27-річного полковника Муаммара Каддафі: «Громадяни Лівії! У відповідь на потаємні сподівання і мрії, що переповнюють ваші серця, у відповідь на ваші безперестанні вимоги змін і духовного відродження, прислухаючись до вашого заклик про повстання, віддані вам армійські сили узяли на себе це завдання і повалили реакційний і корумпований режим».

Багата природними ресурсами, але зубожіла, відстала Лівія, з якої в перші роки правління Каддафі «виганяли» атрибути західного життя, була оголошена країною особливого напрямку розвитку. Офіційна ідеологія була сумішшю крайнього етнічного націоналізму, планового соціалізму і державного ісламу при декларованому народовладді. Опорою режиму були армія, держ-апарат і сільське населення.

Концепція суспільного розвитку викладена в праці Каддафі – «Зеленій книзі». Джамахірія (офіційна назва державного ладу Лівії) у перекладі з арабської означає «влада народних мас». У березні 1977 р. була прийнята Декларація, яка проголосила нову назву країни Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахірія (СНЛАД), законодавство якої ґрунтується на Корані. Проте найвищий законодавчий орган – Загальний народний конгрес – не зміг вибрати свого голову. У генеральний секретаріат було вибрано Каддафі (генеральний секретар) і чотирьох його найближчих соратників. Рівно за два роки п'ятірка керманічів пішла у відставку з державних посад, поступившись професійним управлінцям. З того часу вся п'ятірка вождів іменується Революційним керівництвом. Муаммар Каддафі офіційно є лише лідером лівійської революції, хоча його реальний вплив на процес ухвалення політичних, економічних і військових рішень дуже вагомий.

§ 5. Особа, суспільство, держава

Г. Сковорода про людину і особистість:

- «Вода без риби, повітря без пташок, час без людей бути не можуть».
- «Не тіло, а душа є людиною».

Проблемне питання

- Що різнить та що поєднує поняття «людина», «особистість», «особа», «громадянин»?
- Прочитайте вислови українського філософа. Яке з названих вище понять більше відповідає поданим думкам мислителя, ніж вжите ним поняття «людина»? Поясніть.

1. Загальна характеристика понять «людина», «індивід», «особистість», «особа» і «громадянин». Особливості взаємовідносин особи і суспільства

Теорія держави і права як наука вивчає окрему людину, індивіда, особистість, громадянина, розглядає взаємини людини і суспільства, людини і держави. У повсякденному вжитку ці слова звучать як рівнозначні, але в юридичній мові за цими термінами закріплено різні значення.

Норма закону

Людина – це жива розумна істота, яка має волю, дар мислення, здатна виробляти знаряддя праці та може свідомо користуватися ними.

Біологічне в людині, яка є частиною матеріального світу, складається з її природної основи, що характеризується наявністю тіла, органів чуття, природної фізичної сили та інших біологічних якостей.

У людини як індивіда розрізняють біологічні та соціальні якості.

Норма закону

Індивід – це конкретна людина, що біологічно і соціально вирізняється з-поміж інших людей, має індивідуально виражені психофізичні якості.

Кожна людина має зв'язки із суспільством, у якому вона живе. Люди рівні у правах, але це не означає, що вони однакові або схожі один на одного з точки зору фізичних чи розумових здібностей, талантів. Соціальне в людині характеризу-

ється концентрованим проявом тих суспільних відносин, які відображають взаємозв'язок із зовнішнім світом.

Норма закону

Особистість – людина як носій свідомості, тобто суб'єкт пізнання, переживання, відношення і активного перетворення навколишнього світу, що відзначається неповторною сукупністю соціально значущих якостей, способом існування якої є її розвиток та діяльність.

Поняття «особистість» включає в себе характеристику людини з позицій її суспільної діяльності і тих провідних мотивів, якими вона керується у своїх вчинках. Суть особистості визначається її ставленням до навколишнього світу, суспільного буття, інших людей і самої себе. Особистість є індивідуальною сукупністю рис, які зумовлюють стиль мислення, поведінки кожної людини.

Норма закону

Особа – це суб'єкт правовідносин.

У правовій системі суспільства місце і роль особи характеризуються через правовий статус, що дає можливість розглянути її фактичне та юридичне становище в громадянському суспільстві. Відомі різні визначення правового статусу особи. У найширшому значенні під правовим статусом особи розуміють її юридично закріплене становище в суспільстві. Ядром загального правового статусу є суб'єктивні права, свободи, законні інтереси та обов'язки особи. Конституція України закріплює основні права і свободи особи, що становлять основу будь-яких інших прав і свобод.

Крім того, особа тісно взаємопов'язана з державою. Держава визначає особу, її життя, недоторканність, честь і гідність найвищою соціальною цінністю. Головний обов'язок держави – забезпечення відповідних умов для здійснення прав і свобод, виконання обов'язків особою. Держава відповідальна перед особою й суспільством за свою діяльність. За допомогою права держава закріплює відповідний правовий статус особи, забезпечує кожному рівні можливості в користуванні суб'єктивними правами і виконанні обов'язків.

Цей взаємозв'язок особи з конкретною державою позначається поняттям «громадянство».

Норма закону

Громадянин – людина, що має стійкий правовий зв'язок з конкретною державою, що проявляється у взаємних правах та обов'язках.

Поняття «громадянин» висвітлює здебільшого юридичні або політико-юридичні характеристики особистості.

2. Особливості взаємовідносин особистості і держави. Правовий статус особи

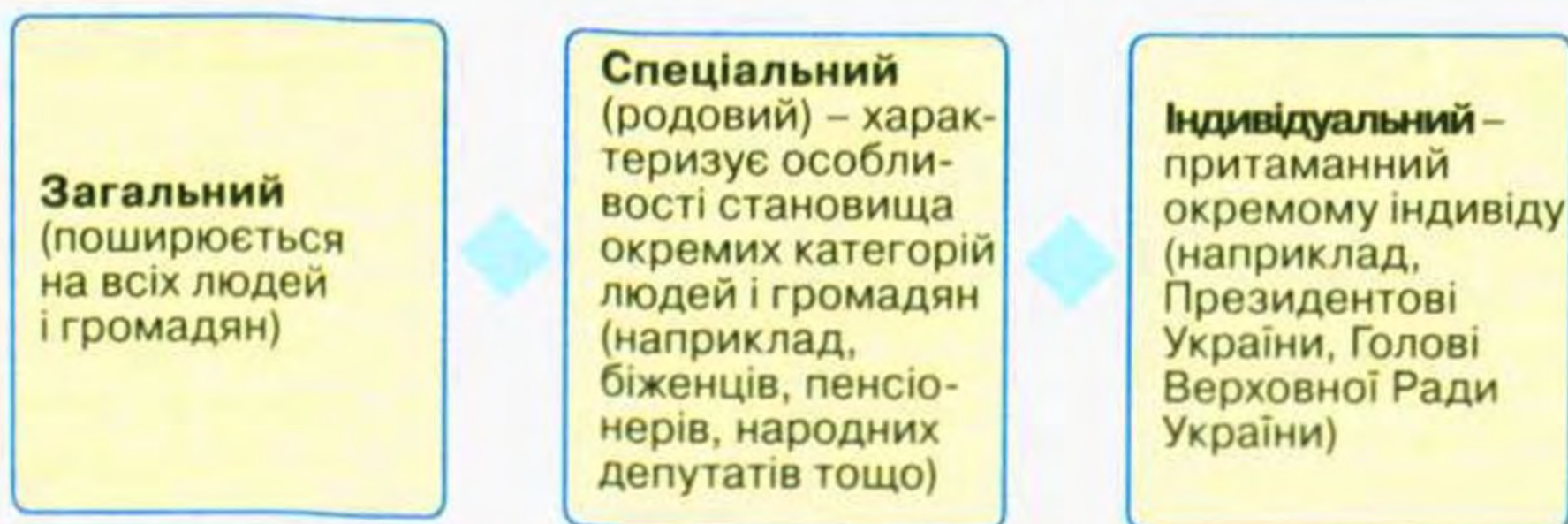
Становище особистості в державі визначається правовими та іншими видами соціальних норм і позначається терміном «правовий статус особи».

Норма закону

Правовий статус особи – це її юридично закріплене становище в державі й суспільстві, що становить важливу складову частину суспільного статусу особистості, належить до її якості як людини і громадянина, характеризує зв'язки особи з державою та державно організованим суспільством.

Простіше кажучи, правовим статусом особи є сукупність прав, свобод та обов'язків, що поширюються на конкретну особу в конкретній державі.

Такі зв'язки виникають у різних сферах життєдіяльності суспільства, між різними категоріями людей і державою та регулюються практично всіма галузями національного права України, що дозволяє виокремити різні види правових статусів за різними підставами. Так, за суб'єктами розрізняють статуси загальний, спеціальний, індивідуальний.

Залежно від того, нормами якої галузі права визначається становище людини і громадянина, виокремлюють різні галузеві статуси: конституційно-правовий, адміністративно-правовий, цивільно-правовий, кримінально-процесуальний тощо.

Найбільш суттєві зв'язки між людиною, громадянином і державою отримали закріплення в Конституції України. У сукупності вони становлять конституційний статус людини і громадянина. Слід розмежовувати поняття конституційного

та конституційно-правового статусу людини і громадянина: перший визначається лише Конституцією України, а другий – як Конституцією України, так й іншими джерелами галузі конституційного права, наприклад Законами України «Про громадянство України», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про біженців» тощо.

Конституційно-правовий статус людини і громадянина посідає особливе місце в системі галузевих правових статусів. Його специфіка полягає в тому, що, по-перше, він єдиний та однаковий для всіх людей і громадян (тобто це загальний статус), по-друге, він відіграє роль базового для всіх галузевих статусів.

Правовий статус особи відображає юридичне закріплення досягнутого суспільством розуміння обсягу необхідної свободи і базується на певних принципах.

Принципи правового статусу людини і громадянина – це вихідні засади, на основі яких визначаються зміст і умови реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Ці принципи закріплено в Конституції України та міжнародно-правових документах.

Принцип свободи людини відтворює основну ідею сучасних суспільних наук про свободу як природний стан людини: «Подібно до того, як людина народжується на світ з головою, руками, ногами, розумом і серцем, так вона народжується і вільною». Конституційний принцип свободи людини обумовлює її право на вільний розвиток своєї особистості, а межею індивідуальної свободи є права і свободи інших людей.

Буква закону

Конституція України

Ст. 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Принцип рівності людей у своїй гідності та правах означає: права і свободи визнаються за будь-якою людиною, забороняється дискримінація в користуванні правами за будь-яких підстав, пов'язаних із природними особливостями особи та її соціальним статусом. Під гідністю розуміють визнання за людиною цінності як істоти, яка наділена розумом, волею та почуттями, незалежно від того, що вона про себе думає і як її оцінюють інші.

Буква закону

Конституція України

Ст. 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності і правах.

Принцип рівності конституційних прав і свобод громадян України та їх рівності перед законом означає, що забороняються будь-які форми обмеження прав громадян за расовою, політичною, релігійною, статевою, етнічною, мовною чи іншими ознаками.

Буква закону

Конституція України

Ст. 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Принцип невідчуженості і непорушності прав і свобод людини (ст. 21 Конституції України, крім того, деякі аспекти цього принципу відображені в статтях 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56 та інших) стосується основних прав і свобод людини, тобто лише тих, що зафіксовані в Конституції України. Людина має основні права від народження, а не від держави. Відмова людини від своїх основних прав і свобод є юридично недійсною.

Принцип гарантованості прав, свобод і обов'язків людини і громадянина означає, що вони мають бути забезпечені відповід-

ними засобами, які сприяли б повній та ефективній реалізації прав, свобод і обов'язків кожною людиною і громадянином.

Буква закону

Конституція України

Частина 2 ст. 22. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

Принцип невичерпності конституційного переліку прав і свобод людини і громадянина означає, що в майбутньому Конституція України доповнюватиметься положеннями, в яких фіксуватимуться нові права і свободи людини і громадянина. Це пов'язано з тим, що з розвитком суспільства усвідомлюються нові й нові права і свободи, притаманні людині від народження або необхідні для повної участі громадянина в суспільному та державному житті. На певному етапі виникає необхідність їх фіксації в Основному Законі з метою їх гарантування, забезпечення надійного захисту з боку держави.

Буква закону

Конституція України

Частина 1 ст. 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Принцип єдності прав людини та її обов'язків перед суспільством проявляються:

- у наявності у кожного одночасно і прав, і обов'язків;
- у конституційних правах, які несуть у собі якості обов'язку (наприклад, право на освіту).

3. Поняття громадянства та способи його набуття і припинення

Згідно із загальним правовим статусом держава поділяє осіб на громадян, іноземців, осіб без громадянства та осіб з подвійним громадянством.

Для допитливих (з історії поняття)

Сучасне поняття громадянства історично пов'язане з французькою революцією XVIII ст. Політико-правова концепція «вільного громадянина» сприяла обґрунтуванню ліквідації феодального ладу, розвитку нових політичних та економічних відносин. Це поняття замінило категорію підданства, яка за часів феодалізму позначала відносини залежності окремого індивіда від держави в особі монарха. У наші дні категорію підданства іноді застосовують у державно-політичній практиці країн з монархічними формами правління. У розвинутих країнах за своїм юридичним значенням вона практично не

відрізняється від громадянства і, по суті, лише фіксує відповідну форму правління.

Громадянство є засобом приведення в дію принципів взаємовідносин держави і особи. Стан громадянства створює взаємні права і обов'язки. Держава поширює свою владу на громадянина як на своїй території, так і поза її межами і може вимагати від нього виконання певних дій. Водночас громадянин може претендувати на захист своїх законних інтересів з боку держави. Тільки на основі громадянства особа наділяється всією повнотою конституційних прав і свобод. Зокрема, стан громадянства визначає обсяг її правоздатності у сфері власності.

Норма закону

Громадянство – особливий правовий зв'язок між особою і державою, що породжує для них взаємні права і обов'язки.

Зміст інституту громадянства виявляється при аналізі законодавства відповідної держави. Закони про громадянство і деякі конституції визначають порядок набуття і припинення громадянства. Способи набуття громадянства: філіація, натуранізація, репатріація, на підставі міжнародних договорів (оптація, трансферт).

Головним і об'єктивно найбільш реальним способом набуття громадянства є *філіація*, або набуття громадянства за народженням. Філіація пов'язана з моментом народження, а її зміст визначається двома принципами – «права крові» і «права ґрунту». Однак у ряді країн Латинської Америки набуття громадянства в порядку філіації не має прямого відношення до моменту народження. Тут стан громадянства у відповідних випадках виникає з моменту повноліття і пов'язується з наявністю в особи політичних прав, насамперед виборчого права.

Історично першим був прийнятий принцип «права крові». Він становив ще принцип римського права. У феодальну епоху народження на території, підвладній конкретному суверену, призводило до встановлення правового зв'язку підданства. Звідси й виник принцип «права ґрунту», що домінував у Європі до кінця XVIII ст. «Право крові» знову набуло значення після його закріплення у французькому Цивільному кодексі 1804 р. (кодексі Наполеона).

Сучасне законодавство про громадянство переважної більшості країн встановило змішаний принцип, за яким домінуючим є «право крові», що узгоджується з елементами «права ґрунту». Так, за останнім визначається громадянство дітей, батьки яких невідомі.

Іншим способом набуття громадянства є *натуралізація*, або набуття громадянства за волевиявленням особи. Водночас натуралізація – це процедура, яка здійснюється компетентним органом від імені держави і виявляється в наданні громадянства цієї держави особі на її прохання або за її згодою.

Натуралізоване громадянство, як правило, надається особі, яка не є громадянином іншої держави. У деяких країнах набуття громадянства за волевиявленням означає автоматичну втрату попереднього громадянства. У більшості ж країн втрата попереднього громадянства настає лише за рішенням компетентних органів. Надання натуралізованого громадянства звичайно здійснюється в індивідуальному порядку, хоча трапляються випадки колективної натуралізації.

Надання громадянства в порядку натуралізації звичайно потребує чітко вираженого (у формі відповідної заяви) волевиявлення особи, яка бажає його набути. Але за певних обставин таке волевиявлення практично відсутнє і лише домислюється згода на громадянство. Це має місце при набутті натуралізованого громадянства малолітніми. Загальноприйнятим є принцип, за яким діти до досягнення певного віку автоматично змінюють своє громадянство разом із своїми батьками.

Індивідуальна натуралізація практично завжди пов'язана з певними умовами, або вимогами. Головною умовою натуралізації є так зване *укорінення*. Згідно з цією умовою, особа, яка претендує на здобуття громадянства конкретної держави, повинна до подання відповідної заяви протягом певного часу проживати на її території. Встановлення відповідного строку має на меті надання іноземцеві можливості інтегруватись у нове для нього суспільне середовище і належним чином проявити себе.

Законодавство встановлює різні строки укорінення. Звичайним є п'ятирічний строк, хоча в деяких країнах він сягає десяти років (Бельгія, Іспанія). У скандинавських країнах строк укорінення визначений у сім років, а в латиноамериканських країнах цей строк дорівнює двом рокам. Водночас у більшості країн припускається можливість скорочення періоду укорінення. Наприклад, в Іспанії він може бути зменшений до п'яти років і навіть до двох років для осіб, які претендують на натуралізоване громадянство і зробили «значні послуги» цій державі. У Франції п'ятирічний строк укорінення може бути скорочений до двох років для тих, хто протягом цих двох років провчився у французькому університеті або іншому вищому навчальному закладі, «зробив або може зробити важливі послуги своїм талантом або здібностями».

Законодавство й адміністративна практика визначають також інші умови, що обмежують можливості натуралізації. Серед них слід назвати наявність певного рівня матеріального

добробуту, кваліфікації та професійної підготовки, повагу до закону, відсутність заборгованості щодо сплати податків тощо. Звичайною є вимога знання державної мови.

Набуття громадянства шляхом *репатріації*, тобто повернення на батьківщину, здійснюється на підставі загальнодержавного акта про таке повернення. Повернення кримських татар в Україну є прикладом репатріації.

Репатріацію іноді відносять до підвиду натуралізації. Поновлення в громадянстві відбувається у спрощеному порядку. У деяких країнах полегшена процедура такого виду натуралізації встановлена для осіб корінної національності (Болгарія, Греція, Ізраїль, ФРН та інші).

Громадянство може набуватися також *на підставі міжнародних договорів* шляхом:

- *оптації*, тобто переходу під суверенітет певної держави в результаті, наприклад, завоювання території, на якій проживає особа;
- *трансферту*, тобто обміну населенням між державами, що зумовлює автоматичну зміну громадянства.

Існують також і інші способи набуття громадянства, однак головними є філіація і натуралізація.

Для характеристики інституту громадянства важливими є *питання припинення громадянства*, а саме: вихід із громадянства, втрата громадянства, позбавлення громадянства.

Вихід із громадянства

Здійснюється у вільному або дозвільному порядку. Заяву про вихід розглядають компетентні органи. Вони враховують юридичні й фактичні обставини, що склалися у зв'язку з цією заявою, і за певних умов можуть відмовити. Проте в жодній з розвинутих країн можливість виходу з громадянства не заперечується.

Втрата громадянства

Найчастіше умовою такої втрати громадянства є натуралізація в іншій державі. Звичайно, у країнах, де встановлений дозвільний порядок виходу з громадянства, не припускається його автоматична втрата. У країнах, де визнаний принцип вільного виходу з громадянства, автоматична втрата його є звичайною процедурою.

Позбавлення громадянства

Позбавлення громадянства, набутого в порядку філіації, називається денационалізацією, а позбавлення натуралізованого громадянства – денатуралізацією. Денатуралізація є досить звичайною процедурою. Вона нерідко пов'язана з різного роду протиправними діями, зокрема з набуттям особою громадянства з порушенням закону.

4. Іноземці, особи без громадянства та особи з подвійним громадянством

До складу населення держави як сукупності людей, що проживають у межах її території і підлягають її юрисдикції, крім громадян, входять також іноземці та особи без громадянства (апатриди).

Норма закону

Іноземець – особа, яка не перебуває в громадянстві держави, на території якої знаходиться в конкретний час, і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Особа без громадянства – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Правовий статус іноземців та осіб без громадянства визначається внутрішнім законодавством держав з урахуванням їхніх міжнародних зобов'язань. З міжнародних актів у цій галузі діють Конвенція про статус апатридів (1954), Конвенція про скорочення безгромадянства (1961) тощо.

За Законом України «Про правовий статус іноземців» правовий статус іноземних громадян і осіб без громадянства в основному співпадають. При цьому Закон, як і Конституція України, виходить із загального принципу урівнювання в головному прав і обов'язків іноземців і осіб без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, з правами та обов'язками громадян України.

Буква закону

Конституція України

Ст. 26. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом.

Відповідно до Закону України «Про правовий статус іноземців» законними підставами перебування в Україні є імміграція в Україну на постійне проживання або для працевлаштування на визначений термін, а також тимчасове перебування на її території відповідно до встановлених правил.

Іноземці та особи без громадянства, які іммігрували на постійне проживання або для тимчасового працевлаштування, отримують посвідчення відповідно на постійне або тимчасове проживання.

Що ж стосується іноземців і осіб без громадянства, які опинилися в Україні на незаконних підставах, то до них вживають відповідних заходів впливу, включаючи їх примусове видворення за межі країни.

У передбачених законом випадках іноземці і особи без громадянства можуть набути статусу біженця. Біженцем вважається іноземний громадянин або особа без громадянства, які внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або за політичними переконаннями вимушені залишити територію держави, громадянами якої вони є (або територію країни свого постійного проживання), та щодо яких відповідними органами прийняте рішення про надання їм статусу біженців.

Іноземці і особи без громадянства, що на законних підставах перебувають в Україні:

- мають право на підприємницьку діяльність, працю, відпочинок, охорону здоров'я, соціальний захист, освіту, житло, свободу совісті;
- їм гарантуються недоторканність особи, житла, невтручання в особисте та сімейне життя, таємниця листування, повага їхньої гідності.

Водночас Законом України «Про правовий статус іноземців» передбачено, що здійснення іноземними громадянами і особами без громадянства наданих їм прав і свобод не повинно завдавати шкоди національним інтересам України, правам, свободам і законним інтересам її громадян та інших осіб, які проживають в Україні. Іноземці і особи без громадянства зобов'язані дотримуватися Конституції і законів України, шанувати традиції та звичаї народу України.

Норма закону

Особи з подвійним громадянством (біпатриди) – це особи, які на підставі міждержавного договору визнані одночасно громадянами тих держав, які підписали цей договір.

Законодавство багатьох держав, у тому числі України, подвійного громадянства не визнає, оскільки діє принцип єдиного громадянства.

Буква закону

Конституція України

Ст. 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття характеризує особу, що не є громадянином держави, на території якої знаходиться в конкретний час, а є громадянином (підданим) іншої держави або держав?
  - А. Іноземець.
  - Б. Апатрид.
  - В. Біпатрид.
  - Г. Біженець.
2. Назвіть спосіб набуття громадянства за волевиявленням особи.
  - А. Філіація.
  - Б. Натуралізація.
  - В. Репатріація.
  - Г. Трансферт.
3. У якій державі до населення застосовується термін «піддані»?
  - А. Унітарна держава.
  - Б. Федеративна держава.
  - В. Республіка.
  - Г. Монархія.
4. Позначте принцип, який не характеризує правовий статус особистості за Конституцією України.
  - А. Принцип рівності людей у своїй гідності та правах.
  - Б. Принцип вичерпності конституційного переліку прав і свобод.
  - В. Принцип невідчуженості і непорушності прав і свобод людини.
  - Г. Принцип єдності прав людини та її обов'язків перед суспільством.
5. Установіть відповідність між терміном та його визначенням.

1. Людина як носій свідомості, суб'єкт пізнання, активного	А. Людина. Б. Індивід.

- перетворення навколишнього світу, що відзначається неповторною сукупністю соціально значущих якостей.
2. Людина, що має стійкий правовий зв'язок з конкретною державою, що проявляється у взаємних правах та обов'язках.
3. Жива розумна істота, яка має волю, дар мислення та користується ними.
4. Суб'єкт правовідносин.
6. Назвіть термін, за яким умовою припинення громадянства є натуралізація в іншій державі.
- А. Вихід з громадянства.
 Б. Втрата громадянства.
 В. Позбавлення громадянства.
 Г. За підставами, передбаченими міжнародними договорами.

II. Порівняйте поняття.

- Людина – особистість – громадянин.
- Філіація – натуралізація – репатріація.
- Іноземець – особа без громадянства – громадянин.

III. **Розв'яжіть ситуацію.

 Іноземець Владайтіс П. ухилився від виїзду з України після закінчення відповідного терміну перебування. Чи є це діяння правопорушенням? Чи буде Владайтіс П. відповідати за дане правопорушення? Який вид відповідальності за даний проступок передбачено українським законодавством?

Як зміниться ситуація, якщо стане відомо, що його наміром було набути статусу біженця і він перебуває на території України протягом часу, необхідного для звернення до відповідного органу міграційної служби із заявою про надання йому статусу біженця?

Для розв'язання ситуації скористайтесь Кодексом про адміністративні правопорушення або документами, розміщеними на сайті Державного департаменту з питань громадянства <http://www.ddgirfo.org.ua>

IV. Запитання для самоперевірки.

1. Чим схожі і чим відрізняються поняття «людина», «особистість», «особа», «громадянин»?
2. У чому полягає сутність взаємовідносин особи і суспільства, особи і держави?
3. Що включає в себе зміст поняття «правовий статус особи»?

4. Які ви знаєте способи набуття та припинення громадянства? Охарактеризуйте їх.
5. Які особи визнаються іноземцями, особами без громадянства, особами з подвійним громадянством?

§ 6. Правова та соціальна держава

М. Костомаров, із «Книги буття українського народу»:

- «І хоча апостол сказав: "Всяка влада од Бога", а не єсть воно те, щоб кожний, що захватить владу, був сам од Бога... Правителі повинні підпорядковуватися закону... Вони повинні бути слугами, і не достойно їм робити те, що здумається, а те, що постановлене, і достойно їм жити просто і працювати для суспільства пильно, бо влада їх од Бога, а самі вони грішні люде».

Проблемне питання

- Прочитайте уривок з програмного документа Кирило-Мефодіївського братства. Які ознаки правової держави, як основу влади правителя, заклав у документ М. Костомаров?

1. Особливості взаємовідносин суспільства і держави

Держава і суспільство існують відносно незалежно. Держава не може ототожнюватися із суспільством. В іншому випадку політичний режим, що склався в державі, необхідно було б характеризувати як режим тоталітаризму, що означає ліквідацію будь-якої різниці між державою і суспільством, поглинання першою другого. Проте між ними має бути певна дистанція, яка і забезпечує демократію, відповідний рівень свободи суб'єктів.

Для допитливих (з історії поняття)

Взаємовідносини суспільства та держави по-різному оцінювалися в різні історичні епохи. У давнину, як правило, поняття «суспільство» та «держави» ототожнювалися. Представниками такої точки зору були грецькі філософи Платон та Арістотель. До суспільства (й отже, – до держави) вони відносили тільки повноправних громадян полісу, ставлячи за межі суспільства іноземців, рабів, жінок.

У часи Середньовіччя державу уособлював правитель, а суспільство – вищі стани. Термін «держави» (у розумінні окремого від суспільства та правителя явища) ввів італійський мислитель доби Відродження Нікколо Макіавеллі.

Але остаточно поняття «суспільство» та «держави» були відокремлені одне від одного європейськими філософами Нового часу –

Б. Спінозою, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо. Саме вони виробили концепцію громадянського суспільства, інтересам та потребам якого має бути підпорядкована держава та її апарат. Держава постає як договірний результат розумного компромісу між людьми. Суспільство наділяє державу повноваженнями охороняти природні права людини та карати правопорушників.

У подальшому склалися два основні типи уявлень про співвідношення суспільства та держави.

Поняття «громадянське суспільство» відрізняється від поняття «суспільство». Суспільство (як властивий тільки людині механізм спілкування і колективної діяльності) виникло задовго до появи держави. Громадянське суспільство – це якісний стан суспільства, що склалося в деяких державах на сучасному етапі.

Норма закону

Громадянське суспільство – це спільнота всіх громадян, їх вільних об'єднань, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості, політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею.

Основними рисами громадянського суспільства є:

- наявність демократичної державності;
- самоврядування індивідів, добровільних організацій громадян;

- різноманітність форм власності, ринкова економіка;
- плюралізм (принцип, який сприяє існуванню різноманіт-тя політичних сил, а також конкуренції між ними) ідео-логій і політичних поглядів, багатопартійність;
- доступ усіх громадян до участі в державних і суспільних справах;
- взаємна відповідальність держави та громадян щодо ви-конання демократично прийнятих законів;
- наявність розвинутої соціальної структури;
- розвинена громадянська політична культура і свідо-мість;
- контроль суспільства за діяльністю державних органів.

Громадянському суспільству відповідає тип держави, яку називають правовою. У правовій державі існує система орга-нів й інститутів, які гарантують і захищають нормальне функціонування громадянського суспільства. Контроль гро-мадянського суспільства над державою здійснюється за допо-могою політичних партій, засобів масової інформації, демо-кратичних виборів. Конфронтація інтересів держави і грома-дянського суспільства є показником неефективності держав-ного управління і самого механізму держави.

Держава – не тільки результат розвитку суспільства, а й чинник формування політичної системи суспільства.

Норма закону

Політична система суспільства – система всіх по-літичних явищ, що функціонують і взаємодіють (або протидіють) у суспільстві з метою завоювання, утри-мання або участі в політичній владі; це механізм орга-нізації і функціонування політичної влади.

Держава хоча й найважливіша, але не єдина політична організація в суспільстві. До складу політичної системи суспільства входять такі недержавні громадські об'єднання, як партії, професійні спілки, громадські рухи та інші.

Особливе місце в політичній системі суспільства належить державі, оскільки вона є головним засобом досягнення цілей, що постають перед суспільством.

2. Поняття і ознаки правової держави

Для допитливих (з історії поняття)

Уявлення про державу як про організацію, що здійснює свою діяльність на основі закону, почали формуватися вже на ранніх етапах розвитку людської цивілізації. З ідеєю правової держави пов'язувалися пошуки більш досконалих і справедливих форм життя. Мислителі античності (Сократ, Демокрит, Платон, Арістотель, Цицерон) намагалися виявити такі зв'язки між правом і державною владою, що забезпечували б гармонійне функціонування суспільства. Вчені давнини вважали, що найбільш розумна і справедлива лише та політична форма спільного життя людей, за якої закон обов'язковий як для громадян, так і для самої держави.

«Там, де відсутня влада закону, – писав Арістотель, – немає місця і якійсь формі державного ладу». Цицерон говорив про державу як про «справу народу», як про правове спілкування і «загальний правопорядок». Державно-правові ідеї та інститути Давньої Греції і Риму зробили помітний вплив на становлення і розвиток більш пізніх прогресивних учень про правову державу.

У період розпаду феодалізму ідеї правової державності виклали прогресивні мислителі того часу Н. Макіавеллі і Ж. Боден. Макіавеллі мету держави бачив у можливості вільного користування майном і забезпечення безпеки для кожного. Ж. Боден визначав державу як правове керування багатьма родинами.

У період ранніх буржуазних революцій значний внесок у розробку концепції правової держави зробили прогресивні мислителі Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, П. Гольбах, Т. Джефферсон та інші.

Монтеск'є пояснював установлення правової державності необхідністю свободи в цивільному товаристві. «Свобода є право робити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що забороняється законами, то в нього не було б свободи, тому що те ж саме могли б робити й інші громадяни».

Філософське обґрунтування ідеї правової держави традиційно пов'язують з ім'ям І. Канта. Згідно з визначенням Канта, держава – це поєднання безлічі людей, підпорядкованих правовим законам.

Термін «правова держава» запровадили в науковий і політичний обіг німецькі вчені XIX ст. **Карл-Теодор Велькер** і **Роберт фон Моль**. За визначенням останнього, правова держава – це конституційна держава, заснована на закріпленні в конституції прав і свобод громадян.

Ідея правової держави отримала розвиток у працях відомого українського юриста **Богдана Кістяківського**: «У конституційній державі влада перестає бути фактично пануванням людей і перетворюється на панування правових норм».

Ідея правової держави закріплена в сучасній Конституції України.

Буква закону

Конституція України

Ст. 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

До основних ознак правової держави належать:

- **Панування права** в сфері регулювання суспільних відносин та управлінні державними справами. У державі панує право як загальна міра свободи, рівності й справедливості в суспільстві, що й визначає зміст чинних законів, інших нормативних актів.
- **Верховенство закону в усіх сферах життя суспільства.** У системі правових цінностей вищою формою вираження, організації і захисту свободи людей є закон. У законах держава встановлює загальнообов'язкові правила поведінки, які повинні максимально враховувати потреби суспільного розвитку на основі рівності і справедливості. Саме тому закон має вищу юридичну силу. У законах повинні відображатися суспільні відносини, що об'єктивно складаються, тенденції їх розвитку і самооновлення. Верховенство закону, і передусім конституції, створює міцний режим правової законності і стабільності.
- **Взаємна відповідальність особистості й держави.** Відносини між державою як носієм політичної влади і громадянином повинні будуватися на основі рівності і справедливості. Визначаючи в законах міру свободи особистості, держава обмежує себе у власних рішеннях і діях. Вона бере на себе зобов'язання забезпечувати справедливість у відносинах з кожним громадянином. На тих же правових засадах будується відповідальність особистості перед державою. Застосування державного примусу повинно носити правовий характер, не порушувати міру свободи особистості.
- **Система поділу влади в державі.** Державна влада не є абсолютною. Це обумовлено не тільки пануванням права, але й тим, як організована державна влада, у яких

формах вона здійснюється. Поділ влади – це конституційний принцип, що лежить в основі організації влади демократичної правової держави. Ідея поділу влади, висунута ще античними мислителями (Арістотель), була розвинута в епоху буржуазних революцій. «У кожній державі, – пише Ш. Монтеск'є, – є види влади: законодавча, що відає питаннями міжнародного права, і виконавча, що відає питаннями права цивільного, та судова». Приведена теза дещо відрізняється від того, що має чинність в наші дні. Утім, сам творець доктрини поділу влади дає необхідні пояснення: перша влада покликана створювати закони, друга відає зовнішніми відносинами і забезпечує безпеку, до повноважень третьої влади відноситься покарання злочинців і вирішення сутичок між приватними особами. У сучасній правовій науці принцип поділу влади відносять до основ демократичного конституційного ладу. Цей принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову означає, що кожна гілка влади діє самостійно і не втручається в повноваження іншої. Виключається можливість присвоєння тією або іншою владою повноважень іншої. Конституція України закріпила здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

- **Закріплення широкого спектру прав і свобод особи**, гарантованих і забезпечуваних державою, рівність громадян перед законом, доступність правового захисту для кожного громадянина, обмеження втручання держави в царину приватної ініціативи. Громадяни діють за принципом: «дозволено все, що не заборонено законом».
- **Демократичний, легальний спосіб формування влади.** Органи влади правової держави формуються шляхом виборів, а призначення на державні посади здійснюється з дотриманням законної процедури.
- **Провідна роль суду** у вирішенні спірних питань і конфліктних ситуацій.
- **Ефективна діяльність інших правоохоронних органів** у забезпеченні законності й правопорядку.
- **Високий рівень правосвідомості та правової культури громадян**, професіоналізму працівників правоохоронних органів тощо.
- **Високий рівень якості правових актів** та безпосередньо процесу правотворчості.

Наведений перелік ознак правової держави не є вичерпним. Але якщо було б можливо зробити так, щоб вищезазнані ознаки були втілені в життя, ми стали б свідками існування найдосконалішої держави.

Норма закону

Правова держава – це політична форма організації суспільного життя, в якій реально забезпечено максимальне здійснення та захист прав і свобод особистості, а державна влада базується на праві та здійснюється у правових формах.

3. Соціальна держава

Сьогодні Україна рухається в напрямку побудови соціальної держави. Вихідною базою для такого реформаційного процесу є відповідна стаття Конституції.

Буква закону

Конституція України

Ст. 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Норма закону

Соціальна держава прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, однакових можливостей самореалізації особистості.

Поняття «соціальна держава» було введено в обіг ще в 1850 р. Лоренцом фон Штайном, але активно почало використовуватися лише в кінці ХХ ст.

Соціальна держава є втіленням людського виміру політики. Така держава завжди приділяє увагу гарантуванню прав і свобод, які безпосередньо пов'язані з розвитком особи.

Соціальна держава передбачає:

Необхідний для людини прожитковий мінімум

Соціальну рівність

Соціальне забезпечення

Підвищення загального добробуту

У постіндустріальному розвитку багатьох країн Заходу простежується пріоритет соціальних функцій. Це розцінюється як еволюційний процес. Головним досягненням функціону-

вання соціальної держави є формування типу особистості, яка відрізняється економічною та політичною активністю, упевненістю в своїх силах, здатністю приймати рішення, характеризується раціональністю мислення та поведінки, котра базується на індивідуалізмі, тобто усвідомленні власних інтересів.

В Україні відповідно до Конституції передбачено, що права і свободи людини та їх гарантії мають визначати зміст і спрямованість діяльності держави, є її головним обов'язком.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття означає систему всіх політичних явищ, що взаємодіють у суспільстві з метою завоювання, утримання або участі у політичній владі?
  - А. Громадянське суспільство.
  - Б. Політична система суспільства.
  - В. Державні органи.
  - Г. Політичні відносини.
2. Закінчіть думку за Конституцією України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні _____».
  - А. Найбільшим пріоритетом.
  - Б. Надбанням правової держави.
  - В. Результатом існування громадянського суспільства.
  - Г. Найвищою соціальною цінністю.
3. Назвіть науковців, що запровадили в науковий і політичний обіг термін «правова держава».
  - А. Г. Гегель та І. Кант.
  - Б. Г. Гроцій та Б. Спіноза.
  - В. К.-Т. Велькер та Р. фон Моль.
  - Г. Т. Гоббс та Дж. Локк.
4. Яка теза не є ознакою правової держави?
  - А. Існування ієрархічно побудованої партійно-державної еліти.
  - Б. Закріплення широкого спектру прав і свобод особи.
  - В. Верховенство закону в усіх сферах життя суспільства.
  - Г. Ефективна діяльність правоохоронних органів.
5. Який науковець запровадив у 1850 р. у науковий обіг термін «соціальна держава»?
  - А. Ф. Хаєк.
  - Б. Ф. Тарановський.

В. Л. фон Штайн.
Г. М. Драгоманов.

6. Установіть відповідність поняття та його визначення.

1. Держава, яка прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, однакових можливостей самореалізації особистості.	А. Громадянське суспільство.
2. Система всіх політичних явищ, що взаємодіють у суспільстві з метою завоювання, утримання або участі у політичній владі.	Б. Політична система суспільства. В. Правова держава. Г. Соціальна держава. Г. Демократична держава.
3. Спільнота всіх громадян, їх вільних об'єднань, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості, політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею.	
4. Політична форма організації суспільного життя, в якій реально забезпечене максимальне здійснення та захист прав і свобод особистості, а державна влада здійснюється у правових формах.	

II. Порівняйте поняття.

- Держава – громадянське суспільство.
- Правова держава – соціальна держава.

III. Прочитайте подані тексти з інформаційних та наукових видань. Згадайте ознаки правової держави. З'ясуйте, чи підпадають під визначення «правова держава» країни, характеристика яких запропонована для аналізу.

У листопаді 2008 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, яка закликає **Іран** зупинити порушення прав людини в країні. У цій резолюції підкреслюється, що іранський уряд має дотримуватися міжнародних стандартів стосовно прав людини і покласти край практиці смертної кари для малолітніх злочинців, яка ганьбить образ Ірану як цивілізованої держави. Порушення прав людини в Ірані відбувається в різних формах – від ув'язнення журналістів і членів опозиції до повішень засуджених злочинців. Іран нині є у світі одним із рекордсменів за числом страт.

Скандинавська модель суспільного устрою – це бажаний соціалізм. Завжди намагаєшся зрозуміти: чому у них не крадуть, не беруть хабара, не кричать на дітей, не б'ють затриманих, витрачають величезні кошти на навчання інвалідів і ввічливо поводяться з ув'язненими? Навіть в'язниці в Данії специфічні: двох типів – відкриті і закриті. У в'язницях закритого типу містяться ув'язнені, яких засуджено на термін понад п'ять років, або ті, хто порушив умови перебування у в'язницях відкритого типу. На території є церква, тренажерний зал, бібліотека, лікарняне відділення, майданчик для прогулянок. Але данці дуже цінують свободу, тому й показники злочинності дуже низькі навіть порівняно з іншими країнами Західної Європи.

IV. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. У чому полягає сутність взаємовідносин суспільства і держави?
2. З яких елементів складається політична система суспільства?
3. Назвіть основні ознаки і дайте визначення правової держави.
4. Назвіть основні ознаки і дайте визначення соціальної держави.

Завдання для узагальнення за темою

Завдання для контролю знань

I В А Р І А Н Т

I рівень (4 бали)

Виконайте тестові завдання.

1. Укажіть назву теорії походження держави, сутністю якої є твердження: «Держава походить від сім'ї, є результатом розростання сім'ї, де батьківська влада над дітьми трансформується у владу монарха над своїми підданими».
  - А. Географічна.
  - Б. Патріархальна.
  - В. Психологічна.
  - Г. Органічна.
2. Яку функцію не виконують органи законодавчої влади?
  - А. Представницьку.
  - Б. Контрольну.
  - В. Правосуддя.
  - Г. Законодавчу.

3. Установіть відповідність між поняттям та визначенням.

1. Іноземний громадянин або особа без громадянства, які внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвами переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії чи іншими вимушені залишити територію держави, громадянами якої вони є, та щодо яких прийняте рішення про надання їм відповідного статусу.	А. Громадянин. Б. Іноземець. В. Особа без громадянства. Г. Біпатрид. Г. Біженець.
2. Особа, яка має особливий правовий зв'язок з державою, що породжує для них взаємні права і обов'язки.	
3. Особа, яка не є громадянином держави, на території якої знаходиться в конкретний час, а є громадянином (підданим) іншої держави або держав.	
4. Особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.	

4. Установіть відповідність між формою державного устрою й конкретною державою.

1. Унітарна (проста).	А. Австро-Угорщина.
2. Федерація.	Б. Німеччина.
3. Конфедерація.	В. Україна.
4. Імперія.	Г. Швейцарія.

5. Доповніть твердження.

Спосіб організації верховної державної влади, порядок її утворення та діяльності, компетенція та взаємозв'язок органів, а також взаємовідносини з населенням країни називається _____.

За визначеністю суб'єктів правовий статус особи буває наступних видів: _____, _____, _____.

II рівень (3 бали)

Знайдіть помилки в реченнях.

1. За первісних форм організації суспільних відносин склалася система загальнообов'язкових правил поведінки (правових норм).
2. Ознаками права є наявність території, яка визначається державним кордоном, існування податкової та правової систем та інші.
3. Уряд, міністерства, відомства та місцеві державні адміністрації складають систему законодавчої влади.
4. Форма правління – це сукупність чи система методів, за допомогою яких здійснюється державна влада в суспільстві.

5. Поняттям «особистість» позначаються суб'єкти правовідносин.
6. Спільнота всіх громадян, їх вільних об'єднань, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості, політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею, називається правовою державою.

III рівень (2 бали)

Порівняйте поняття.

- Органи законодавчої влади – органи виконавчої влади – органи судової влади.
- Унітарна держава – федеративна держава.

IV рівень (3 бали)

Охарактеризуйте тоталітарний режим. Виконайте завдання за алгоритмом.

1. Дайте визначення тоталітарного режиму.
2. Назвіть його ознаки.
3. Наведіть приклади країн, яким притаманні (були притаманні) ознаки тоталітарного режиму.
4. Опишіть конкретні прояви тоталітаризму в одній з названих вами країн.

II ВАРІАНТ

I рівень (4 бали)

Виконайте тестові завдання.

1. Якій стадії розвитку суспільства відповідає наступна характеристика: «Удосконалилися знаряддя праці, нагромадився досвід виробничої діяльності. Первісне стадо змінилося родовою общиною. Виникло первісне самоуправління»?
  - А. Дикість.
  - Б. Варварство.
  - В. Цивілізація.
  - Г. Громадянське суспільство.
2. Прихильники якої теорії походження держави прагнуть довести, що головною причиною суспільних процесів, у тому числі й виникнення держави, є зростання народонаселення?
  - А. Класової теорії.
  - Б. Теорії географічного детермінізму.
  - В. Демографічної теорії.
  - Г. Теорії насильства.

3. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням.

1. Набуття громадянства за народженням.	А. Репатріація.
2. Набуття громадянства за волевиявленням особи.	Б. Трансферт.
3. Набуття громадянства шляхом повернення на Батьківщину.	В. Оптація.
4. Обмін населенням між державами, що зумовлює автоматичну зміну громадянства.	Г. Філіація.
	Ґ. Натуралізація.

4. Установіть відповідність між формою правління й конкретною державою.

1. Необмежена монархія.	А. Італія.
2. Конституційна монархія.	Б. Бруней.
3. Дуалістична монархія.	В. Аргентина.
4. Парламентська республіка.	Г. Іспанія.
	Ґ. Оман.

5. Доповніть твердження.

Здатність та можливість індивіда або колективу впливати на волю, поведінку й діяльність людей за допомогою різноманітних засобів (авторитету, переконання, насильства, примусу тощо) називається _____

За способом утворення державні органи поділяються на _____, _____ та _____.

II рівень (3 бали)

Знайдіть помилки в реченнях.

- З появою держави продовжували існувати неписані правила поведінки – звичаї.
- За сферами суспільного життя функції держави поділяються на внутрішні та зовнішні.
- Обмежена монархія – це така форма правління, за якої повноваження верховної влади здійснюють виборні органи, що обираються населенням на відповідний термін.
- Тоталітарному режиму притаманна наявність політичних меншостей, функцією яких є опозиційна політична діяльність та позитивна критика державного керівництва.
- Принцип гарантованості прав і свобод людини і громадянина означає, що в майбутньому Конституція України доповнюватиметься положеннями, у яких фіксуватимуться нові права і свободи людини і громадянина.
- Необхідний для людини прожитковий мінімум, соціальна рівність та соціальне забезпечення є ознаками правої держави.

III рівень (2 бали)

Порівняйте поняття.

- Людина – особистість – громадянин.
- Органи суспільних відносин за первісних часів – зміни в організації суспільних відносин у зв'язку з появою держави.

IV рівень (3 бали)

Охарактеризуйте Україну за формою державного ладу. Виконайте це завдання за таким алгоритмом:

1. Дайте визначення форми правління.
2. Визначте, до якої форми правління належить Україна. Доведіть, спираючись на конкретні приклади (або статті Конституції України), до якого виду республіканської форми правління відносять нашу державу.
3. Дайте визначення форми державного устрою.
4. Поясніть, яка форма державного устрою притаманна Україні.
5. Дайте визначення політичного режиму.
6. Назвіть ознаки того режиму, який існує в нашій державі.

Частина друга

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА ТА ПРАВОВІДНОСИН

§ 7. Поняття та характеристика права

Г. Сковорода про необхідність дотримання правил поведінки:

- Братайся не з тим, котрий зло ховає,
Знай: добрий лише добро в серці має.
Ти завжди роби не як вітрогони,
А як тебе вчать мудротні закони.

Проблемне питання

- Який сенс український філософ Г. Сковорода вкладає в поняття «мудротні закони»?

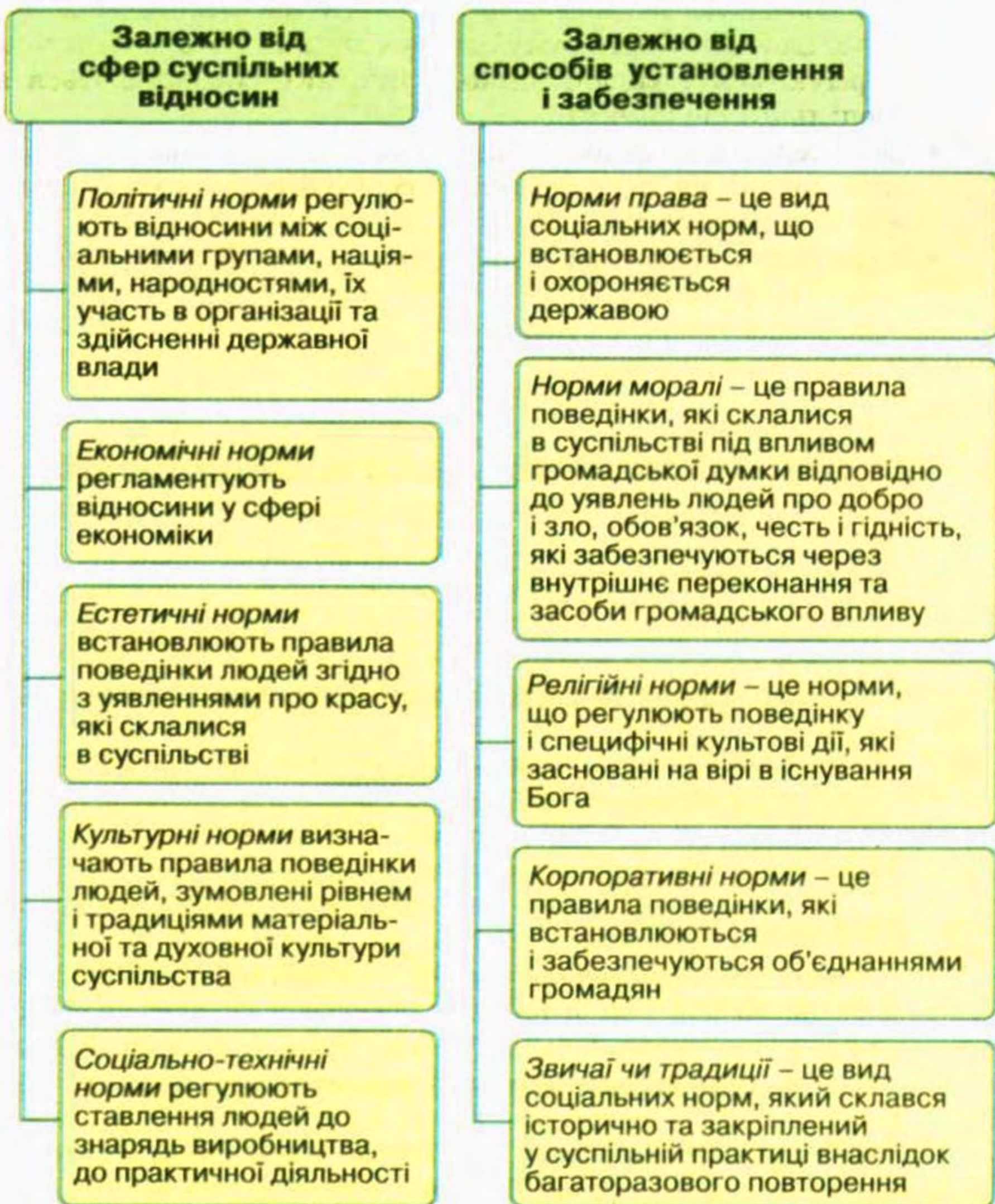
1. Соціальні норми: поняття, види

Щоб забезпечити найбільш доцільне і гармонійне функціонування, суспільство виробило певні правила поведінки, які називаються *соціальними нормами*. Цілісна динамічна система соціальних норм є необхідною умовою життя суспільства і функціонування держави.

Оскільки суспільне життя складне і різноманітне, то соціальні норми помітно відрізняються одна від одної не лише за сферами суспільних відносин, а й за способами свого встановлення і забезпечення.

У своїй сукупності існуючі норми представляють єдину систему соціального регулювання, в якій ефективність кожного виду норм найбільшою мірою виявляється лише у взаємодії з іншими елементами цієї системи.

Види соціальних норм

Крім того, соціальні норми поділяються на *усні* та *письмові*, *свідомі* та *стихийні*. Можна також виділити соціальні норми, що притаманні певним історичним епохам (суспільно-економічним формаціям, цивілізаціям тощо).

Усі перелічені норми мають певні ознаки, зумовлені особливостями їх формування, методами впливу на поведінку суб'єктів тощо. Але кожній з них притаманні й загальні для всіх соціальних норм *ознаки*:

- вони є загальними правилами (діють безперервно в часі, наділені багаторазовою дією і звернені до невизначеного кола осіб);

- виникають унаслідок свідомо-вольової діяльності людей (створюються в процесі цільової діяльності, виникають унаслідок багаторазових повторюваних актів поведінки; формуються у вигляді принципів, які закріплюються в суспільній свідомості);
- регламентують форми соціальної взаємодії людей, тобто спрямовані на регулювання суспільних відносин, поведінки в суспільстві;
- виникають у процесі історичного розвитку і функціонування суспільства;
- відповідають типу культури і характеру соціальної організації суспільства.

Норма закону

Соціальні норми – це загальні правила поведінки людей у суспільстві, зумовлені об'єктивними закономірностями, є результатом свідомої вольової діяльності певної частини чи всього суспільства і забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

2. Поняття і ознаки права

У системі соціальних норм право посідає провідне місце.

Розглянемо найважливіші властивості права, які характеризують його як специфічну систему регулювання суспільних відносин.

- **Право встановлюється або санкціонується державою чи населенням.** Воно є єдиним різновидом норм, що розробляються та приймаються за певною процедурою.
- **Відповідність права ідеалам справедливості і свободи** означає, що право втілює основні права і свободи людини та громадянина, визнані в світовому співтоваристві, є мірою свободи і рівності людей, встановленою державою так, щоб свобода одного не обмежувала свободу іншого. І цією мірою є справедливість.
- **Нормативність.** Значення нормативності в правовій сфері – це не лише формування типового правила, а дещо більше – гарантія здійснення суб'єктивного права. Володіючи суб'єктивним правом, людина вільна в своїх діях, її свобода забезпечена, захищена загальнообов'язковою нормою, за якою стоїть міць держави.
- **Формальна визначеність.** Формальна визначеність права до певної міри властива й іншим нормативним системам. Так, корпоративні норми закріплюються в статутах, положеннях та інших нормативних актах. Релігійні норми-заповіді сформульовані в священних книгах. Держава,

на відміну від них, надає праву офіційну форму виразу. Норми права офіційно закріплюються в законах, інших нормативних актах. Саме держава надає форми правовому змісту. Зв'язок суспільства, держави і права в аспекті, який розглядається, можна описати формулою – «зміст права створюється суспільством, форма права – державою».

- **Загальнообов'язковий характер**, тобто норми поширюються на всіх учасників правовідносин і є для них обов'язковими.
- **Системність**. Право – складне системне утворення. Відсутність хоча б одного з елементів деформує право, і воно втрачає властивість ефективного регулятора суспільних відносин і поведінки людей.
- **Забезпеченість можливістю державного примусу**. Це специфічна ознака права, яка відрізняє його від інших соціальних норм. Державний примус – це фактор, який дозволяє чітко розмежовувати права і обов'язки, тобто сферу особистої свободи та її межі.
- **Інтелектуально-вольовий характер права**. Право – виявлення волі і свідомості людей. Інтелектуальний бік права полягає в тому, що воно є формою відображення соціальних закономірностей і суспільних відносин. У праві відображаються потреби і інтереси суспільства, окремих осіб і організацій. Регулююча дія права можлива лише на підставі свідомості і волі осіб, які реалізують юридичні норми.

Норма закону

Право – система загальнообов'язкових, формально визначених, загальних правил поведінки, що встановлюються, гарантуються і охороняються державою та регулюють суспільні відносини між людьми.

3. Право і мораль

У процесі регулювання суспільних відносин уся сукупність соціальних норм взаємодіє. Коли у вимогах різних соціальних норм містяться аналогічні положення, тоді норми доповнюють одна одну. Коли ж різні соціальні норми містять вимоги, що виключають одна одну, така ситуація утруднює реалізацію необхідних суспільних дій.

Під час формування основ правової держави в регулюванні суспільних відносин зростає значення моральних вимог, у яких знаходять відображення загальнолюдські цінності. Правова вимога зміцнення законності та правопорядку водно-

час є й важливою вимогою моралі, яка характеризує моральну структуру особи, її чесність, совість, обов'язок.

Найбільшій ефективності право досягає в разі збігу його вимог і вимог, що формулюються в моральних нормах. Так в чому спільність і відмінність права і моралі?

Спільними рисами права і моралі є те, що вони:

- є соціальними нормами;
- мають загальну рису нормативності;
- існують у реальній поведінці людини;
- є основним регулятором поведінки;
- виступають мірилом свободи індивіда;
- мають основним змістом права і обов'язки;
- базуються на справедливості як найвищій моральній цінності.

У чому полягає відмінність між правом і мораллю, розглянемо за допомогою таблиці.

Критерії для порівняння	Право	Мораль
Походження	Норми права встановлюються державою	Норми моралі складаються в суспільстві на основі уявлень про добро і зло, честь, совість, справедливість
Обов'язковість	Після вступу в дію норми стають обов'язковими для всіх осіб, що знаходяться у сфері їхньої дії	Отримують обов'язкове значення після визнання більшістю членів суспільства і виконуються у випадку авторитетності норм для конкретного суб'єкта
Існування в історичному просторі	Існує тільки в соціально неоднорідному суспільстві	Існує як в державному, так і недержавному суспільстві
Межі регулювання	Регулює тільки найважливіші суспільні відносини	Регулює відносини, які не регулюються правом (наприклад, взаємодопомога)
Форма вираження	Правові норми отримують втілення в офіційних державних актах – законах, указах та інших нормативних документах	Норми моралі не закріплюються в особливих актах, вони існують у свідомості людей
Ступінь деталізації	Виступають у вигляді деталізованих правил поведінки, у яких закріплюються визначені права й обов'язки учасників публічних правовідносин	Мають вигляд узагальнених правил поведінки

Критерії для порівняння	Право	Мораль
Форма існування	Мають, як правило, письмовий характер	Існують в основному в усній формі
Необхідність спеціальної процедури прийняття	Приймаються тільки в рамках спеціальної процедури, що закріплена в Основному Законі держави	Закріплюються в суспільстві в довільному порядку без певної процедури
Механізм реалізації	Реалізуються за допомогою спеціальних органів держави	Механізм відсутній, гарантується суспільством, а не окремими його структурами. Реалізація забезпечується внутрішнім переконанням людини, а також публічною думкою
Відповідальність за порушення норм	Використовуються засоби державного примусу у вигляді застосування одного з видів юридичної відповідальності	Порушення норм має наслідком застосування засобів громадського впливу, які не мають примусового характеру

Право та мораль взаємодіють. Право є формою здійснення пануючої моралі. Водночас мораль визнає протиправну поведінку аморальною, безпутною.

4. Джерела та форми права: поняття і види

Поняття «джерела права» має багато трактувань. У найширшому розумінні – це матеріальні умови життя суспільства. Саме *суспільні відносини* створюють певні вимоги, які й закріплюються в прописаних правилах поведінки.

Оскільки правові норми є правотворчістю уповноважених органів держави, то джерелом права виступає *воля держави*.

Однак найчастіше під джерелом права розуміють правові акти. Такі акти можуть набувати різної форми, звідси і розрізняють форми права.

Норма закону

Форма права – способи юридичного виразу права, що формально закріплюють та організують правові явища.

Право завжди повинно мати певну форму, яка має бути змістовною. Якщо нормі не надано певної форми, вона залишається нормою поведінки, а не нормою права.

Першою історичною формою права є правовий звичай.

Норма закону

Правовий звичай – це санкціоноване державою звичаєве правило поведінки загального характеру, яке в результаті багаторазового повторення впродовж тривалого часу стало традицією.

Не кожний звичай стає правовим, а тільки той, який відповідає інтересам певної групи людей, тієї чи іншої соціальної спільності або суспільства в цілому. Місце звичаю в системі джерел права в різні епохи було різним. Він займав домінуюче становище у процесі становлення правових систем, а в сучасних умовах – це форма права, яка трапляються досить рідко.

Норма закону

Правовий прецедент – письмове або усне рішення судового або адміністративного органу, якому надається державою формальна обов'язковість, і воно стає нормою, еталоном, зразком при розгляді всіх подібних справ у майбутньому.

Правовий прецедент характерний для країн, що відносяться до англо-американської правової сім'ї. Правила, які є в судових рішеннях, згідно з англійським правом, використовуються і в майбутньому, інакше буде порушено стабільність загального права. Загальне право у Великій Британії в основному складається із судових рішень. Там утворилася така система правил дії прецеденту:

- рішення, винесене палатою лордів, є обов'язковим не тільки для неї, але й для всіх судів;
- рішення, прийняті апеляційним судом, обов'язкові для всіх інших судів, крім палати лордів;

- рішення, прийняті Вищим судом правосуддя, обов'язкові для нижчих судів.

Норма закону

Нормативний договір – правило поведінки загально-го характеру, що встановлюється за взаємною домовленістю кількох суб'єктів і забезпечується державою (наприклад, колективний договір).

Нормативно-правовий акт – це письмовий документ компетентного суб'єкта права, у якому закріплюються правила поведінки загального характеру, що забезпечуються державою.

Нормативно-правовий акт є основною формою права романо-германської правової сім'ї (до якої належить і Україна) і має ряд переваг серед інших джерел права:

- нормативний акт може бути оперативно виданий і змінений у будь-якій своїй частині, що дозволяє відносно швидко реагувати на соціальні процеси в суспільстві;
- нормативні акти, як правило, систематизовані, що дозволяє легко орієнтуватися в системі законодавства;
- нормативні акти дозволяють точно фіксувати зміст правових норм, що сприяє проведенню єдиної політики, не допускає довільного тлумачення.

5. Правові акти. Принцип верховенства законів

Нормативно-правові акти поділяють на закони й підзаконні нормативно-правові акти.

Норма закону

Закон – нормативний акт вищої юридичної сили, що видається законодавчим органом і регулює найважливіші суспільні відносини в державі.

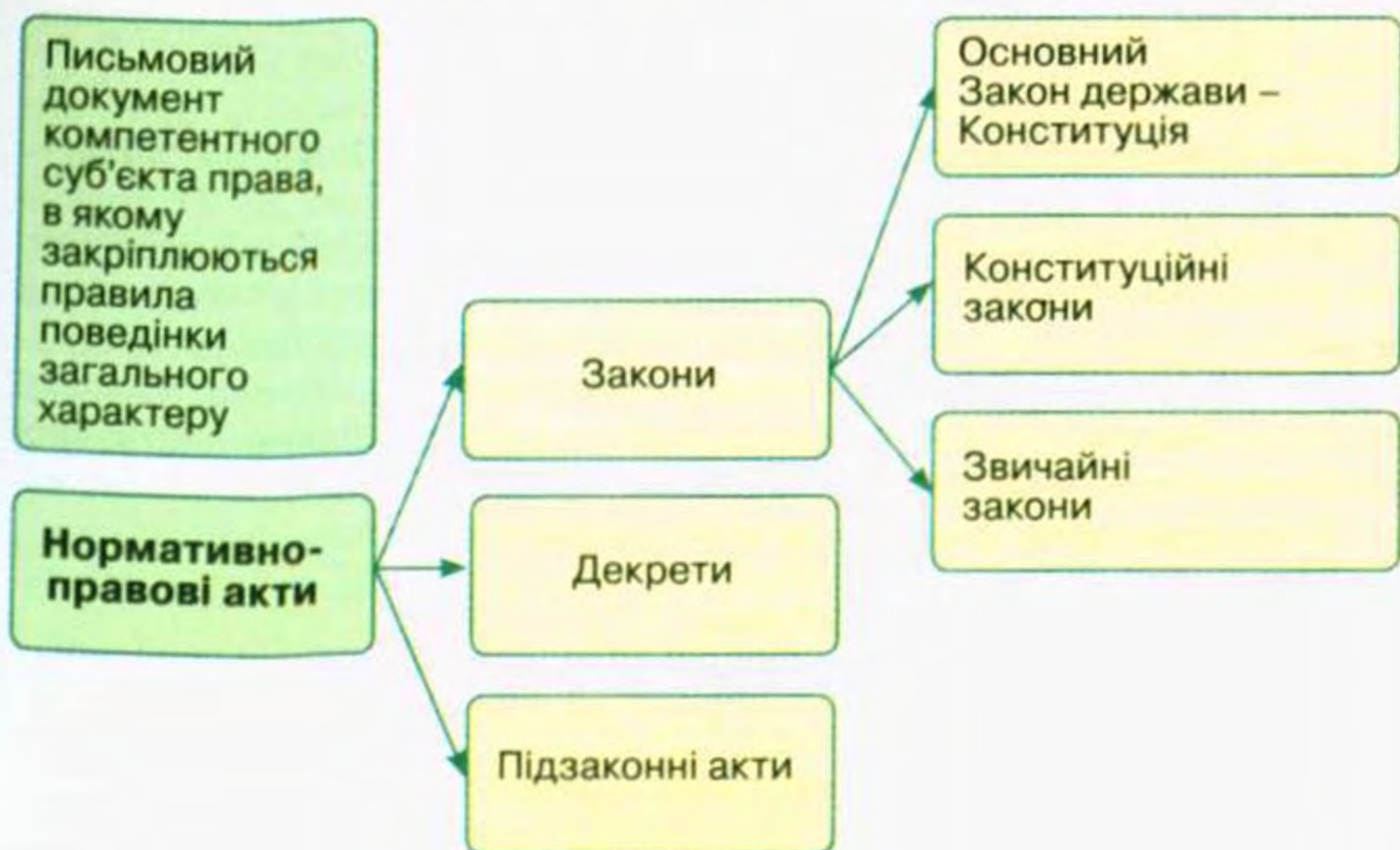
Основними ознаками закону є:

- Закон *приймається лише законодавчим органом* представницького характеру або населенням держави в порядку референдуму. Це забезпечує певний рівень демократизму процесу правотворчості.
- Закон у межах своєї дії регулює *найважливіші суспільні відносини*, що зумовлює його високу ефективність.
- Закон має *найвищу юридичну силу* в системі нормативних актів країни. Будь-який інший правовий акт приймається на основі, на виконання і відповідно до закону. Акт, який суперечить закону, скасовується в установленому порядку, або дія його призупиняється до усунення

протиріч. Сила закону забезпечує його верховенство, підтримує ієрархічність та єдність системи нормативних актів.

- Закон має **загальний характер**. Він не може враховувати особливостей всіх життєвих випадків у регульованій сфері суспільних відносин. Усі інші акти приймаються з метою конкретизації та деталізації законоположень.
- Як різновид нормативних актів закон **встановлює загальнообов'язкові правила поведінки**, має належну форму, породжує юридичні наслідки та гарантується державою.
- Закон є **стабільним нормативним актом**. У разі необхідності він доповнюється, змінюється чи скасовується у певному порядку.
- Закон має **відповідну структуру**, тобто організацію змісту.
- Закон є нормативним актом, що приймається **в особливому порядку**, який називається законодавчим процесом.
- Закон **охороняється та гарантується державою**, яка забезпечує необхідні умови для виконання законів і застосовує заходи примусового характеру до суб'єктів, які не виконують або порушують вимоги законів.

З вищевикладеного випливає, що в правовій системі діє **принцип верховенства законів**, який означає, що закон:

- обов'язковий для всіх учасників правовідносин;
- врегульовує найважливіші аспекти суспільних відносин, а підзаконні акти не повинні врегульовувати тих відносин, які мають бути врегульовані законом;

- має пріоритет перед іншими правовими актами, тому підзаконні правові акти не повинні містити положень, які можуть суперечити тим, що закріплені в законі;
  - тільки Конституційний Суд України може визнати закон України чи його окреме положення неконституційним.
- Особливе місце серед правових актів займають декрети.

Норма закону

Декрети – це виявлення надзвичайних повноважень установчого органу або уряду, згідно з яким він самостійно приймає рішення, що мають силу закону.

Право на видання декретів орган виконавчої влади отримує як тимчасово делеговану йому органом законодавчої влади частину своїх повноважень у зв'язку з особливими обставинами.

Для допитливих (з історії поняття)

У зв'язку з надзвичайною економічною ситуацією, яка склалася в Україні на початку 90-х років ХХ ст., Верховна Рада делегувала Кабінету Міністрів право видавати декрети.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети в сфері законодавчого регулювання

З метою оперативного вирішення питань, пов'язаних із здійсненням ринкової реформи, Верховна Рада України постановляє: делегувати Кабінету Міністрів України тимчасово, строком до 21 травня 1993 року, повноваження видавати декрети в сфері законодавчого регулювання з питань, передбачених пунктом 13 статті 97 Конституції України, щодо відносин власності, підприємницької діяльності, соціального і культурного розвитку, державної митної, науково-технічної політики, кредитно-фінансової системи, оподаткування, державної політики оплати праці і ціноутворення.

Цей Закон ввести в дію з дня його опублікування.

Президент України Л. КРАВЧУК

м. Київ, 18 листопада 1992 року

Норма закону

Підзаконні нормативно-правові акти – це результат нормотворчої діяльності компетентних органів держави (їх посадових осіб), уповноважених на те державою для встановлення, зміни і скасування нормативних документів, що розвивають чи деталізують окремі положення законів.

Ієрархія підзаконних нормативно-правових актів залежно від суб'єктів, що їх видали, така:

Постанови парламенту

Укази і розпорядження президента

Постанови та розпорядження уряду

Накази, статuti, положення та інструкції міністерств та відомств

Розпорядження голів та накази керівників підрозділів місцевих державних адміністрацій; рішення місцевих рад та їх виконкомів

6. Систематизація правових актів: поняття і види

Законодавство складається з великої кількості актів, прийнятих державними органами в різні історичні періоди. Час від часу виникає необхідність приведення його в чітку систему, ліквідації протиріч шляхом внесення змін і доповнень, здійснення систематизації.

Сьогодні українське законодавство не завжди встигає за динамікою розвитку суспільних відносин, інколи вступає у протиріччя з раніше прийнятими правовими актами. Унаслідок цього законодавство має акти та норми, які формально не діють, у ньому часто трапляються прогалини, не зв'язані одне з одним положення; деякі законодавчі акти повторюються; інколи неточно формулюються терміни та трапляються інші недоліки.

Норма закону

Систематизація норм права – це впорядкування та вдосконалення нормативно-правових актів, приведення їх до певної внутрішньої узгодженості шляхом створення єдиних нормативних актів та їх збірників.

Характерною рисою систематизації правових актів є те, що вона проводиться на базі досягнень правової науки, з урахуванням накопиченого досвіду. Це сприяє підвищенню ефективності та належному застосуванню правових норм і, як наслідок, зміцненню законності.

Інкорпорація – вид систематизації нормативних актів, який полягає у зведенні їх у збірники в певному порядку без зміни змісту.

Існують також інші види інкорпорації, що здійснюються за такими критеріями:

- алфавітний порядок, галузь права, суб'єкт прийняття нормативного акта, тематика наукового дослідження, сфера діяльності тощо.

Так відбувається об'єднання цілісних нормативно-правових актів у збірники правового матеріалу за критерієм, який обирає сам систематизатор.

Кодифікація – вид систематизації нормативних актів, які мають спільний предмет регулювання, що полягає в їх змістовій переробці (усуненні розбіжностей і суперечностей, скасуванні застарілих норм) і створенні зведеного нормативного акта.

Характерними рисами кодифікації є:

- Кодифікація охоплює як зовнішню, так і внутрішню переробку нормативного матеріалу. Відбувається таке об'єднання нормативних актів, яке дає змогу підготувати до прийняття новий єдиний документ.
- Зміст нового нормативного акта може бути істотно перероблений відповідно до вимог державно-правового регулювання. Вносяться додатки, скасовуються застарілі норми, змінюються деякі положення, вимоги, правові приписи.
- Кодифікаційна робота здійснюється виключно державними органами згідно з їх компетенцією і має офіційний характер.
- Мета кодифікації – оновлення законодавства, усунення суперечностей, прогалин, приведення до сучасних вимог.

У законодавстві України існують Кримінальний кодекс України, Кодекс про адміністративні правопорушення, Цивільний кодекс України, Сімейний, Земельний, Житловий, Водний та інші кодекси.

Статути, регламенти, положення – це кодифіковані акти, в яких визначається статус певного виду державних органів і організацій. До них не належать положення про індивідуальновизначені органи, що не мають загального характеру.

Консолідація – різновид інкорпорації, що має офіційний характер, який полягає у внесенні поточних змін і доповнень до чинних правових актів у межах конкретного нормативного акта з метою усунення множинності актів.

Процес консолідації має риси, що зближують його як з кодифікацією, так і з інкорпорацією. У ході консолідації обробки зазнають не нормативні приписи, а нормативно-правові акти, що відбувається і в процесі інкорпорації. Разом з тим суб'єктом здійснення консолідації, як і кодифікації, є законодавчий орган, що значно зближує ці види систематизації.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Назвіть термін, що означає правила поведінки, які встановлюються і забезпечуються об'єднаннями громадян.
  - А. Право.
  - Б. Мораль.
  - В. Корпоративні норми.
  - Г. Звичай та традиції.
2. Систематизація законодавства за хронологічним або алфавітним принципом – це...
  - А. Імплементация.
  - Б. Інкорпорація.

- В. Кодифікація.
Г. Консолідація.
3. Яке визначення характеризує поняття «форма права»?
А. Способи юридичного виразу права.
Б. Форма втілення державної волі.
В. Засіб виразу волевиявлення народу.
Г. Форма забезпечення класового панування.
4. Визначте поняття, яке є основною формою права романо-германської правової сім'ї.
А. Правовий звичай.
Б. Правовий прецедент.
В. Нормативний договір.
Г. Нормативно-правовий акт.
5. Який нормативний акт не належить до підзаконних нормативно-правових актів?
А. Указ Президента України.
Б. Розпорядження голови місцевої державної адміністрації.
В. Постанова Кабінету Міністрів України.
Г. Декрет Кабінету Міністрів України.
6. Знайдіть характерну особливість моралі як виду соціальних норм.
А. Порушення норм має наслідком застосування засобів громадського впливу.
Б. Норми встановлюються державою.
В. Норми існують тільки в соціально неоднорідному суспільстві.
Г. Норми отримують втілення в офіційних державних актах.
- II. Порівняйте поняття.
- Кодифікація – інкорпорація – консолідація.
  - Право – мораль – звичай.
  - Правовий звичай – нормативно-правовий акт – нормативний прецедент.

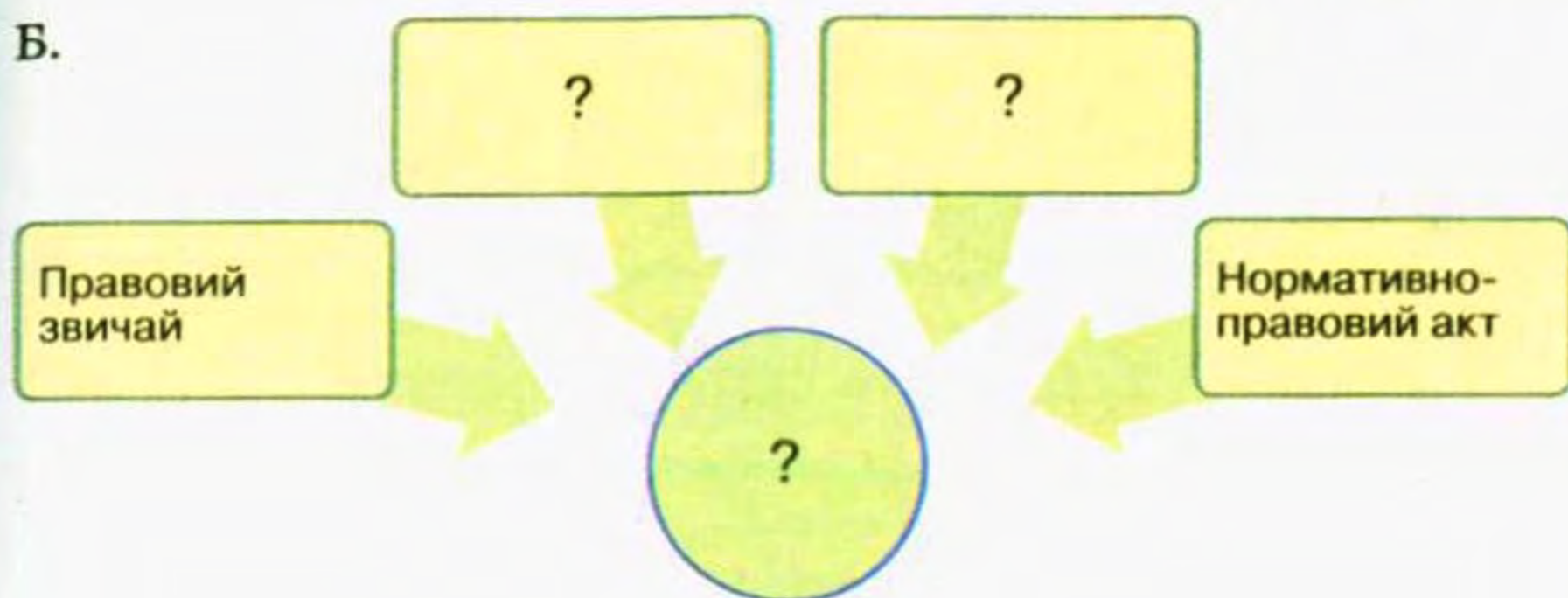
III. Заповніть пропуски в поданих нижче схемах.

A.

Продовження схеми

Б.

В.

IV. Запитання для самоперевірки.

1. Розкрийте зміст принципу верховенства законів.
2. Обґрунтуйте необхідність систематизації правових актів.
3. Проаналізуйте відмінність між правовими і морально-етичними нормами, між правом і звичаєм, між релігійними і корпоративними нормами.
4. Дайте визначення основних понять теми, а саме: соціальні норми, мораль, право, функції права, джерела права, форми права, нормативні акти, підзаконні нормативно-правові акти, декрети, правові звичаї, правові прецеденти, нормативний договір, систематизація законодавства.

§ 8. Поняття і структура правової системи

Г. Сковорода:

- Ладить юриста на тон свій права,
З диспуту учню тріщить голова...

1. Поняття системи права

Існуючий соціальний лад суспільства і держави визначає ту або іншу систему права, його внутрішню будову. Система права показує, з яких частин складається право і як вони співвідносяться між собою. Кожному історичному типу права властива своя система, що відбиває особливості типу держави.

Під системою розуміється складно організоване ціле, яке містить окремі елементи, об'єднані різноманітними зв'язками та взаємовідносинами. Будь-яка система передбачає два основні компоненти:

- структуру – стійку єдність елементів, зв'язок яких виражає впорядкованість, стійкість відносин;
- взаємодію елементів структури.

Норма закону

Система права – об'єктивно зумовлена внутрішня організація права, що відображається в єдності та узгодженості всіх її норм, диференційованих за галузями, підгалузями, інститутами та нормами права.

Правові норми, що об'єднуються у складну конструкцію, поділену за принципом ієрархії, пояснюються єдністю:

- державної волі;
- механізму правового регулювання;
- кінцевих цілей та завдань, які стоять перед суспільством.

Риси системи права:

- Розкриває внутрішню побудову права, співвідношення його елементів.
- Має об'єктивний характер, відображає стан суспільних відносин.
- Складові елементи системи права відповідають усім вимогам системності.
- Як цілісне системне утворення, система права має риси єдності, відмінності, взаємодії елементів.

Отже, для будь-якої держави право функціонує як єдина, юридично цілісна, внутрішньоузгоджена система загальнообов'язкових правил поведінки.

2. Галузі права, правові інститути

Центральною ланкою системи права є галузь права.

Норма закону

Галузь права – упорядкована сукупність правових норм, що регулюють певну сферу суспільних відносин.

У світовій практиці правові норми поділяють на норми публічного та норми приватного права.

Публічне право – це система норм, що врегульовують відносини між державними органами та між державою й особою (суспільством). Саме тому до публічного права можна віднести такі галузі права, як конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне та деякі інші.

Приватне право – це система норм, що врегульовують відносини між приватними фізичними і юридичними особами. Це такі галузі права, як цивільне, трудове, сімейне тощо.

Але такий поділ правових норм для правової системи України не є характерним, оскільки тут традиційно в основі розподілу права на галузі й інститути лежать два основних критерії – предмет і метод правового регулювання. **Предметом правового регулювання** є та сфера суспільних відносин, яку регулює певна галузь.

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 1. Відносини, що регулюються цивільним законодавством.

Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, майновій самостійності їх учасників.

Метод правового регулювання – це засоби і способи впливу права на суспільні відносини. Наприклад, для методу правового регулювання в цивільному праві характерна рівність учасників правовідносин, тобто диспозитивний метод.

Основні методи правового регулювання

Імперативний метод

Це метод владних розпоряджень, що містить у собі, як правило, норми заборони. Він використовується у кримінальному, адміністративному і деяких інших галузях

Диспозитивний метод

Метод, протилежний імперативному, дає можливість вибору варіантів поведінки в межах закону. Цей метод притаманний цивільному, трудовому та іншим галузям права

З позиції вищеназваних критеріїв розподілу на галузі право розрізняють:

- **Державне (конституційне) право** – це провідна галузь національного права, що є сукупністю правових норм, які регулюють відносини народовладдя встановлюючи організацію публічної влади та гарантії основних прав людини і громадянина.
- **Цивільне право** – регулює майнові й особисті немайнові відносини, що як пов'язані з майновими, так і не пов'язані з ними.
- **Кримінальне право** – визначає діяння, які визнаються злочинами, й міри покарання, які належить застосовувати до осіб, що їх скоїли.
- **Адміністративне право** – регулює відносини, які складаються у сфері управлінської діяльності державних органів, та визначає діяння, що визнаються адміністративними правопорушеннями.
- **Фінансове право** – регулює відносини, які складаються у процесі фінансової діяльності державних органів, тобто мобілізації, розподілу, перерозподілу і витрачання державних коштів їх споживачами.
- **Трудове право** – врегульовує відносини, у які вступають особи з приводу праці.
- **Сімейне право** – врегульовує шлюбно-сімейні та прирівняні до них відносини.
- **Земельне право** – врегульовує відносини, які складаються в процесі використання землі.
- **Екологічне право** – врегульовує відносини, які складаються в процесі природокористування.
- **Цивільно-процесуальне право** – регулює порядок розгляду судом цивільних справ і виконання судових рішень.
- **Кримінально-процесуальне право** – врегульовує відносини, які складаються у процесі провадження у кримінальних справах, тобто визначає порядок досудового слідства і судового розгляду кримінальних справ.
- **Виправно-трудове право** – врегульовує відносини, які складаються в процесі відбуття кримінальних покарань.
- **Адміністративне процесуальне право** – це система процесуальних норм, які регулюють порядок реалізації норм адміністративного права.
- **Господарське процесуальне право** – це система процесуальних норм, які регулюють порядок застосування норм господарського права та визнання суб'єктів господарської діяльності банкрутами.
- **Житлове право** – регулює специфічний вид суспільних відносин, які виникають у сфері задоволення людиною потреби в житлі.

Галузі права можна класифікувати не тільки залежно від предмета й методу правового регулювання, а й за іншими підставами.

За місцем, яке посідають у правовій системі галузі права, вони бувають *основні та комплексні*.

Оскільки галузі права є структурними елементами системи права, то вони у свою чергу складаються з правових інститутів.

Норма закону

Інститут права – відокремлена група взаємозв'язаних правових норм (приписів), що регулюють певний вид суспільних відносин і утворюють самостійний елемент системи права.

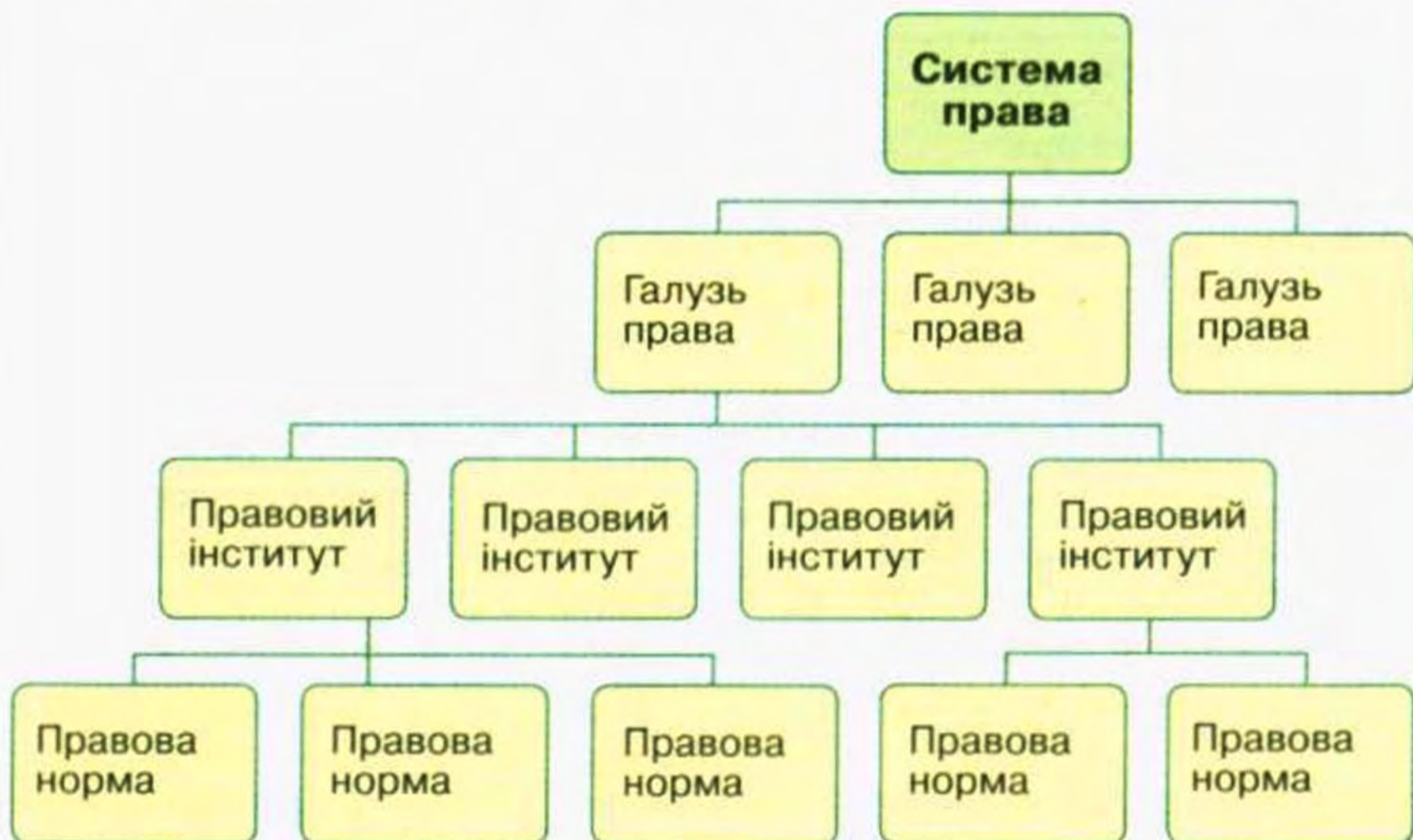
До ознак інституту права належать:

- наявність сукупності нормативних приписів;
- юридична однорідність названих приписів;
- об'єднання правових норм стійкими зв'язками, які відбуваються в юридичних приписах.

Наприклад, галузь цивільного права України включає такі інститути, як інститут права власності, інститут зобов'язального права, інститут спадкування та інші.

3. Правові норми: ознаки, структура. Співвідношення правових норм зі статтями правових актів

Первинним ланцюжком системи права є правова норма.

Іншими словами, якщо уявити систему права як просторове зображення кубик Рубика, то всі перелічені поняття будуть взаємопов'язані між собою таким чином:

- увесь кубик – система права;
- його бік – галузь права;
- один з рядів – правовий інститут;
- первинна ланка усього кубика – правова норма.

Норма закону

Правова норма – загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене або санкціоноване правило поведінки, яке впливає на суспільні відносини з метою їх впорядкування.

Повне наукове визначення поняття передбачає з'ясування притаманних нормі права специфічних ознак:

- Правова норма є загальним правилом поведінки, тобто зразком, еталоном поведінки людей, їх колективів.
- Правова норма має державно-владний характер.
- Правова норма – це загальнообов'язкове правило поведінки, яке походить від держави (народу в ході референдуму), охороняється нею, закріплює за учасниками суспільних відносин даного виду юридичні права і покладає на них юридичні обов'язки.
- *Формальна визначеність* норми права вимагає її письмової, документальної форми. Така форма дає всім виконавцям норми права чітке уявлення про зміст, межі дії норми та інші необхідні відомості.
- *Абстрактність* правової норми не означає невизначеності змісту. Завдяки тому, що норма розповсюджується на певний вид відносин, її вимоги реалізуються усіма як обов'язкові для кожного учасника.
- Правова норма – явище широке, багатопланове і в той же час *конкретне за змістом*.

Для правової норми характерні єдність, цілісність, неподільність, особлива структура. Аналізуючи структуру норми права, слід виходити з філософського розуміння цієї категорії.

Структура норми – це будова і внутрішня форма організації системи, яка виражає як єдність зв'язків між елементами, так і закони цих взаємозв'язків.

Структура норми права є формою її внутрішнього змісту. Традиційно вважається, що правова норма має тричленну структуру. До неї входять:

Гіпотеза	Диспозиція	Санкція
Складова частина норми права, що визначає умови, за наявності яких суб'єкти права мають здійснювати свої права та обов'язки, вказані в диспозиції норми	Складова частина норми права, що визначає саме правило поведінки, згідно з яким дозволяється, забороняється або рекомендується здійснення певних дій	Складова частина норми, яка в разі її невиконання визначає заходи щодо відновлення порушеного права та покарання правопорушника
Припущення, умова	Правило поведінки від лат. – <i>dispositio</i> – розпорядження, настанова	Несприятливі наслідки

Структура норми права – це зв'язок між її елементами. Гіпотеза обов'язково зв'язана з диспозицією, а остання – із санкцією. На перший погляд може здатися, що в багатьох нормах права санкції безпосередньо немає. Такі норми є в конституційному, адміністративному, трудовому і деяких інших галузях. Але за тими нормами стоїть можливість державного примусу.

Стаття нормативно-правового акта виступає зовнішньою формою норми права і нормативно-правового припису як цілісного, логічно завершеного державно-владного веління нормативного характеру. Стаття нормативно-правового акта й правова норма часто збігаються, коли структурні елементи норми права відображені в статті закону. Проте здебільшого в статті викладаються не всі елементи норми права. Залежно від цього розрізняють прямий, відсильний та бланкетний способи викладення норм у статті.

Прямий спосіб

Застосовується тоді, коли всі елементи норми права містяться у статті нормативно-правового акта

Відсильний спосіб

Застосовується, коли робиться посила́ння на іншу статтю чи статті

Бланкетний спосіб

Застосовується, коли стаття відсилає до іншого нормативно-правового акта

4. Система права і система законодавства

Система права і система законодавства співвідносяться між собою як зміст і форма. Поняття системи права характеризує сутнісну внутрішню сторону об'єктивного права, поняття системи законодавства відбиває його зовнішню сторону – форму.

Між системою права і системою законодавства є відмінності. Вони спостерігаються в структурних елементах, змісті, обсязі.

№	Система права	Система законодавства
1	Система права є невидимою, оскільки відбиває внутрішню будову права.	Система законодавства є видимою зовнішньою формою системи права.
2	Є сукупністю правових норм.	Є сукупністю нормативно-правових актів.

Продовження таблиці

№	Система права	Система законодавства
3	У системі права норми права логічно розподілені за галузями, підгалузями та правовими інститутами.	Являє собою систему законодавчих актів, що складаються з нормативних приписів, які розподілені залежно від предмета регулювання за галузями та інститутами законодавства.
4	Система права формується об'єктивно, відповідно до існуючих суспільних відносин.	Є суб'єктивно-об'єктивним явищем, оскільки виникає в результаті діяльності уповноважених суб'єктів.
5	Система права складається з галузей права, які мають свій предмет і метод правового регулювання.	Система законодавства включає галузі законодавства, в яких відсутній метод регулювання, а предмет регулювання не завжди однорідний, як у галузей права.
6	Система права має лише галузеву, горизонтальну будову.	Система законодавства може мати і горизонтальну (галузеву), і вертикальну (ієрархічну) будову. У федеративних державах існує законодавство федерації і законодавство її суб'єктів (вертикальна будова).
7	Первинний елемент системи права – норма права зі своєю структурою: гіпотеза, диспозиція, санкція.	Первинний елемент системи законодавства – стаття закону, яка містить нормативне розпорядження, котре, як правило, не містить у собі всі три структурні елементи логічної правової норми. Нормативне розпорядження нерідко складається лише з гіпотези і санкції; диспозиція може міститися або в іншій статті даного закону (відсильний спосіб викладу), або в іншому правовому акті (бланкетний спосіб викладу).
8	Структурні елементи системи права не мають зовнішніх реквізитів: назв розділів, статей, глав та інших частин, властивих закону.	Структурні елементи системи законодавства (нормативно-правові акти), як правило, мають назви розділів, глав, статей. Вони можуть містити преамбули, формулювання цілей і принципів, загальні нормативні визначення.
9	Відсутня юридична сила нормативно-правового матеріалу.	Існує ієрархічна юридична сила законодавчих актів (наприклад, конституція має вищу юридичну силу).

Формально визначене існування права у формі закону, а системи права у формі законодавства стало для більшості держав у світі пріоритетним. Але право існує не тільки в законодавчих актах та ратифікованих міжнародних договорах, але й в інших нормативно-правових актах держави (наприклад, підзаконних актах). Воно має й інші форми прояву – правовий прецедент, правовий звичай, нормативно-правовий договір

тощо. Поза формами права (правовідносини, правосвідомість) воно існує настільки, наскільки стало нормою. Таким чином, система права має більш широку адекватну їй форму прояву, аніж система законодавства.

5. Види правових систем

Поняття «правова система» слід відрізнити від терміна «система права». Система права, на відміну від правової системи, відображає не всю сукупність правових явищ, а лише внутрішню будову права як сукупність правових норм. Правова система – це більш широке поняття, яке охоплює не лише право як нормативну систему, та його джерела, а й правотворчість, правозастосування, юридичну практику та інші елементи.

Норма закону

Правова система – сукупність взаємозв'язаних, узгоджених і взаємодіючих юридичних засобів та всіх правових явищ (норм, установ, відносин, правосвідомості), що існують у конкретній країні, за допомогою яких відбувається регулювання суспільних відносин.

Правова своєрідність країн дозволяє казати про їх самобутність, специфіку і про те, що кожна з них утворює свою правову систему. Утім, є підстави говорити і про об'єднання тих чи інших правових систем в одну правову сім'ю, оскільки в них існують загальні риси, елементи схожості (правові системи в широкому розумінні).

Правова сім'я – широка сукупність національних правових систем у межах одного типу права, що об'єднані спільністю історичного формування, структури джерел, провідних галузей, юридичної культури та ідеології, а також практикою застосування.

Існує чимало класифікацій правових систем. Їх виокремлюють за певною сукупністю критеріїв:

- *Спільність генезису* (виникнення і подальший розвиток). Правові системи розвивалися в подібних умовах, а головне – ґрунтувалися на тих самих правових началах, принципах, нормах.
- *Спільність основної юридичної форми права* – нормативно-правового акта, нормативно-правового договору, правового прецеденту, правового звичаю чи релігійно-правової норми.
- Правові системи країн, об'єднані в один правовий тип (сім'ю), мають *подібність структурної побудови систе-*

ми права. Це виражається в поділі системи права на підсистеми (публічну і приватну) і підрозділи – об'єктивне і суб'єктивне право, природне і позитивне право та ін.

- **Спільність принципів регулювання суспільних відносин.** Одні правові системи керуються ідеями свободи, рівності, справедливості правосуддя, інші – віддають перевагу релігійним засадам (мусульманські країни), треті – звичаям і традиціям (країни Африки).
- **Єдність юридичної техніки, включаючи термінологію, юридичні категорії, поняття, конструкції.**

Класифікація правових систем

Назва правової сім'ї	Коротка характеристика	Приклади країн, правова система яких належить до названого типу
Романо-германська правова сім'я	Романо-германську правову сім'ю утворюють правові системи країн, в яких право склалося на основі римського права. На першому плані – правові норми, котрі визнаються як норми поведінки, що відповідають вимогам моралі і справедливості. Структура цієї правової сім'ї складається з двох елементів – публічного та приватного права. Первинним елементом права є правова норма. У всіх країнах романо-германської правової сім'ї правову норму розуміють, оцінюють та аналізують однаково. Завдання юристів полягає в тому, щоб дати практикам загальну модель для прийняття рішення в конкретних справах.	Виникла і склалася романо-германська правова сім'я в континентальній Європі. Унаслідок колонізації набула поширення в багатьох країнах світу. Приклади країн: Італія, Франція, Іспанія, Португалія, Німеччина, Австрія, Швейцарія та інші.
Англосаксонська (англо-американська) правова сім'я	В основі цієї правової сім'ї лежить англійське право. У ньому не існує традиційного поділу на приватне і публічне право. У той же час англійське право поділяють на загальне і право справедливості. Відмінність між англійським і романським правом існує і на рівні правової норми. Норма англійського права більш конкретна. Основною формою права є судовий прецедент. За традицією	Англосаксонська правова система застосовується в Англії. Англо-американська – у США, Канаді тощо. У США застосовується загальне право Англії з 1607 року. Після здобуття США незалежності правова система країни розвивалася незалежно.

Назва правової сім'ї	Коротка характеристика	Приклади країн, правова система яких належить до названого типу
	закони в англійському праві відіграють другорядну роль. Вони вносять лише доповнення чи корективи в існуюче право, утворене Вестмінстерськими судами і канцлерським судом.	
Сім'я релігійного права	Прикладом може бути мусульманське право. Воно зафіксоване у шаріаті (шлях прямування). Ґрунтується на обов'язках, що покладаються на віруючу людину, а не на правах, які вона може мати. Діє тільки стосовно мусульман. Структуру мусульманського права становлять два розділи: коріння і зміст. Перший розділ пояснює, з яких джерел виникають правила поведінки. Другий розділ вивчає рішення, що містять норми матеріального мусульманського права. Крім того, до релігійного типу належить індуське та іудейське право.	Арабський Схід (Іран, Ірак, Йорданія, Кувейт та ін.). Мусульманські громади Африки (Сомалі, Танзанія, Кенія тощо). Ряд країн СНД (Азербайджан, Узбекистан та ін.) Індуське право – Індія, Сінгапур та ін. Іудейське – Ізраїль.
Традиційне право	Населення Африки і Мадагаскару багато століть жило за нормами звичаєвого права. Люди добровільно виконували існуючі звичаї та додержувалися традицій. Гарантом їх додержання був не примус, а побоювання надприродних сил. Не було в цих народів і структури права, його поділу на публічне і приватне та ін. Сьогодні звичаєве право відродилося й доповнилося новими елементами. Другою соціальною моделлю традиційного права можна вважати правові моделі Далекого Сходу.	Країни Африки і Мадагаскар.

Перелік правових сімей не є вичерпним. Існує змішаний (конвергентний) тип – скандинавської й латиноамериканської груп, китайське, японське право та інші правові сім'ї.

6. Поняття міжнародного права

Норма закону

Міжнародне право – особлива правова система, що складається з принципів і норм, які регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права. Такі принципи і норми створюються за допомогою узгодження позицій учасників цих відносин і забезпечуються, у разі необхідності, індивідуальним або колективним примусом.

Міжнародне право виконує декілька основних функцій:

- *Координуюча*, за якою держави встановлюють загальноприйняті стандарти поведінки в різних сферах відносин за допомогою норм міжнародного права.
- *Регулююча*, за якою прийняття державами твердо встановлених правил, без яких неможливе їх спільне існування.
- *Забезпечувальна*, за якою норми міжнародного права спонукають держави дотримуватися певних правил поведінки.
- *Охоронна*, за якою існування механізмів захисту прав і інтересів суб'єктів міжнародного права.

Джерела міжнародного права: основні (міжнародний договір, міжнародно-правовий звичай, загальні принципи права); допоміжні (акти міжнародних організацій, рішення міжнародних судових і арбітражних органів, державна правова практика застосування міжнародного права та інші).

Існує кілька теорій співвідношення національного та міжнародного права. Серед них найпоширенішими є дуалістична та моністична концепції.

Дуалістична теорія (концепція)	Моністична концепція	
	Теорія примату міжнародного права	Теорія примату внутрішньодержавного права (нігілістична теорія)
Теорія виходить з того, що міжнародне та національне право – абсолютно різні системи права як за своїм характером, так і за сферою дії, а тому вони існують незалежно одне від одного як дві рівноправні та самостійні системи права.	Концепція проголошує, що міжнародне право та національне право є двома гілками одного дерева. Проте міжнародне право є правом значно вищого порядку, воно має пріоритетом щодо внутрішнього державного права.	Нігілістична теорія, проголошуючи абсолютну перевагу внутрішнього державного права, зводиться до заперечення обов'язковості міжнародного права.

Дуалістична теорія (концепція)	Моністична концепція	
	Теорія примату міжнародного права	Теорія примату внутрішньодержавного права (нігілістична теорія)
Д. Анцелотті: «Міжнародне право і внутрішньодержавне право є окремими правопорядками, самостійними галузями права, що впливають на створення окремого правопорядку».	Г. Кельзен: «Виходячи з чистої теорії права співвідношення міжнародного правопорядку і національних правопорядків нагадує співвідношення національного правопорядку і внутрішніх норм корпорації».	Г. Гегель: «Держава може з власної волі створювати і змінювати не лише норми внутрішньодержавного права, а й норми зовнішньодержавного права». А. Цорн: «Міжнародне право юридично є правом лише тоді, коли воно є правом державним».

Буква закону

Закон України «Про міжнародні договори України»

Ст. 12. Дотримання міжнародних договорів України

1. Міжнародні договори України підлягають неухильному дотриманню Україною відповідно до норм міжнародного права.

Ст. 17. Дія міжнародних договорів України на території України

1. Укладені і належним чином ратифіковані міжнародні договори України становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

2. Якщо міжнародним договором України, укладення якого відбулось у формі закону, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору України.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Яка галузь права регулює відносини, які складаються у сфері управлінської діяльності державних органів?

- А. Трудове право.
- Б. Конституційне право.
- В. Адміністративне право.
- Г. Господарське право.

2. Яке поняття означає засоби і способи впливу права на суспільні відносини?

- А. Система права.

- Б. Функції права.
- В. Предмет правового регулювання.
- Г. Метод правового регулювання.

3. Визначте, до якого з перерахованих структурних утворень у системі права належить екологічне право.

- А. Профілюючих галузей.
- Б. Процесуальних галузей.
- В. Спеціальних галузей.
- Г. Комплексних галузей.

4. Назвіть ознаку, яка не характеризує поняття правового інституту.

- А. Є загальним правилом поведінки.
- Б. Є сукупністю нормативних приписів.
- В. Приписам притаманна юридична однорідність.
- Г. Правові норми поєднуються стійкими зв'язками.

5. Якій правовій сім'ї притаманна така характеристика: «Систему права поділяють на загальне право і право справедливості. Основною формою права є судовий прецедент»?

- А. Романо-германській.
- Б. Англосаксонській.
- В. Мусульманській.
- Г. Традиційній.

6. Серед джерел міжнародного права виберіть те, що належить до групи основних джерел.

- А. Міжнародно-правові звичаї.
- Б. Акти міжнародних організацій.
- В. Державно-правова практика застосування міжнародного права.
- Г. Рішення міжнародних судових органів.

II. Порівняйте поняття.

- Романо-германська – англосаксонська правові сім'ї.
- Система права – правова система.
- Основні галузі – комплексні галузі.
- Імперативний – диспозитивний методи правового регулювання.

III. Назвіть елементи правової норми. Дайте їх визначення. Вкажіть спосіб викладу норми права у статті нормативно-правового акта. Доведіть вашу думку. Ст. 173-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення:

«Поширювання неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського

порядку, тягне за собою накладення штрафу від десяти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням двадцяти процентів заробітку».

IV. Користуючись нормативними актами українського законодавства, підберіть приклади прямого, відсильного та бланкетного способів викладу норми права.

V. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. До якої правової сім'ї належить Україна? Доведіть вашу думку.
2. Прочитайте статті 12 і 17 Закону України «Про міжнародні договори України» з рубрики «Буква закону». Зробіть висновок, яка з відомих вам теорій співвідношення національного та міжнародного права притаманна українському законодавству.
3. Які існують відмінності між поняттями «система права» і «система законодавства»?

§ 9–10. Правовідносини

Проблемне питання

- Чому правовідносини більш захищені, ніж інші суспільні відносини?

1. Поняття і види правовідносин. Склад правовідносин

Відносини між людьми та їх організаціями в реальному житті мають різноманітні форми виявлення. Вони можуть бути релігійними, політичними, моральними, національними і правовими.

Правові норми є особливим офіційним регулятором суспільних відносин. Регулюючи ті чи інші суспільні відносини, норми тим самим надають їм правової форми. Таким чином, виникає особливий вид суспільних відносин – правовідносини.

Норма закону

Правовідносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких мають суб'єктивні права і обов'язки, що забезпечуються державою.

Правовідносинам властиві соціальні та юридичні ознаки.

Існують різні види правовідносин, в основу класифікації яких покладено відповідні критерії.

За **кількістю суб'єктів** правовідносини поділяються на прості, у яких два суб'єкти пов'язані з реалізацією приписів однієї норми (наприклад, відносини з приводу укладення дрібної побутової угоди), та складні, які виникають у процесі реалізації комплексу юридичних норм, об'єднаних єдиним цільовим призначенням (наприклад, правовідносини у сфері правосуддя).

За **предметом правового регулювання** правовідносини поділяються на конституційно-правові, адміністративно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові, фінансово-правові, сімейно-правові та інші.

За **дією в часі** правовідносини поділяються на короткотривалі, які припиняються після виконання обов'язку (наприклад, сплати неустойки у вигляді штрафу чи пені), та довготривалі, які існують певний час (наприклад, правовідносини між адміністрацією навчального закладу та учнем чи студентом до завершення навчання).

За **методом правового регулювання** правовідносини поділяються на диспозитивні (договірні), які виникають у про-

цесі укладення та здійснення цивільного договору (наприклад, підряду, майна, перевезення тощо), та *імперативні (керівні)*, які виникають, коли один суб'єкт правовідносин має державні та інші законні повноваження (наприклад, призов до армії, сплата податків тощо).

За *змістом поведінки зобов'язаної сторони* правовідносини поділяються на активні, які мають місце в разі активної діяльності суб'єктів у зв'язку з виконанням робіт, передачею майна тощо, та пасивні, які утворюються, коли суб'єкти повинні утримуватися від дії, наприклад від порушення права власності, авторського права тощо.

За *функціональним призначенням* правовідносини поділяються на *регулятивні* та *охоронні*. Регулятивні виникають із правомірних дій суб'єктів. Наприклад, правові відносини між замовником та перевізником виникли на підставі правомірних дій – укладення договору перевезення – і тому є регулятивними. Правові ж відносини між особою, яка підозрюється в здійсненні злочину, та слідчим, який веде розслідування, є охоронними у зв'язку з тим, що поштовхом до їх виникнення послужили неправомірні дії підозрюваного.

Правовідносини мають складну юридичну конструкцію, в яку входять такі структурні елементи, як *суб'єкти, об'єкти та зміст правовідносин*.

Структурні елементи правовідносин

Суб'єкти – це учасники правовідносин, які є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків

Об'єкти – це ті реальні соціальні блага, які задовольняють інтереси і потреби людей, з приводу яких змінюються чи припиняються правовідносини

Зміст правовідносин включає два елементи: юридичний зміст (права і обов'язки суб'єктів) і фактичний зміст (поведінка суб'єктів, їхня діяльність)

2. Суб'єкти права та правовідносин. Правосуб'єктність осіб

Суб'єкти права та суб'єкти правовідносин не є тотожними поняттями.

Норма закону

Суб'єкти права – це люди та їхні об'єднання, які виступають носіями прав та обов'язків.

Суб'єкти права – необхідний елемент правовідносин у всіх галузях права, але вони можуть бути лише носіями суб'єк-

тивного права, не беручи безпосередньої участі в правовідносинах. Наприклад, особи, які за рішенням суду визнані недієздатними, не можуть бути суб'єктами правовідносин. Тобто учасниками правовідносин можуть бути не всі люди, а лише ті, хто володіє правоздатністю та дієздатністю (правосуб'єктністю). Правосуб'єктністю володіють не лише люди, а й організації, підприємства, установи (тобто юридичні особи).

 Норма закону

Суб'єкти правовідносин – це особи, які на підставі юридичних норм можуть бути учасниками правовідносин – носіями суб'єктивних прав та обов'язків.

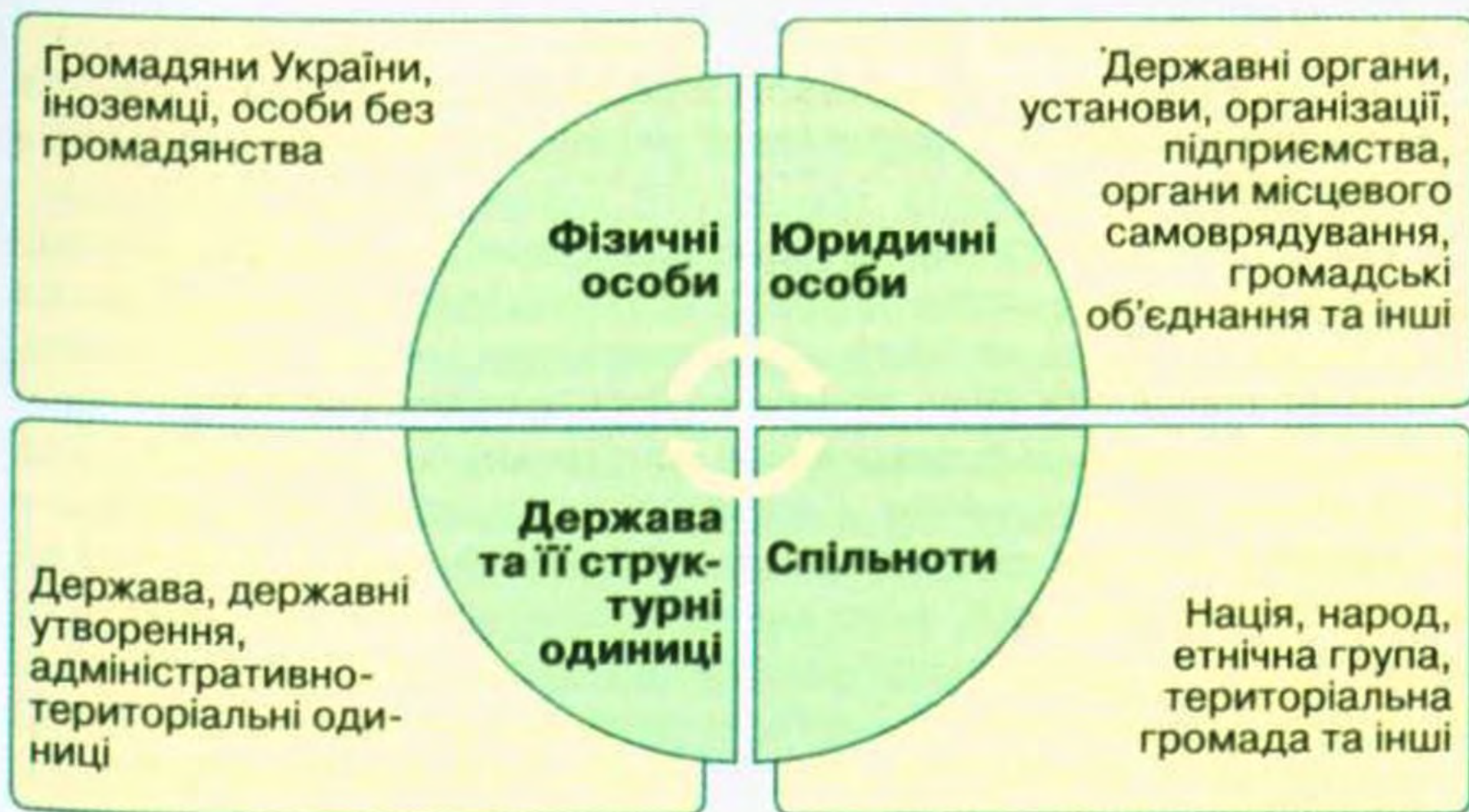
У межах однієї галузі права або в міжгалузевому комплексі виділяють загальні та спеціальні суб'єкти, які відрізняються такими соціально-юридичними властивостями, як: правоздатність, дієздатність, угодоздатність, деліктоздатність та правосуб'єктність.

Суб'єктами правовідносин є особи, які мають *правоздатність та дієздатність*.

 Норма закону

Правоздатність – це здатність суб'єкта права бути носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Здатність мати права та нести обов'язки визнається в рівній мірі за усіма учасниками правовідносин.

Суб'єкти правовідносин

Дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати і реалізовувати суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Дієздатність пов'язана з психічними та віковими властивостями людини і залежить від них. Правоздатність реалізується завдяки дієздатності.

Дієздатність включає в себе угодоздатність та деліктоздатність. Угодоздатність – це здатність особи укласти договори. Деліктоздатність – це здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення, за невиконання чи неналежне виконання обов'язку.

Сукупність правоздатності та дієздатності утворює правосуб'єктність особи.

Норма закону

Правосуб'єктність – це здатність (можливість) особи бути учасником правовідносин. Вона настає в певний момент, пов'язана з віком для фізичної особи, реєстрацією для юридичної особи. Правосуб'єктність характеризує особу як суб'єкт права.

3. Особливості правосуб'єктності фізичних і юридичних осіб

Виникнення та обсяг правоздатності та дієздатності дещо різні у фізичних і юридичних осіб.

Правосуб'єктність юридичних осіб (державних і громадських підприємств, установ чи організацій) визначається змістом їх компетенції, тобто сукупністю закріплених у нормах права повноважень, які надаються їм для забезпечення виконання покладених на них функцій.

Правоздатність і дієздатність юридичної особи набуваються одночасно в момент її державної реєстрації і припиняються з ліквідацією.

Правосуб'єктність юридичної особи носить *спеціальний характер* – вона має лише ті права та обов'язки, які відповідають її діяльності. Цілі та види діяльності юридичної особи визначаються рішенням його засновників і закріплюються установчими документами (установчим договором чи статутом). Для здійснення деяких видів діяльності юридична особа отримує ліцензію (спеціальний дозвіл на здійснення такого роду діяльності, як, наприклад, надання освітніх послуг, виготовлення ліків тощо). Дієздатність юридичної особи здійснюється через її органи управління. Дії органів управління юридичної особи є діями самої юридичної особи – тобто здійснюються без будь-якої на те довіреності. Деліктоздатність юридичної особи виявляється в тому, що юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями майном, яке належить їй на правах власності.

Правосуб'єктність фізичних осіб – більш складне явище. Правоздатність і дієздатність фізичної особи має *універсальний характер*, тобто фізична особа може набувати і реалізовувати будь-які суб'єктивні права та юридичні обов'язки (набувати майно, виконувати роботу на замовлення, брати участь у виборах, платити податки тощо).

Загальна – здатність суб'єкта мати права і обов'язки, закріплені в Конституції України (виникає з моменту народження і припиняється зі смертю)

Галузева – здатність суб'єкта мати права і обов'язки, закріплені певною галуззю права

Спеціальна – здатність суб'єкта мати права і обов'язки, що виникають з факту обіймання певної посади, тобто пов'язана з правовим статусом особи, яка здійснює певний професійний обов'язок

Правоздатність фізичної особи виникає з моменту народження, а припиняється зі смертю. Правоздатність буває *загальною, галузевою та спеціальною*.

Дієздатність фізичної особи залежить від ряду факторів:

- віку (повна дієздатність настає з 18 років);
- стану психічного здоров'я;
- рівня освіти (наприклад, обіймати посаду судді може людина, що має вищу юридичну освіту);
- статі (брати шлюб жінки можуть з 17 років, чоловіки – з 18 років).

За загальним правилом, повна дієздатність настає з досягненням повноліття. Особа, що страждає на психічну хворобу або недоумство, за рішенням суду може бути визнана *недієздатною*. Недієздатні особи можуть бути носіями прав і обов'язків, але їх реалізацію здійснюють інші особи (опікуни).

4. Об'єкти правовідносин

За допомогою правовідносин особи задовольняють свої інтереси і потреби.

Норма закону

Об'єкти правовідносин – це матеріальні, духовні та інші соціальні блага, що задовольняють інтереси та потреби фізичних та юридичних осіб і з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини.

Серед об'єктів традиційно розрізняють:

- матеріальні цінності – речі (рухоме і нерухоме майно);
- нематеріальні цінності – результати інтелектуальної творчої діяльності, послуги, честь, гідність, ділова репутація особи тощо.

Види об'єктів залежно від соціального призначення

Засоби виробництва – об'єкти, за допомогою яких створюється новий продукт (заводи, окремі верстати, машини, механізми, комп'ютери)

Предмети споживання – предмети, призначення яких полягає у задоволенні життєвих потреб людей (продукти харчування, одяг, взуття, житло)

Продукти духовної (інтелектуальної) творчості людини (твори літератури, образотворчого мистецтва, наукові твори)

Особисті немайнові блага фізичної особи (здоров'я, ім'я, життя, честь, гідність)

Кошти, гроші та цінні папери (облігації, заставні розписки)

Результати поведінки суб'єктів, процеси (будівництво будинків, доріг, ремонт побутової техніки тощо)

Стан природних об'єктів (заповідники, заказники, екологічна чистота водосховищ тощо)

Однак і те саме благо може бути об'єктом різноманітних правовідносин. Наприклад, створена художником картина є об'єктом авторського права, об'єктом купівлі-продажу, якщо він виставляє її на продаж, об'єктом права власності, якщо її хтось купить, об'єктом охорони культурних цінностей тощо.

5. Зміст правовідносин

Норма закону

Зміст правовідносин – це конкретна поведінка суб'єктів правовідносин та її юридичне закріплення нормами права у вигляді суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

До змісту правовідносин відносять права і обов'язки учасників суспільних відносин. Зміст правовідносин має дві сторони – *юридичну і фактичну*. Ці сторони змісту нерозривно пов'язані між собою, але не тотожні. Наприклад, особа, що має середню освіту та отримала сертифікат із зовнішнього незалежного оцінювання з балами не нижчими за 124 з кожного предмета, наділена правом вступати до вищого навчального закладу, тобто перед нею великий вибір можливостей, які складають зміст її суб'єктивного права. Проте реально вступити можливо лише в один навчальний заклад. Отже, фактичний зміст – тільки один із варіантів реалізації суб'єктивного права.

Таким чином, *фактичний зміст* правовідносин – це реальна поведінка суб'єктів, їхня діяльність, в якій реалізуються суб'єктивні права та юридичні обов'язки. *Юридичний зміст* безпосередньо складають суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правовідносин, тобто можливість певних дій. Ці суб'єктивні права і обов'язки закріплені в нормативно-правових актах та інших нормах права.

Суб'єктивне право – це вид і міра можливої поведінки суб'єкта, яка охороняється та захищається і гарантується державою.

Юридичний обов'язок – міра належної (необхідної) поведінки суб'єкта права.

Суб'єктивне право та юридичний обов'язок складають структуру юридичного змісту правовідносин.

Зміст суб'єктивного права: діяльність за своїм бажанням; вимагання певних дій від зобов'язального суб'єкта; користування соціальним благом; звернення до компетентного органу чи посадової особи за захистом свого права.

Зміст юридичних обов'язків: необхідність здійснювати певні дії, утримуватися від дій, що суперечать інтересам інших осіб; юридична відповідальність за невиконання або неналежне виконання передбачених нормою права дій.

Видами суб'єктивних прав є громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні, екологічні, сімейні та інші. Конституційні обов'язки закріплені в Основному Законі України. Права і обов'язки суб'єктів правовідносин тісно пов'язані між собою: не можна одержати які-небудь права, щоб одночасно не виникли певні обов'язки.

6. Підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин

Правовідносини – явище динамічне. Вони виникають, змінюються, припиняються на підставі реальних життєвих обставин, з якими норма права пов'язує настання певних правових наслідків. Реальні життєві обставини, тобто так звані *юридичні факти*, фіксуються в гіпотезі норми права.

Норма закону

Юридичні факти – це передбачені нормами права конкретні життєві обставини, які зумовлюють виникнення, зміну або припинення правових відносин.

Юридичні факти різноманітні. У зв'язку з тим, що вони віддзеркалюють багатоманітність суспільних відносин, їх можна класифікувати за певними критеріями.

Залежно від багатьох ознак юридичні факти поділяються:

За характером правових наслідків

Правоутворюючі

Правоутворюючі юридичні факти зумовлюють виникнення правовідносин. Наприклад, укладення шлюбу

Правозмінюючі

Правозмінюючі юридичні факти зумовлюють зміну правовідносин. Наприклад, отримання чергового рангу, чину тощо

Правоприпиняючі

Правоприпиняючі юридичні факти зумовлюють припинення правовідносин. Наприклад, припинення дії найму (оренди) житла

За характером діяльності

Факти одноразової дії

Наприклад, купівля квитка для оплати в громадському транспорті

Факти безперервних юридичних дій

Наприклад, перебування на службі в органах внутрішніх справ

За своїм складом

Прості

Складаються з одного факту, якого досить для настання юридичних наслідків

Складні

Певна сукупність фактів, необхідних для настання юридичних наслідків (наприклад, для виникнення пенсійних відносин необхідна сукупність юридичних фактів: досягнення певного віку, наявність трудового стажу, рішення відповідного органу про призначення пенсії)

За вольовим критерієм

Події – це обставини (явища), що не пов'язані з волею учасників конкретних правовідносин. До них відносяться дії сил природи (землетрус, повінь), народження та природна смерть

людини, вплив строків. *Абсолютні події* – це ті факти, які абсолютно не залежать від волі людей (наприклад, природні явища). *Відносні події* не пов'язані з волею учасників конкретних правовідносин, але пов'язані з волею третіх осіб (наприклад, підпал будинку може призвести до виникнення страхових відносин між власником та страховою компанією).

Дії – це такі факти, настання яких залежить від волі особи (наприклад, укладення договору, скоєння правопорушення). До дій в юридичному розумінні не відносяться внутрішні психічні процеси людей (думки, ідеї тощо), а також діями не вважаються поступки, які здійснені без участі свідомості і волі особи. Одночасно до дій відносять не лише зовнішньо виражені активні поступки, але й свідоме утримання від дій.

За юридичною природою дії поділяються на *правомірні* і *неправомірні* (протиправні).

Правомірні в свою чергу поділяються на:

- *Юридичні акти* (дії, що здійснюються з наміром породити юридичні наслідки, які є наслідком активної реалізації права):
  - адміністративні акти – накази, розпорядження, інструкції тощо;
  - акти юрисдикційних органів – адміністративних органів, судів;
  - правочини – як юридичних, так і фізичних осіб.
- *Юридичні поступки* (фактичні правомірні дії, що не суперечать праву і приводять до юридичних наслідків незалежно від намірів особи, яка їх породжує). Наприклад, знахідка, творчість в її багатоманітних формах – науковій, літературній, художній, раціоналізаторській.

До неправомірних фактів відносяться: дисциплінарні проступки, адміністративні правопорушення, цивільні правопорушення (делікти) та злочини.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. На які види поділяються правовідносини за методом правового регулювання?
  - А. Цивільні, кримінальні, фінансові, сімейні та інші.
  - Б. Короткотривалі та довготривалі.
  - В. Імперативні та диспозитивні.
  - Г. Регулятивні та охоронні.
2. Реальні соціальні блага, з приводу яких виникають, змінюються чи припиняються правовідносини, – це _____.
  - А. Суб'єкти.
  - Б. Об'єкти.

В. Юридичний зміст.

Г. Фактичний зміст.

3. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням.

1. Здатність суб'єкта права бути носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. А. Правосуб'єктність.
Б. Правоздатність.

2. Здатність особи своїми діями набувати і реалізовувати суб'єктивні права і юридичні обов'язки. В. Дієздатність.
Г. Угодоздатність.

3. Здатність (можливість) особи бути учасником правовідносин. Г. Деліктоздатність.

4. Здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення, за невиконання або неналежне виконання зобов'язання.

4. Міра належної (необхідної) поведінки суб'єктів права – це _____.

А. Суб'єктивне право.

Б. Юридичний обов'язок.

В. Деліктоздатність.

Г. Правоздатність.

5. Залежно від характеру правових наслідків, юридичні факти поділяються на:

А. Дії та події.

Б. Прості та складні.

В. Факти одноразової дії та факти безперервної юридичної дії.

Г. Правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі.

6. Установіть відповідність між конкретним юридичним фактом і його кваліфікацією за вольовим критерієм.

1. Знахідка.

А. Злочин.

2. Хуліганство.

Б. Відносна подія.

3. Торнадо.

В. Юридичний акт.

4. Рішення суду.

Г. Поступок.

Г. Абсолютна подія.

II. Порівняйте поняття.

• Правоздатність – дієздатність.

• Суб'єкти права – суб'єкти правовідносин.

• Дії – події.

III. Завдання для самостійної роботи.

1. Вкажіть, які твердження правильні, а які – ні.

На уроках правознавства Катерина стверджувала, що:

- Правовідносини – це відносини, що виникають в процесі спільної діяльності.
- Суб'єкти правовідносин – це фізичні особи, об'єднання, соціальні спільноти.
- Об'єкти правовідносин – це матеріальні та нематеріальні блага.
- Ознаками правовідносин є соціальні, економічні та культурні.
- Правосуб'єктність – це правоздатність та угодо-здатність.
- У структуру змісту правовідносин входять суб'єктивні права і політичні обов'язки.

2. Визначте суб'єкт, об'єкт та юридичний зміст правовідносин.

- Купівля автомобіля.
- Поїздка в громадському транспорті.
- Заняття в платному гуртку.

** Визначте юридичні факти, які стали підставою виникнення вказаних правовідносин.

3. Визначте, які з нижченаведених юридичних фактів є юридичними вчинками, а які – юридичними актами. Свою відповідь обґрунтуйте.

А. Микола та Ірина уклали шлюбний договір.

Б. Олексій створив винахід.

В. Наталія написала роман.

Г. Максим виявив скарб.

Ґ. Суд визнав права власності за Сидоренком на самовільно збудований гараж після того, як йому було надано земельну ділянку під гараж.

IV. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Схарактеризуйте ознаки правовідносин.

2. Які якості властиві суб'єктам правовідносин?

3. ** Як ви вважаєте, чому правоздатність і дієздатність розрізняються стосовно громадян, а відносно юридичних осіб та державних органів не розрізняються?

4. Що складає юридичний зміст правовідносин?

5. Що є об'єктом правовідносин?

6. Що входить в зміст поняття «юридичний факт»?

7. Які є види юридичних фактів?

§ 11–12. Правопорядок і правопорушення

Г. Сковорода про правопорядок, правосвідомість та порушення соціальних норм:

- «Неправда гнобить і протидіє, але тим дужче бажання боротися з нею».
- «О солодкий шлях життя, коли совість чиста!»
- «Розум завжди любить до чогось братися, і коли він не матиме хорошого, то звертатиметься до поганого».

1. Поняття суспільного порядку та дисципліни, способи їх забезпечення

Організованість, упорядкованість суспільних відносин характеризує суспільний порядок. Він створюється під впливом соціальних норм, як-то: моралі, звичаїв, релігійних, корпоративних, естетичних норм, а також права.

Норма закону

Суспільний порядок – це стан урегульованості суспільних відносин, який заснований на реалізації соціальних норм і принципів.

Дотримання належного порядку громадянами є найважливішим напрямом формування правової держави й добробуту. Подібна мета досягається передусім дисципліною кожного. «Дисципліна» в перекладі з латини означає «навчання», «виховання», «порядок».

Норма закону

Дисципліна – це точне, своєчасне і неухильне дотримання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки в державному та суспільному житті.

Дисципліна спрямована на впорядкованість і узгодженість суспільних відносин і виступає найважливішим соціальним чинником, що має безпосередній вплив на життя суспільства та кожної людини. Вона є необхідною умовою ефективного функціонування суспільства та держави.

Встановлюється дисципліна законами і підзаконними актами, статутами, положеннями та правилами внутрішнього трудового розпорядку, нормами моралі, корпоративними і іншими нормами суспільного співжиття. Забезпечується дисципліна засобами юридичної відповідальності та механізмами державного й громадського контролю.

Види дисципліни

Державна дисципліна

- Неухильне дотримання всіма органами державної влади та місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами встановлених державою правил поведінки, а також своєчасне виконання державних завдань

Фінансова дисципліна

- Додержання порядку і правил здійснення фінансово-кредитних операцій, зберігання і раціонального використання коштів та інших матеріальних цінностей

Трудова дисципліна

- Сукупність нормативно-правових приписів, які регулюють обов'язки сторін трудових правовідносин, спрямованих на забезпечення належного процесу праці

Військова дисципліна

- Дотримання всіма військовослужбовцями порядку і правил, встановлених законодавством та військовими статутами
- Військова дисципліна є важливою умовою боєздатності збройних сил

Навчальна, громадська, партійна, технологічна та інші види дисципліни

Залежно від волі особи, розрізняють наступні *способи забезпечення дисципліни*:

- *свідома* (вільне керування особи своїми вчинками відповідно до вимог соціальних норм);
- *примусова* (спосіб забезпечення відповідності вчинків особи встановленим соціальним нормам заходами примусу).

2. Правопорядок як складова суспільного порядку

Структурним елементом суспільного порядку є правовий порядок (правопорядок) як результат реалізації законності в суспільстві. Перш за все правопорядок – це організованість, стійкість елементів певної системи. Отже, правопорядок ха-

рактизує ступінь упорядкованості суспільних відносин. Правовий порядок можна розглядати як мету правового регулювання, створення за допомогою права та правових засобів такого порядку і такої урегульованості суспільних відносин, які служать зміцненню існуючого ладу.

Норма закону

Правопорядок – це одна зі складових суспільного порядку, яка полягає у правовій регламентації суспільних відносин та вимозі додержання чинних правових норм.

Особливості правопорядку:

- Це порядок, який передбачений нормами права.
- Правопорядок виникає в результаті фактичної реалізації правових норм.
- Створює передумови для здійснення суб'єктивних прав.
- Передбачає неухильне виконання юридичних обов'язків.
- Забезпечується державними і громадськими засобами.
- Вимагає невідвортної юридичної відповідальності за правопорушення.

Правопорядок вміщує в себе не тільки відносини людей у суспільстві, а й організацію політичної влади, яка базується на нормах права, тобто державу. На цю властивість правопорядку звертав увагу ще римський філософ Цицерон, наголошуючи: «Що таке держава, як не загальний правопорядок?»

Правопорядок не самоціль, а соціально й історично обумовлений загальний засіб і форма запровадження свободи, а також справедливості в суспільних відносинах.

3. Поняття і гарантії законності

Законність виражає загальний принцип ставлення суспільства до права в цілому. Правові норми забезпечують встановлення порядку в суспільстві. Відповідно дотримання правових норм створює передумови для встановлення законності.

Норма закону

Законність – це суворе дотримання законів та інших нормативно-правових актів усіма суб'єктами правовідносин.

Іншими словами, законність можна визначити як правовий режим, за якого діяльність усіх державних органів, юридичних і фізичних осіб здійснюється відповідно до вимог законодавства.

Для дотримання законності необхідне функціонування двох сторін:

- наявність правових, справедливих, науково обґрунтованих законів (змістова сторона);

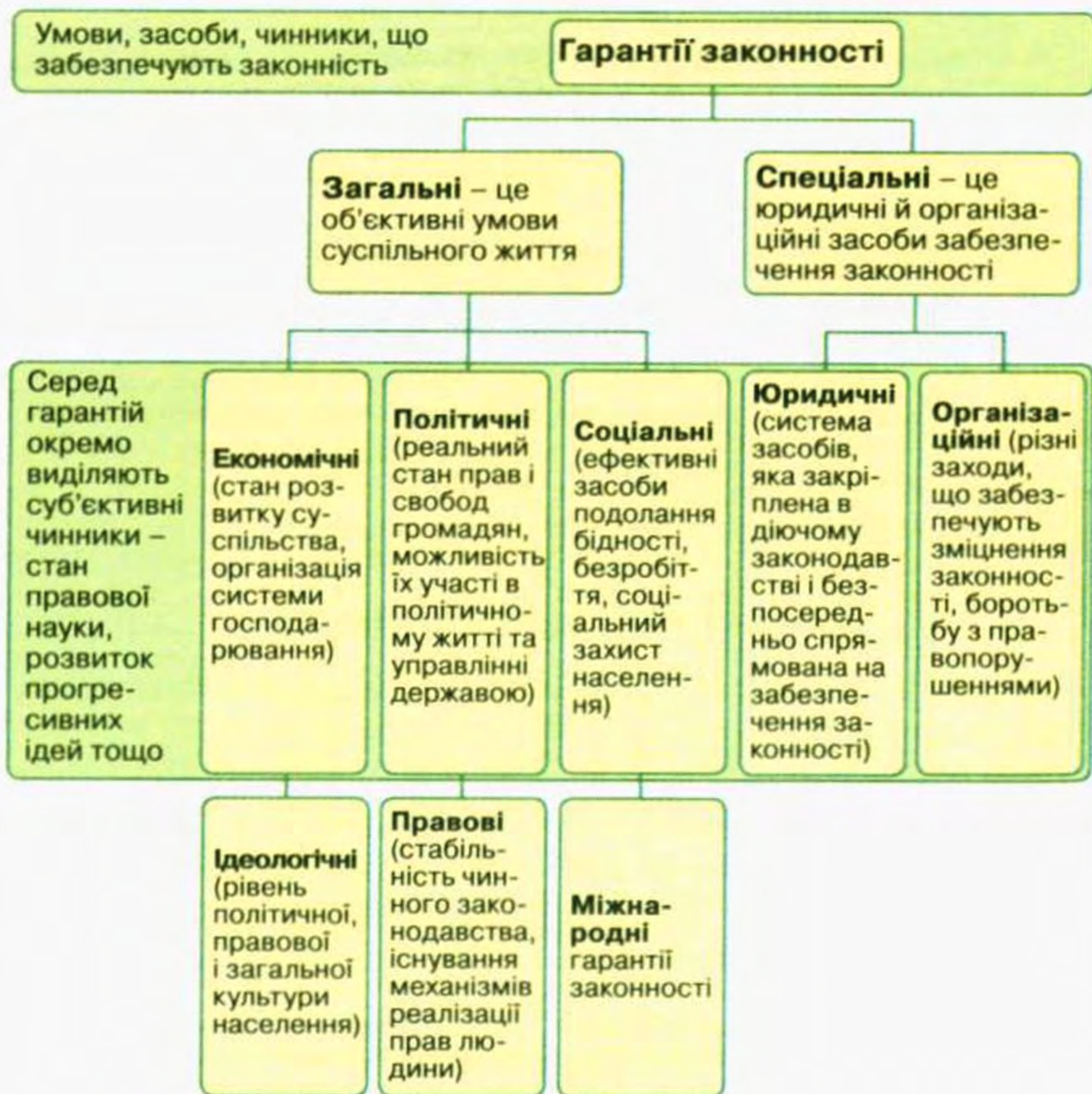
- їх виконання, адже лише наявність навіть найдосконаліших законів буде недостатньою (*формальна сторона*).

Важливе значення в забезпеченні законності мають її *гарантії*. Вимоги законності не втілюються в життя автоматично, стихійно. Щоб правові приписи не залишились на папері, необхідні відповідні умови та організаційні, ідеологічні, політичні, юридичні заходи, які забезпечують реалізацію, тобто гарантії законності.

Норма закону

Гарантії законності – це об'єктивні умови і суб'єктивні чинники, а також спеціальні засоби, за допомогою яких забезпечується режим законності.

До юридичних гарантій належать:

- система чинного законодавства, яка відповідає загальноприйнятим міжнародним стандартам у сфері прав людини та Конституції України;

- діяльність судових органів, які зобов'язані визначити справедливу міру покарання правопорушнику, забезпечити ефективне відновлення порушених прав;
- діяльність правоохоронних і контрольно-наглядових органів, що забезпечують профілактику, припинення і викриття правопорушень.

4. Поняття правосвідомості

Якщо визнати право об'єктивною реальністю, то слід визнати і наявність суб'єктивної реакції людей на право, що називається *правосвідомістю*. Правосвідомість – це форма суспільної свідомості, яка з допомогою системи понять, уявлень, ідей відображає, яким має бути порядок правового регулювання суспільного життя. Вона має спільну природу з правом, а тому *похідна* до існуючих економічних відносин; формується під безпосереднім впливом об'єктивно обумовлених потреб та інтересів суспільства, різних соціальних груп; *динамічно* розвивається під впливом об'єктивних умов і процесів; є *частиною суспільної свідомості* і тому зазнає на собі впливу філософських, ідеологічних і політичних переконань.

Норма закону

Правосвідомість – вид (форма) суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до права та діяльності, пов'язаної з ним.

Правосвідомість має складну змістову структуру, яку в загальному вигляді можна представити з точки зору побудови у вигляді двох основних елементів – правової ідеології та правової психології.

Для розуміння поняття правосвідомості доцільно розглянути її різновиди.

Однією з підстав поділу правосвідомості на види є рівень усвідомлення необхідності права, глибина проникнення в сутність права і правових явищ у суспільстві. За цими критеріями правосвідомість поділяється на три рівні:

- *Наукова* – ідеї, поняття, концепції, що виражають теоретичне осмислення права.
- *Професійна* – переконання, традиції, що складаються в юристів на основі юридичної практики.
- *Буденна* – масові уявлення, настрої людей з приводу правових явищ, що виникають під впливом життєвого досвіду.

Наступною підставою поділу правосвідомості на види є її суб'єкти (носії):

- *Суспільна* – виражає ставлення до права всього суспільства.
- *Групова* – відображає ставлення до права соціальних груп (професійних, територіальних, неформальних тощо).
- *Індивідуальна* – сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда.

Вплив правосвідомості на організацію суспільного життя доволі значний. Найбільш відчутну роль правосвідомість відіграє на стадії реалізації права, у процесі втілення в життя юридичних прав і обов'язків. Життя людини демонструє, що свідомість, думка, вольове зусилля дійсно керують поведінкою людей, регулюють їхні дії та вчинки в усіх сферах життєдіяльності.

5. Поняття правопорушення та його склад

Поведінка людей надзвичайно різноманітна. Основним її різновидом є поведінка правомірна, тому що переважна більшість громадян і організацій у сфері права діють саме так. Правопорушення є прямою протилежністю правомірній поведінці. У соціальному розумінні воно суперечить інтересам суспільства.

Норма закону

Правопорушення – це протиправне, винне, суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, яке тягне за собою юридично визначені для правопорушника негативні наслідки.

Відсутність хоча б однієї ознаки не дозволяє розглядати діяння як правопорушення. Вони дозволяють відмежувати правопорушення від порушень інших соціальних норм і утворюють поняття «склад правопорушення».

Норма закону

Склад правопорушення – це сукупність передбачених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак суспільно небезпечного діяння, за вчинення якого винна особа несе юридичну відповідальність.

Об'єктом правопорушення можуть бути тільки суспільні відносини, що охороняються нормами права, а матеріальні предмети і духовні блага можуть виступати як предмет правопорушення.

Розрізняють наступні види об'єктів правопорушення:

- *загальний об'єкт правопорушення* – це суспільні відносини, взяті під охорону певною галуззю права;
- *родовий об'єкт* – це певне коло однорідних і взаємопов'язаних відносин, узятих під охорону окремою групою правових норм (наприклад, правопорушення, спрямовані проти права власності в кримінальному праві);
- *безпосередніми об'єктами* є суспільні відносини з приводу конкретних матеріальних (майно, цінні папери тощо) і нематеріальних (життя, здоров'я, честь, гідність) благ у різних сферах життя суспільства.

Об'єктивна сторона, як і інші елементи складу правопорушення, чітко закріплена в законі. Наприклад, тілесні ушко-

дження можуть бути тяжкими, менш тяжкими, легкими. Кожне з них утворює самотійний склад злочину, що передбачений Кримінальним кодексом України.

Ознаками об'єктивної сторони правопорушення є:

- дія чи бездіяльність;
- суспільно небезпечні наслідки;
- причинний зв'язок між діяннями і небезпечними наслідками;
- факультативні (додаткові) елементи: місце, час, спосіб, знаряддя, обставини скоєння правопорушення.

Елементи складу правопорушення

У кримінальних, адміністративних та трудових правопорушеннях суб'єктами складу правопорушення виступають індивіди, тобто фізичні особи, які досягли певного віку, і є осудними. *Осудність* – це стан людини, коли вона розуміє характер і значення своїх дій та може керувати ними. Не підлягає відповідальності особа, яка під час вчинення злочину перебувала в стані неосудності. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру.

Обов'язковим елементом суб'єктивної сторони правопорушення є *вина* – психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння та його шкідливих наслідків.

Крім обов'язкового елемента – вини, суб'єктивна сторона має і факультативні елементи:

- *мотив* – усвідомлене прагнення до здійснення конкретних вольових дій чи утримання від них (бездіяльність);
- *мета* – уява особи про бажаний результат, до якого вона прагне, скоюючи правопорушення.

Мотив і мета близькі за значенням. Якщо мотив пояснює, чим керується особа, скоюючи правопорушення, то мета показує спрямованість діяння правопорушника, найближчий результат, тобто те, до чого правопорушник прагне, чого хоче досягти.

6. Види правопорушень

Норма закону

Види правопорушень – це класифікаційні групи правопорушень за різними підставами.

За ступенем суспільної небезпечності та характером санкції, що застосовується до суб'єктів, правопорушення поділяються на *злочини* (суспільно небезпечні, кримінально карані діяння) і *проступки* (вчинки, що є правопорушеннями, передбаченими іншими галузями законодавства).

Злочин – це вид правопорушення, що передбачається кримінальним законом, тобто протиправне, суспільно небезпечне, винне діяння (дія чи бездіяльність), яке спричиняє чи може спричинити істотну шкоду охоронюваним державою суспіль-

ним відносинам – державному і суспільному ладу, політичній, економічній та соціальній системам, правопорядку, власності, життю, здоров'ю, правам і свободам особи.

Норма закону

Проступки – це менш небезпечні, ніж злочин, правопорушення (порушення трудової дисципліни, суспільного порядку, невиконання зобов'язання та інші).

Проступки поділяються на адміністративні, дисциплінарні, цивільно-правові та ін.

Адміністративний проступок – це вчинене у формі протиправної дії або бездіяльності винними особами правопорушення, яке посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, суспільні відносини у сфері державного управління, виконавчо-розпорядчої діяльності органів держави (порушення визначених законом санітарних, митних правил перетинання кордону, торгівлі, вуличного руху, несплата податків та ін.) та за яке закон передбачає адміністративну відповідальність.

Цивільно-правове правопорушення має місце у сфері майнових і особистих немайнових відносин між суб'єктами цивільного права (фізичними і юридичними особами), об'єкт якого являє собою матеріальну (майнову) або духовну (особисту немайнову) цінність.

Дисциплінарні проступки – суспільно шкідливі протиправні вчинки фізичних осіб, які завдають шкоди внутрішньому розпорядку діяльності підприємств, установ, організацій, навчальних закладів шляхом порушення норм, що встановлюють правила трудової, службової, навчальної, військової та інших дисциплін, і, як наслідок, тягнуть за собою застосування дисциплінарних стягнень (покарань).

Запитання та завдання

- I. Виконайте тестові завдання.
  1. Яке поняття характеризується як точне, своєчасне і неухильне додержання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки в державному та суспільному житті?
    - A. Суспільний порядок.
    - Б. Дисципліна.
    - В. Законність.
    - Г. Правомірна поведінка.
  2. Які з перерахованих положень належать до спеціальних засобів гарантій законності?
    - A. Економічні.
    - Б. Політичні.
    - В. Організаційні.
    - Г. Ідеологічні.
  3. Сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, що домінують у суспільстві та проявляються у суспільній думці, – це _____.
    - A. Правосвідомість.
    - Б. Правова культура.
    - В. Правова ідеологія.
    - Г. Правова психологія.
  4. Який елемент не відноситься до складу правопорушення?
    - A. Зміст правопорушення.
    - Б. Об'єкт правопорушення.
    - В. Суб'єкт правопорушення.
    - Г. Суб'єктивна сторона правопорушення.
  5. Установіть відповідність між характеристикою і формою вини.

1. Особа під час скоєння забороненого законом діяння усвідомлювала його протиправний характер, не бажала, але передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків.	A. Прямий умисел. Б. Непрямий умисел. В. Протиправна самовпевненість. Г. Протиправна недбалість.

2. Особа не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була та могла їх передбачити.
3. Особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх відвернення.
4. Особа усвідомлювала протиправний характер свого діяння, передбачала його небезпечні наслідки і бажала їх настання.

6. Яке правопорушення не відноситься до проступків?

- А. Адміністративне.
- Б. Кримінальне.
- В. Дисциплінарне.
- Г. Цивільно-правове.

II. Порівняйте поняття.

- Правова ідеологія – правова психологія.
- Умисел – необережність.
- Злочин – проступок.

III. Прочитайте поданий нижче текст. Визначте, які твердження правильні, а які – ні.

На уроках правознавства Роман стверджував:

- Дисципліна – це відповідний порядок поведінки людей, який відповідає нормам і моделям, що склалися в суспільстві, а також вимогам тієї чи іншої організації.
- Гарантії законності – це принципи, які лежать в основі забезпечення правопорядку.
- Існують такі види правосвідомості, як особистісна, масова, суспільна, жіноча, чоловіча, наукова, професійна, побутова.
- Правомірна поведінка – це суспільно корисна, суспільно необхідна, бажана і допустима поведінка осіб.
- До складу правопорушення входять об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона.
- Формами вини є умисел і необережність.

IV. Розв'яжіть ситуації.

А. Під час перерви учні 10-го класу вийшли на шкільне подвір'я і почали грати в сніжки. Один із школярів, вирішивши продемонструвати свою силу, почав кидати сніжки на дах школи. Одна із сніжок потрапила у вікно, в результаті чого було розбито скло і його уламком поранено школярку 3-го класу.

Чи можна вважати це правопорушенням? Доведіть.

Б. Десятикласники Микола і Петро вирішили здійснити взаємовигідний обмін. За два диски Миколи з записами сучасних фільмів Петро віддавав комп'ютерний ігровий компакт-диск. Вдома Петро раптом виявив, що на дисках нічого не записано.

Чи було Миколою здійснено правопорушення? Доведіть.

V. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Що таке суспільний порядок і якими нормами він визначений?
2. **Якими гарантіями забезпечується законність?
3. Що таке правосвідомість?
4. Які види правосвідомості розрізняють?
5. Що таке правопорушення?
6. Які елементи входять до складу правопорушення?
7. Розкрийте зміст форм вини.
8. Схарактеризуйте види правопорушень.

§ 13. Юридична відповідальність

Г. Сковорода про необхідність відповідальності:

- «Не досить, щоб сяяло світло денного сонця, коли світло голови твоєї затьмарене».

Проблемне питання

- Яку мету має юридична відповідальність?

1. Поняття і види відповідальності

Людина формується і розвивається в суспільстві і тому пов'язана певними правилами співжиття, які встановлюються, підтримуються і охороняються самим суспільством, державою та її органами. Крім того, існує і відповідальність за їх невиконання або недотримання.

Відповідальність існує як усвідомлення особою свого місця в суспільстві, своєї ролі в розвитку суспільного прогресу, своєї особистої участі в справах держави. Відповідальність у цьому сенсі є своєрідним моральним та політичним регулятором поведінки людей.

Норма закону

Відповідальність – це обов'язок особи зазнати негативних наслідків за вчинки, які не відповідають встановленим суспільством соціальним нормам.

Основні види соціальної відповідальності:

- *Моральна відповідальність* полягає в осуді суспільством вчинку особи, що не відповідає поняттям добра і зла, чесності і справедливості.
- *Політична відповідальність* – необхідність суб'єкта політичних відносин відповідати за свої рішення перед організацією, що наділила його владними повноваженнями.
- *Юридична відповідальність*.

Юридична відповідальність є особливим різновидом соціальної. Саме її належність до соціальних категорій визначає наявність у юридичної відповідальності всіх ознак соціальної, адже вона здійснюється в суспільстві, забезпечує суспільний порядок, гарантує захист суспільних інтересів та передбачає наявність суспільних суб'єктів. Однак самотійний характер юридичної відповідальності зумовлює існування і особливих рис, які визначають своєрідність цієї категорії та надають можливість віднести її до правових понять.

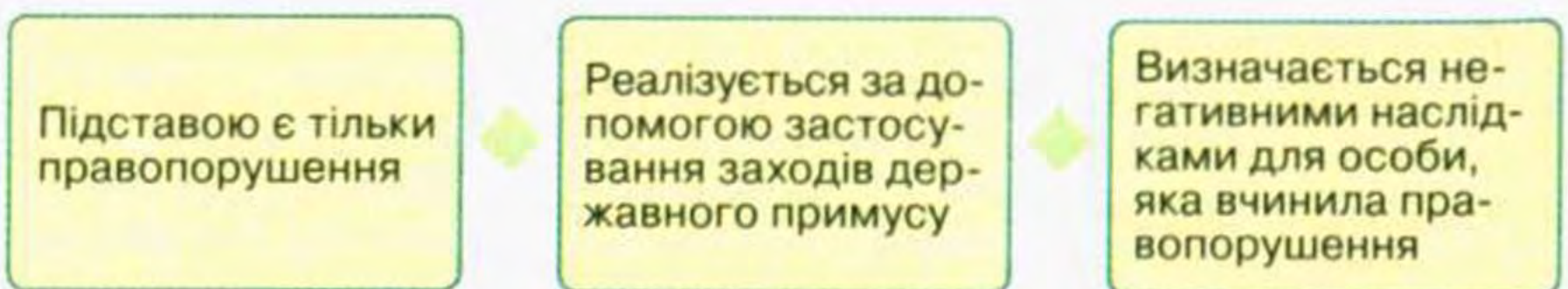
2. Поняття, ознаки і підстави юридичної відповідальності. Обставини, що виключають юридичну відповідальність

Норма закону

Юридична відповідальність – це специфічні правовідносини між державою і правопорушником, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку зазнати несприятливих наслідків за скоєне правопорушення.

Юридична відповідальність визначається такими ознаками:

Підставами притягнення до юридичної відповідальності є:

- наявність правової норми, що передбачає склад правопорушення;
- юридичний факт – вчинення самого правопорушення;
- наявність правозастосовного акта, що набрав чинності.

Невідворотність відповідальності як один із принципів законності держави не означає, що особа за кожне правопорушення обов'язково повинна нести юридичну відповідальність.

Законодавець передбачає підстави звільнення від юридичної відповідальності.

Так, кримінальне законодавство передбачає наступні підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності:

- *у зв'язку з дійовим каяттям* – тобто особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, щиро покалася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду;
- *у зв'язку з примиренням винного з потерпілим та відшкодуванням* завданих особою, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, збитків або усуненням заподіяної шкоди;
- *у зв'язку з передачею на поруки* – особу, яка вперше вчинила злочин та щиро покалася, може бути звільнено від кримінальної відповідальності з передачею її на поруки колективу підприємства, установи чи організації за їхнім клопотанням за умови, що вона протягом року з дня передачі її на поруки виправдає довіру колективу, не ухилятиметься від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадського порядку;
- *у зв'язку із зміною обстановки* – особу, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час розслідування або розгляду справи в суді внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною;
- *у зв'язку із закінченням строків давності* – особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею злочину і до набрання вироком законної сили минули відповідні встановлені кримінальним кодексом строки.

Підстави звільнення від адміністративної відповідальності:

- давність притягнення до адміністративної відповідальності;
- передача матеріалів справи на розгляд товариського суду, громадської організації чи трудового колективу;
- обмеження усним зауваженням при вчиненні незначного адміністративного правопорушення.

При звільненні від дисциплінарної відповідальності власник може замість накладення дисциплінарного стягнення передати питання про правопорушення на розгляд трудового колективу або його органу.

Система законодавства передбачає обставини, які виключають юридичну відповідальність за нанесену шкоду і зовнішнє начебто протиправне діяння. Обставини звільнення від юри-

дичної відповідальності передбачаються в трудовому, адміністративному, кримінальному та інших галузях законодавства.

Обставини, що виключають юридичну відповідальність

Необхідна оборона

- Дії, що мають ознаки правопорушення, але вчинені з метою захисту від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання
- Не можна допускати перевищення меж необхідної оборони

Крайня необхідність

- Дії, що мають ознаки правопорушення, але вчинені з метою усунення серйозної небезпеки, що безпосередньо загрожує правоохоронюваним інтересам, за умов, що цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і заподіяна шкода була значно меншою, ніж відвернена

Казус

- Випадкова дія, що має зовнішні ознаки правопорушення, у якій відсутній елемент вини, і ця дія, як правило, не тягне за собою юридичну відповідальність

Непереборна сила

- Це нездоланна сила чи непередбачувана подія, яку не можна усунути чи уникнути, тому що вона незалежна від волі людей

Неосудність

- Психічний стан особи, за якого вона під час вчинення правопорушення не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану психіки

Інші обставини

- Уявна оборона
- Затримання особи, що вчинила злочин
- Фізичний або психічний примус
- Виконання наказу або розпорядження, інші обставини

3. Види юридичної відповідальності

Існування різних видів правопорушень передбачає й поділ юридичної відповідальності на самотійні види. Існують різні підстави для такого поділу.

Залежно від органів, що накладають юридичну відповідальність, її поділяють на таку, що покладається:

- органами державної влади;
- виконавчо-розпорядчими органами;
- судовими та іншими юрисдикційними органами.

Поширеною є класифікація юридичної відповідальності залежно від галузі правової норми, що порушена:

- *дисциплінарна відповідальність* – це такий різновид юридичної відповідальності працівника за порушення трудової дисципліни із застосуванням до нього дисциплінарних стягнень;
- *матеріальна відповідальність* – це такий різновид юридичної відповідальності працівника за матеріальну шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків;
- *адміністративна відповідальність* – вид юридичної відповідальності фізичних (юридичних) осіб, яка настає за вчинення адміністративного правопорушення і створює для цих осіб (колективів) несприятливі наслідки майнового чи морального характеру;
- *цивільно-правова відповідальність* – це такий вид юридичної відповідальності, який пов'язаний з накладенням цивільно-правових стягнень (пені, штрафу і відшкодування збитків) на фізичну та юридичну особу за невиконання або неналежне виконання зобов'язань або заподіяння позадоговірної шкоди, а також за порушення деяких особистих немайнових прав (честь, гідність, ділова репутація особи тощо);
- *кримінальна відповідальність* – це такий вид відповідальності, що полягає у застосуванні до винної у злочині фізичної особи видів кримінального покарання;
- *конституційна відповідальність* – це порівняно новий вид юридичної відповідальності, яка виникла на підставі норм Конституції України (імпічмент президента, відставка уряду). Особливістю конституційної відповідальності є те, що вона може застосовуватися за умов, коли норми права не порушувалися. У цих випадках відповідальність пов'язується з тими діями, що розцінюються, як негативні в політичному плані.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Який вид відповідальності полягає в осуді суспільством вчинків особи, що не відповідають загальноприйнятим уявленням про добро і зло?

А. Моральна.

- Б. Політична.
- В. Економічна.
- Г. Юридична.

2. Який вид відповідальності не відноситься до юридичної?

- А. Кримінальна.
- Б. Дисциплінарна.
- В. Конституційна.
- Г. Політична.

3. Що не є обставиною юридичної відповідальності?

- А. Казус.
- Б. Джерело підвищеної небезпеки.
- В. Непереборна сила.
- Г. Крайня необхідність.

II. Порівняйте поняття.

- Правопорушення – юридична відповідальність.
- **Матеріальна – майнова юридична відповідальність.

III. Прочитайте подані твердження. Вкажіть, які твердження правильні, а які – ні.

На уроці правознавства Володимир стверджував:

- Підстави юридичної відповідальності є фактичні, політичні та економічні.
- Юридична відповідальність не існує за наявності всіх обставин, що виключають юридичну відповідальність.
- Класифікації юридичної відповідальності в основному проводяться залежно від того, до якої галузі права відносяться норми, які передбачають юридичну відповідальність, і залежно від органів, які накладають юридичну відповідальність.

IV. Розв'яжіть ситуацію.

Десятикласниця Настя Поліглот, поспішаючи на урок англійської, перейшла вулицю в двадцяти метрах від пішохідного переходу. Намагаючись об'їхати школярку, водій автомобіля змушений був різко звернути на узбіччя. В результаті відбувся наїзд на газетний кіоск. Автомобіль і кіоск було пошкоджено.

Дайте правовий аналіз дій Насті Поліглот. Чи можуть її притягти до юридичної відповідальності? Якщо так, то до якого виду юридичної відповідальності її буде притягнуто?

V. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Що таке відповідальність?

2. Які існують види відповідальності?
3. Які ви знаєте підстави юридичної відповідальності?
4. Схарактеризуйте ознаки юридичної відповідальності.
5. Назвіть обставини, що викликають юридичну відповідальність.
6. Дайте характеристику видів юридичної відповідальності.

Завдання для узагальнення за темою

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Що таке соціальні норми? Назвіть їх види.
2. Які норми і чому займають особливе місце серед соціальних норм?
3. Що означає поняття «право» та які його ознаки?
4. Що таке джерело права? Що таке форма права?
5. Назвіть види джерел права.
6. Що означає поняття «правові акти»? Наведіть приклади правових актів.
7. Поясніть поняття «верховенство права».
8. Що таке систематизація правових актів і які її види існують?
9. Що означає поняття «система права»?
10. З яких елементів складається структура правової норми?
11. Що означає поняття «правова система» і які правові системи ви знаєте?
12. До якої правової системи належить Україна?
13. Що означає поняття «правосуб'єктність осіб»?
14. Які елементи включає поняття «правовідносини»?
15. Що означає поняття «юридичний факт»? Які ви знаєте види юридичних фактів?
16. Що таке суспільний порядок?
17. Що таке правопорядок і чим він забезпечується?
18. Що таке правосвідомість і з яких елементів вона складається?
19. Які види правосвідомості вам відомі?
20. Що таке правопорушення і які ознаки воно має?
21. Які елементи входять до складу правопорушення?
22. Що таке законність і якими гарантіями вона забезпечується?
23. Які форми вини вам відомі?
24. Що таке казус?
25. За якими ознаками класифікують правопорушення на види?
26. Що таке злочин?
27. Що таке проступок і які його види ви знаєте?
28. Що таке юридична відповідальність? Назвіть її ознаки.

29. Які наслідки виключають настання юридичної відповідальності?
30. Назвіть підстави юридичної відповідальності.

Завдання для контролю знань

І В А Р І А Н Т

I рівень (4 бали)

Виконайте тестові завдання.

- Назвіть, для яких норм характерні загальнообов'язковість і формальна визначеність.
  - Моралі.
  - Права.
  - Звичаїв.
  - Релігійних норм.
- Які основні елементи норми права?
  - Загальна і особлива.
  - Гіпотеза, диспозиція і санкція.
  - Правило та виняток.
  - Теза, аргумент, висновок.
- Установіть відповідність між видом юридичної відповідальності і діянням.

1. Кримінальна відповідальність.	А. Невиконання договору.
2. Адміністративна відповідальність.	Б. Крадіжка.
3. Цивільно-правова відповідальність.	В. Прогул.
4. Дисциплінарна відповідальність.	Г. Розпивання спиртних напоїв у громадських місцях.
	Г. Невиконання партійного доручення.
- Установіть відповідність між поняттям та його визначенням.

1. Частина правової норми, в якій зафіксовані умови, обставини, з настанням яких здійснюється диспозиція.	А. Дисципліна.
	Б. Необережність.
	В. Гіпотеза.
	Г. Інститут права.

  - Точне, своєчасне і неухильне додержання встановлених соціальними нормами правил поведінки.
  - Різновид юридичних фактів, які виникають незалежно від волі суб'єктів правовідносин.
  - Одна із форм вини.
  - Система юридичних норм, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин у рамках галузі права.

5. Доповніть твердження.

_____ – здатність особи мати суб'єктивні права і виконувати юридичні обов'язки відповідно до норм права.

Внутрішня будова права, в якій виражається єдність та диференціація його норм, – це _____.

II рівень (3 бали)

Виправте помилки.

Під час контрольної роботи з правознавства Олексій написав:

«Людське суспільство з часу виникнення до створення держави виробило соціальні норми – звичаї, традиції, релігійні, моральні, корпоративні норми – для регулювання суспільних відносин.

Створення держав зумовило встановлення нових соціальних норм – норм права, основним джерелом (формою) виникнення яких на першому етапі був правовий прецедент. За допомогою норм права в країні визначається певний суспільний порядок. Традиційно у світовій практиці норми права поділяються на публічні та особисті. Реалізація ж норм права може здійснюватися в формі використання, виконання, доповнення та застосування. Норми права регулюють певний аспект суспільних відносин, визначаючи свободи і обов'язки їх учасників».

III рівень (2 бали)

Порівняйте поняття.

- Правова норма – стаття правової норми.
- Правовий прецедент – нормативно-правовий акт.

IV рівень (3 бали)

Визначте правовідносини в тексті та розкрийте їх склад. Схарактеризуйте підстави виникнення цих правовідносин.

«Сьогодні у Михайла день народження. Його привітали батьки, дідусь з бабусею, сестра, друзі. Найближчий друг Костя подарував збірку фільмів Інгмара Бергмана для його колекції світової класики кіно. Михайло дуже зрадив подарунку».

II В А Р І А Н Т

I рівень (4 бали)

Виконайте тестові завдання.

1. Склад правопорушення – це _____.

- А. Статті Кримінального кодексу України.
- Б. Юридичні акти та юридичні поступки.

- В. Об'єкт, суб'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони правопорушення.
Г. Наміри та дії правопорушника.
2. До якої групи можна віднести указ про відзначення громадянина України державною нагородою?
А. Нормативно-правовий акт управління.
Б. Індивідуально-правовий акт управління.
В. Змішано-правовий акт управління.
Г. Загально-правовий акт управління.
3. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням.
1. Делікт.	А. Точне, своєчасне і неухильне додержання встановлених соціальними нормами правил поведінки.
2. Систематизація законодавства.	Б. Санкціоноване і забезпечуване державою правило поведінки, що склалося в результаті тривалого повторення людьми дій.
3. Правовий звичай.	В. Будь-яке правопорушення.
4. Дисципліна.	Г. Режим упорядкованості, організованості суспільних відносин, що існує в державі за умови належного дотримання законності.
	Г. Засіб реформування, впорядкування законодавства, зведення його до певної внутрішньо узгодженої системи.
4. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням.
1. Інститут права.	А. Обов'язковість виконання закону, обмежена певним часом, простором і колом осіб, на які він поширюється.
2. Протиправна поведінка.	Б. Неможливість для особи власними діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки.
3. Правоздатність.	В. Система юридичних норм, що регулює певну групу однорідних відносин у рамках галузі права.
4. Чинність закону.	Г. Закріплена у законодавстві й забезпечена державою можли-

вість суб'єкта мати права і обов'язки.

Г. Різновид правової поведінки, що характеризується як соціальне відхилення від норм, зловживання.

5. Доповніть твердження.

_____ – це сукупність норм права, які складають відособлену частину системи права; регулюють якісно однорідні суспільні відносини специфічним методом правового регулювання.

Різновид юридичних фактів, який виникає незалежно від волі суб'єктів правовідносин, – це _____.

II рівень (3 бали)

Виправте помилки.

Під час контрольної роботи з правознавства Сергій написав наступне:

«Держава для регулювання відносин між людьми встановлює соціальні норми – правові та моральні, підтримання яких покладається на громадські органи. Правовим нормам властиві такі ознаки, як нормативність, формальна визначеність, індивідуальність, системність, відповідність ідеалам справедливості і свободи.

Об'єктивно зумовленою внутрішньою організацією права є система права. Вона (система права) залежить від волі законодавця. Норми права знаходять своє закріплення в законах та інших нормативно-правових актах. Уся система чинних взаємодіючих нормативно-правових актів утворює систему правознавства. За юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на закони та підзаконні акти».

III рівень (2 бали)

Порівняйте поняття.

- Правопорядок – громадський порядок.
- Система права – система законодавства.

IV рівень (3 бали)

Визначте об'єкти, суб'єкти та юридичний зміст правовідносин. Визначте юридичні факти, які стали підставою виникнення правовідносин.

- А. Купівля автомобіля.
- Б. Поїздка в громадському транспорті.
- В. Заняття в платній спортивній секції.

Частина третя

ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 14. Конституційне право

Філософ та правознавець XIX – початку XX ст. Б. Кістяківський:

- «Сучасна держава заснована на компромісі, і конституція кожної окремої держави є компромісом, що примирює різні погляди найбільш впливових соціальних груп у конкретній державі».

Проблемне питання

- Коли була прийнята сучасна Конституція України?
- Що ви знаєте про зміни до Основного Закону України, які були прийняті 8 грудня 2004 р.?
- Чи можна назвати ці зміни політичним компромісом?

1. Загальна характеристика конституційного права

Норма закону

Конституційне право України – це провідна галузь національного права, що є сукупністю правових норм, які регулюють відносини народовладдя, встановлюючи організацію публічної влади та гарантії основних прав і свобод людини і громадянина.

Предметом конституційного права є особливе коло суспільних відносин, які виникають у різних сферах життєдіяльності суспільства у зв'язку з організацією та здійсненням публічної влади. При цьому традиційно вирізняють дві взаємопов'язані групи відносин:

- відносини між людиною, громадянином та державою, іншими інститутами публічної влади;
- відносини, що визначають устрій держави і організацію державної влади.

Методом конституційно-правового регулювання є сукупність способів і засобів, за допомогою яких упорядковуються суспільні відносини. У конституційній державі можуть застосовуватися виключно правові методи впливу. Зокрема, у конституційно-правовому регулюванні використовуються такі методи, як установлення прав учасників суспільних відносин, покладання обов'язків і відповідальності, дозвіл або заборона на здійснення тих чи інших дій тощо.

Конкретні методи визначаються характером припису конституційних норм.

Назва методу конституційно-правового регулювання	Характеристика методу	Приклад з Конституції України
Уповноважуючі норми конституційного права містять метод установлення	Закріплюють повноваження відповідних суб'єктів	Ст. 98. Контроль за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата
Метод зобов'язання	Обов'язок суб'єктів визначати свою поведінку відповідно до встановленого припису	Ст. 68. Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей
Метод дозволяння	Дає можливість відповідному суб'єктові діяти за тих чи інших обставин на свій розсуд	Ст. 87. Верховна Рада України за пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів України від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінетові Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України
Метод заборони	Суб'єктам конституційного права забороняються відповідні дії	Ч. 3. ст. 15. Цензура заборонена. Ч. 6. ст. 17. На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом

Галузь конституційного права характеризується *єдністю і взаємодією елементів* системи, до яких належать конституційно-правові норми та конституційно-правові інститути.

Конституційно-правові норми мають загальні риси, притаманні всім видам правових норм, водночас їм властиві й деякі специфічні риси. Так, *конституційно-правові норми* мають:

Особливий зміст (регулюють особливе коло відносин)

Установчий характер *приписів* (визначають основи побудови правової системи та державного механізму)

Є основоположним джерелом (Конституція України)

Особливості структури (переважна більшість норм не містить санкцій)

Особливе коло суб'єктів (народ, держава тощо)

Загальнорегулятивний характер (це – норми-принципи, норми-дефініції, норми-програми тощо)

Конституційно-правовий інститут – це відносно самостійний відокремлений комплекс конституційно-правових норм, що регулюють у межах галузі певну сферу або групу однорідних суспільних відносин.

Загальні конституційно-правові інститути мають комплексний характер і регулюють великі сфери суспільних відносин. До них належать:

- загальні засади конституційного ладу України;
- основи правового статусу людини і громадянина;
- пряме волевиявлення (вибори, референдум);
- конституційна система органів державної влади;
- територіальний устрій України;
- конституційно-правові основи місцевого самоврядування тощо.

Норми конституційного права знаходять відображення в різних зовнішніх формах, які іменуються *джерелами конституційного права*. У сучасній науці вирізняють дві основні сфери джерел конституційного права: природне право і позитивне право.

Природне право відображає загальнолюдські уявлення про свободу, справедливість, невідчужуваність прав людини. Воно

виступає критерієм демократизму всієї правової системи України. У Конституції України закріплено всі найважливіші природні права (право на життя, на недоторканність особи, честь і гідність тощо). Це свідчить про те, що приписи природного права набувають чіткої правової оболонки і позитивне право значною мірою зливається з природним правом.

Джерела позитивного конституційного права України систематизуються за їхньою юридичною силою. До них належать:

- Конституція України – основне джерело національного права України.
- Закони України, міжнародні договори України, інші нормативні акти Верховної Ради України.
- Нормативні постанови Кабінету Міністрів України.
- Нормативно-правові акти Верховної Ради АРК і Ради Міністрів АРК.
- Статути територіальних громад, інші акти органів місцевого самоврядування, акти місцевих референдумів.

Окремої уваги заслуговує питання щодо можливості віднесення до кола джерел конституційного права рішень Конституційного Суду України, які, з одного боку, мають ненормативний характер, а з іншого – є обов'язковими до виконання на території України.

Конституційно-правові відносини характеризуються рисами як спільними для всіх правовідносин, так і специфічними, притаманними лише цьому виду правовідносин. Так, конституційно-правові відносини мають єдину для всіх правовідносин структуру – об'єкт, суб'єкт і зміст, а їхня специфіка пов'язана з:

- їхнім змістом – вони виникають в особливій сфері суспільних відносин, що пов'язані зі здійсненням публічної влади та реалізацією прав і свобод людини;
- особливостями об'єкта, суб'єкта та характером юридичних зв'язків між суб'єктами цих відносин.

Об'єкти конституційно-правових відносин – це явища, матеріальна чи нематеріальна реальність, з приводу яких виникають правовідносини. Конституція України відносить до об'єктів народний і державний суверенітет, державну територію, державну символіку, політичну і ідеологічну багатоманітність, землю, державний бюджет тощо.

Суб'єкти конституційно-правових правовідносин – це особи, спільноти людей, органи, організації, які згідно з приписами конституційно-правових норм є носіями суб'єктивних юридичних прав і обов'язків. Суб'єктами конституційного права зазначені особи можуть стати лише за умови їхньої правосуб'єктності.

Зміст конституційно-правових відносин характеризується складною структурою. Вирізняють *юридичний* (суб'єктивні права та юридичні обов'язки) і *матеріальний* (фактична поведінка суб'єктів) зміст. При цьому в конкретних конституційно-правових відносинах суб'єктивне право учасників – це їхня гарантована конституційно-правовою нормою можливість вільно діяти в певних, визначених нормою межах, а юридичний обов'язок – це встановлена конституційно-правовою нормою вимога діяти певним, чітко визначеним чином або утриматися від здійснення певних дій.

2. Передумови прийняття і загальна характеристика Конституції України

Для допитливих (з історії поняття)

Термін «конституція» у різні часи використовувався у відмінних значеннях. Вважається, що слово *constitution* як нормативно-правовий термін уперше вживалося в актах Стародавнього Риму (вони починалися зі словосполучення «*Rem Publicus Constituere...*», що означає – «Римський народ устанавлює...» (у цьому випадку «Римський народ» – як офіційна назва держави).

З історії стародавнього світу залишилося багато прикладів уживання терміна «конституція» (давньогрецький аналог – «політія») для позначення нормативно-правових актів важливого державного значення. Зокрема, до наших днів дійшла «Афінська політія» (відомо, що в бібліотеці Арістотеля зберігалось більше 150 політій грецьких міст-держав). У Давньому Римі конституціями називали окремі розпорядчі акти римських імператорів. У середньовічній Європі конституціями були акти, у яких закріплювалися привілеї та вільності феодалів (наприклад, Велика хартія вільностей 1215 р. в Англії).

Утім, ні в античному світі, ні в Середні віки конституції в її сучасному розумінні не існувало.

«Батьком» нормативно-правового терміна «конституція» в його сучасному значенні був французький мислитель Шарль Луї де Монтеск'є, який використовував його для характеристики державного ладу тогочасної Великої Британії.

Норма закону

Конституція – Основний Закон держави, що приймається в особливому порядку, має найвищу юридичну силу та регулює найважливіші суспільні відносини.

За більш як 300-річну історію було створено велику кількість конституцій. З метою вивчення особливостей форми, змісту, порядку прийняття тощо їх зазвичай класифікують за такими критеріями:

За формою (структурою)

Писані (єдиний нормативний акт). Т. Пейн: «Конституції немає, якщо її не можна покласти в кишеню»

Неписані (складаються з декількох джерел, кількість яких не визначена, серед них можуть бути як писані – акти парламенту, так і неписані – конституційні звичаї)

За терміном дії

Постійні (не передбачають певного терміну дії, але це не означає неможливості їх зміни або скасування)

Тимчасові (приймаються на обмежений строк або до настання певних подій)

За способом прийняття

Октройовані (розроблені без участі представницького органу та даровані народу монархом)

Народні (прийняті представницьким органом або шляхом референдуму)

За порядком внесення змін, поправок і доповнень

Гнучкі (змінюються в такому самому порядку, як і звичайні закони)

Жорсткі (змінюються в особливому порядку з дотриманням ускладненої процедури)

Крім того, конституції розрізняють за формою правління (монархічні і республіканські), залежно від державно-політичного режиму (демократичні, авторитарні і тоталітарні), за формою державного устрою (федеративні та унітарні).

Конституціоналізм в Україні має давні традиції, а час його зародження пов'язується з Гетьманською державою (середина XVII – друга половина XVIII ст).

Сучасний конституційний процес розпочався з прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., де утверджувалося здійснення українським народом його невід'ємного права на самовизначення та проголошувалися нові принципи організації публічної влади та правового статусу людини і громадянина.

На час проголошення незалежності України діяла Конституція УРСР 1978 р. Стрімкий розвиток суспільних і політичних відносин в Україні вимагав не просто внести зміни і доповнення в Конституцію 1978 р., а докорінно змінити або прийняти новий Основний Закон України.

Перший етап сучасного конституційного процесу в Україні охоплює період від 16 липня 1990 р. до 26 жовтня 1993 р. Розпочалася робота з підготовки проекту нової Конституції України. Хронологічно вона здійснювалася таким чином:

- 24 жовтня 1990 р. Верховна Рада Української РСР утворила *Конституційну комісію*.
- Комісія розробила *Концепцію нової Конституції України*. Цей документ Верховна Рада ухвалила 19 червня 1991 р.
- На основі Концепції Комісія підготувала *проект нової Конституції України* (жовтень 1993 р.). Паралельно до чинної на той час Конституції УРСР вносилися зміни з метою привести її у відповідність до положень Декларації про державний суверенітет та Акта проголошення незалежності України.

Але через загострення політичної ситуації, що полягала в протистоянні різних гілок влади, після жовтня 1993 р. конституційний процес був фактично перерваний.

Другий етап почався після завершення дострокових парламентських і президентських виборів (від 10 листопада 1994 р.). Завершився другий етап 8 червня 1995 р. укладенням Конституційного договору між Президентом України і Верховною Радою про організацію державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції України.

Третій етап почався 8 червня 1995 р. і закінчився прийняттям **28 червня 1996 р.** Конституції України (складається з преамбули та п'ятнадцяти розділів).

Четвертий (новітній) етап сучасного конституційного процесу в Україні розпочався після прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. і триває дотепер. До цього етапу віднесемо й прийняття Закону № 2222-IV від 08.12.2004, що вніс зміни до положень сучасної Конституції України.

Назвемо специфічні *рис* (властивості), що відрізняють Конституцію України від інших нормативно-правових актів:

- Конституція як Основний Закон є *головним джерелом національного права*, ядром усієї правової системи, юридичною базою чинного законодавства.
- Конституція України характеризується *юридичним верховенством*, що означає її пріоритетне становище в системі національного законодавства України, має вищу юридичну силу щодо всіх інших правових актів.
- Важливою юридичною властивістю Конституції України є її *стабільність*, яка забезпечується особливим, складним порядком внесення до неї змін і доповнень. Так, розділ XIII Конституції встановлює досить складну процедуру зміни Конституції України, яка пов'язана з тим, що, по-перше, вона не може бути змінена, якщо зміни передбачають

скасування чи обмеження прав чи свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України; по-друге, Конституція України взагалі не може бути змінена з настанням певних обставин – в умовах воєнного чи надзвичайного стану; по-третє, деякі положення Конституції України можуть бути змінені лише всеукраїнським референдумом.

- До юридичних властивостей Конституції України можна віднести *пряму дію її норм*, що згідно з ч. 3 ст. 8 Конституції України означає можливість звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України.
- Юридичною властивістю Конституції України є *особливий правовий захист*, який має на меті забезпечення дотримання конституційних положень.

Зважаючи на відомі нам класифікації, Конституція України є:

- за формою *писаною*, оскільки являє собою єдиний нормативний акт;
- за терміном дії *постійною*;
- за способом прийняття *народною*, оскільки була прийнята представницьким органом – Верховною Радою України;
- за порядком внесення змін та доповнень *жорсткою*, що підтверджують статті розділу XIII Конституції України.

3. Основні етапи розвитку української державності

Процес виникнення і розвитку державності на території України має давню історію. Більшість істориків вважають, що відлік потрібно вести починаючи від давніх слов'ян, а не раніше – з кіммерійців, які проживали на території нинішньої України, та створили потужну державну структуру.

Державні утворення східних слов'ян (IV–IX ст.). Єдиним джерелом права цього періоду було так зване звичаєве право.

Київська Русь (IX–XII ст.). Створення держави потребувало правового регулювання суспільних відносин. Феодальне право Русі виникло на основі звичаєвого права. Перше юридичне зведення згадується в русько-візантійських договорах 911 і 944 рр. – «Устав і закон руський».

У роки князювання Володимира Великого з'явився новий закон, так званий «Устав земляний». Правові устави IX–X ст. увійшли до «Руської правди», найдавнішу частину якої склала «Правда Ярослава», видана ним у Новгороді в 1016 р.

Подальший розвиток давньоруського законодавства пов'язаний з діяльністю синів Ярослава Мудрого. У 1072 р. Ізяслав, Святослав, Всеволод затвердили у Вишгороді «Правду Ярославичів».

Нову кодифікацію правових норм здійснив Володимир Мономах. «Устав» Мономаха було затверджено на раді в селі Берестове в 1113 р.

У XIV–XVI ст. українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського. Важливими правовими пам'ятками цього періоду були Литовські статuti 1529 та 1566 рр. Ці документи включили в себе елементи звичаєвого права і положення «Руської правди». Третій Литовський статут 1588 р. було прийнято вже після створення Речі Посполитої. Він став класичним кодексом феодального права.

Українські землі у складі Речі Посполитої (1569–1648). У 1641 р. Литовський статут 1588 р. було надруковано в місті Вільно. Тоді вперше було створено єдиний для Речі Посполитої кодекс – «Посполите право».

Велике значення для українських міст мало магдебурзьке право. Воно звільняло міста від правління й суду феодалів та надавало місцеве самоврядування.

За часів Богдана Хмельницького під час визвольної війни було підписано Зборівський (1649) та Білоцерківський (1651) договори, що підтвердили існування Гетьманщини.

Гетьманщина (1654–1764). Найбільш відома пам'ятка української правової думки XVII ст. – це Березневі статті 1654 р. Цей документ надавав Гетьманщині самостійність у діяльності адміністрації й судочинства, у зносинах з іншими державами, зборі податків та інших питаннях державного життя. Наступні документи, що приймалися гетьманами, поступово звели нанівець державну автономію.

Важливим документом цієї епохи є Конституція П. Орлика – «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорізького», що був прийнятий 1710 р. З точки зору правничої думки він був дуже прогресивним, але не отримав втілення за відсутності території, оскільки П. Орлик був гетьманом у вигнанні.

Україна у складі двох імперій (кінець XVIII – початок XIX ст.). Оскільки в цей період українські землі не мали своєї державності, то важко назвати правові документи, що сприяли державотворенню. Але деякі винятки існують. Наприклад, таємні організації декабристів («Правила», «Конституція», «Руська правда»), а пізніше Кирило-Мефодіївське товариство («Статuti Слов'янського товариства Св. Кирила та Мефодія», «Книга буття українського народу») намагалися створити подібні проекти.

Україна в 1917–1920 рр. Серед документів Центральної Ради заслуговують на увагу чотири Універсали, що стали віхами

на шляху розбудови української державності. IV Універсалом 9 січня 1918 р. проголошувалась незалежність УНР.

Радянська Україна. За цей час було прийнято чотири Конституції – Конституція Радянської України 1919 р., Конституція УСРР 1929 р., Конституції УРСР 1937, 1978 рр.

У 1991 р. Україна проголошена незалежною державою.

4. Політико-правове закріплення суверенітету України

Необхідною передумовою конституційного ладу в будь-якій державі є її суверенність.

Для допитливих (з історії поняття)

Основи теорії державного суверенітету були закладені французьким вченим Жаном Боденом ще в XVI ст. Так, у своїй праці «Шість книг про республіку» він характеризував суверенітет як абсолютну, ніким і нічим не обмежену верховну владу суверена (держави) над своїми громадянами. Згідно з Жаном Боденом, єдиним сувереном, носієм влади може бути лише монарх, який уповноважений Богом здійснювати правління.

Звичайно, сучасні погляди на політико-правову природу державного суверенітету відрізняються від поглядів Ж. Бодена.

Наукова думка залежно від носія влади розрізняє три види суверенітету: *державний, народний і національний*. Державний суверенітет є визначальною якістю держави. Україні притаманні ознаки, що характеризують її як суверенну державу:

- Верховенство державної влади.
- Єдність і неподільність державної влади.
- Повнота влади держави на її території.
- Незалежність і самостійність.
- Рівноправність у міжнародних відносинах.

Політико-правове закріплення суверенітету України здійснювалося шляхом прийняття відповідних нормативних документів.

Буква закону

Витяг з Декларації про державний суверенітет України

Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах...

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення. Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу. Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя. Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території. Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканною і не може бути змінена та використана без її згоди.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах. Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

IX. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

X. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій. Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод.

Буква закону

Акт проголошення незалежності України

24 серпня 1991 р.

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні;
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами;
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України.

Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

З метою закріплення суверенітету були прийняті й такі закони:

- «Про економічну самостійність»;
- «Про правонаступництво України»;
- «Про мови в Україні»;
- «Про національні меншини в Україні»;
- «Про міжнародні договори України»;
- «Про громадянство України» та інші.

5. Особливості політичного режиму, форми правління та адміністративно-територіального устрою України

Україна – демократична держава. Демократичною вважається держава, устрій і діяльність якої відповідає волі народу, загально визнаним правам і свободам людини і громадянина. *Ознаками України як демократичної держави є:*

- *реальна представницька демократія, що забезпечується обранням Верховної Ради України, Президента України, представницьких органів місцевого самоврядування на основі демократичних принципів виборчого права;*
- *організація державної влади в Україні на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову;*
- *конституційне закріплення та реалізація принципу ідеологічного і політичного плюралізму;*
- *визнання й гарантованість місцевого самоврядування.*

Буква закону

Конституція України

Ст. 5. Україна є республікою.

Ця стаття закріплює республіканську форму правління, не конкретизуючи її. Аналіз розділів Конституції дає можливість зробити висновок, що в Україні після внесення змін до Конституції України Законом від 8 грудня 2004 р. встановлено змішану форму правління, а саме парламентсько-президентську республіку. Підставами для такого висновку є такі конституційні положення:

- обрання Президента України на загальних виборах (ст. 103);
- призначення членів Кабінету Міністрів України парламентом (ст. 114);
- відповідальність уряду перед парламентом та Президентом України, підконтрольність і підзвітність уряду перед парламентом (ст. 113, 115);
- участь Президента у формуванні уряду (ст. 114);
- в окремих випадках Президент має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України (ст. 90);
- наявність у Президента України права законодавчої ініціативи (ст. 93);
- інші положення.

Буква закону

Конституція України

Частина 2 ст. 2. Україна є унітарною державою.

Відповідно до Конституції, Україна є унітарною державою, до складу якої входить автономне утворення – Автономна Республіка Крим.

Територіальний устрій України ґрунтується на принципах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації в здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття визначає такий спосіб конституційно-правового регулювання, що дає можливість відповідному суб'єктові діяти за тих чи інших обставин на свій розсуд?

A. Метод установлення.

- Б. Метод зобов'язання.
 В. Метод дозволяння.
 Г. Метод заборони.
2. Назвіть ту сферу суспільних відносин, яка не належить до тих, що регулюються конституційно-правовими інститутами.
- А. Зобов'язальне право.
 Б. Основи правового статусу людини і громадянина.
 В. Пряме волевиявлення.
 Г. Територіальний устрій.
3. Який вид конституції за способом прийняття розроблений без участі представницького органу та дарований народу монархом?
- А. Народна.
 Б. Інкорпорована.
 В. Монарша.
 Г. Октройована.
4. Визначте назву держави, за існування якої було прийнято чотири Універсали 1917–1918 рр.
- А. Українська Народна Республіка.
 Б. Західноукраїнська Народна Республіка.
 В. Українська Держава.
 Г. Українська Соціалістична Радянська Республіка.
5. Назвіть документ, що вперше проголосив «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах території держави та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» України.
- А. Закон України «Про правонаступництво».
 Б. Декларація про державний суверенітет України.
 В. Акт проголошення незалежності України.
 Г. Конституція України.
6. Визначте форму правління, що існує в Україні після внесення змін до Конституції України Законом від 8 грудня 2004 р.
- А. Президентська республіка.
 Б. Президентсько-парламентська республіка.
 В. Парламентсько-президентська республіка.
 Г. Парламентська республіка.

II. Порівняйте поняття.

- Методи конституційно-правового регулювання.
- Види конституцій за порядком внесення змін та доповнень.

- III. Прочитайте текст Декларації про державний суверенітет України. Аргументовано доведіть, що цим документом гарантується державний і народний суверенітет.
- IV. Дайте загальну характеристику політичного режиму, форми правління і територіального устрою України.
- V. Охарактеризуйте основні етапи розвитку української державності.
- VI. Назвіть основні інститути та джерела конституційного права.

§ 15. Основні права, свободи і обов'язки громадян України

Г. Сковорода про свободу та обов'язок:

- Що є свобода? Добро в ній яке є? Кажуть, неначе воно золотее? Ні ж-бо, не злотне: зрівнивши все злото, Проти свободи воно лиш болото!
- «Збери всередині себе свої думки і в собі самому шукай справжніх благ. Копай всередині себе криницю для тієї води, яка зросить і твою оселю, і сусідську».

Проблемні питання

- З якими благами український філософ порівнює свободу?
- Яке благо (матеріальне – «злото» чи духовне – «свобода»), на думку мислителя, є більш пріоритетним? Висловіть свої судження з цього приводу.
- Порівняйте перший вислів Г. Сковороди з тезою відомого сучасного сатирика М. Жванецького: «Якщо ми зробимо вибір на користь хліба замість свободи, то скоро в нас відберуть і те, і інше». Подумайте, чи є відмінність між тими благами, які і філософ, і сатирик протиставляють свободі.
- Прочитайте другий вислів Г. Сковороди. Подумайте, де пропонує філософ шукати справжню свободу.

1. Громадянство України: поняття, підстави набуття і припинення

Становище особистості в суспільстві визначається правовими та іншими видами соціальних норм.

Правовий статус особистості – це її юридично закріплене становище в державі й суспільстві, він становить важливу складову частину суспільного статусу особистості, характеризує зв'язки особистості з державою та державно організованим суспільством.

Норми, які визначають конституційно-правовий статус людини і громадянина, складають кілька конституційно-правових інститутів, до яких, зокрема, відносять:

- громадянство;
- конституційні принципи правового статусу людини і громадянина;
- основні права, свободи і обов'язки;
- гарантії правового статусу.

Норма закону

Громадянство України – це стійкий, необмежений у просторі правовий зв'язок фізичної особи з державою, заснований на юридичному визнанні державою цієї особи громадянином України, внаслідок чого особа і держава набувають взаємних прав і обов'язків в обсязі, передбаченому Конституцією та законами України.

Система конституційно-правових норм, що регулюють питання громадянства, складає головний конституційно-правовий інститут – *інститут громадянства*.

Джерела інституту громадянства

Буква закону

Закон України «Про громадянство України».

Ст. 6. Підстави набуття громадянства України.

Громадянство України набувається:

- за народженням;
- за територіальним походженням;
- внаслідок прийняття до громадянства;

- внаслідок поновлення у громадянстві;
- внаслідок усиновлення;
- внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування;
- внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- внаслідок встановлення батьківства;
- за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

За народженням (філіація) є основним способом набуття громадянства України. При цьому громадянство набувається на основі принципів «права крові» або «права ґрунту». У першому випадку дитина набуває громадянства батьків (одного з батьків) незалежно від місця народження, у другому – дитина стає громадянином тієї держави, на території якої вона народилася, незалежно від громадянства батьків.

У Законі «Про громадянство України» закріплено принцип крові – особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України.

В окремих випадках застосовуються і елементи *принципу ґрунту*:

- якщо особа народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України;
- якщо особа народилася за межами України від осіб без громадянства, іноземців або від іноземця і особи без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави;
- якщо особа народилася на території України, і одному з батьків якої надано статус біженця чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні;
- якщо на території України знайдено новонароджену дитину, обоє з батьків якої невідомі (знайда).

Набуття громадянства України за *територіальним походженням* відбувається шляхом реєстрації:

- особи, яка сама або хоча б один з її батьків, дід чи баба, повнорідні брат чи сестра народилися або постійно проживали до 16 липня 1990 р. на території, яка стала територією України;

- дитини, яка народилася чи постійно проживала на території УРСР (або хоча б один з її батьків, дід чи баба народилися чи постійно проживали на території УРСР) і є особою без громадянства;
- дитини, яка народилася на території України від батьків, які є іноземцями, і набула за народженням громадянство іншої держави або держав, яке було припинене, та реєструється громадянином України за клопотанням одного з батьків або опікуна чи піклувальника.

Прийняття до громадянства України (натуралізація) за заявою передбачає подання в письмовій формі відповідної заяви на ім'я Президента України.

Буква закону

Закон України «Про громадянство України»

Ст. 9. Умовами прийняття до громадянства України є:

- визнання і дотримання Конституції України та законів України;
- зобов'язання припинити іноземне громадянство або перебування в іноземному громадянстві;
- безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років;
- отримання дозволу на постійне проживання в Україні;
- володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування;
- наявність законних джерел існування.

До громадянства України не приймається особа, яка:

- вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;
- засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості);
- вчинила на території іншої держави діяння, яке визнане законодавством України тяжким злочином.

Ст. 17. Підстави припинення громадянства України:

1. Внаслідок виходу з громадянства України (репатріація).

Громадянин України, який відповідно до чинного законодавства України є таким, що постійно проживає за кордоном, може вийти з громадянства України за його клопотанням, яке подається на ім'я Президента України. Передбачено випадки, коли вихід з громадянства України не допускається – якщо особу, яка клопоче про вихід з громадянства України, в Україні притягнуто як обвинувачену в кримінальній справі або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності й підлягає виконанню.

2. Внаслідок втрати громадянства України.

Під втратою громадянства розуміють автоматичне припинення громадянства за таких обставин:

- добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття;
- набуття особою громадянства України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;
- добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є загальним військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

3. За підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Такими обставинами можуть бути, наприклад, оптація (вільний вибір громадянства тієї чи іншої держави в разі переходу частини території від однієї держави до іншої або проголошення частини території колишньої держави новою незалежною державою) або трансферт (перехід частини території супроводжується зміною громадянства без права вибору).

2. Поняття і загальна характеристика прав, свобод і обов'язків людини і громадянина

Головним елементом правового статусу людини і громадянина є права, свободи та обов'язки. У правах, свободах та обов'язках не лише фіксуються стандарти поведінки, які вважаються обов'язковими, корисними, доцільними для нормальної життєдіяльності суспільства, а й розкриваються основні принципи взаємовідносин держави і особи.

Норма закону

Права людини – це її соціальна спроможність вільно діяти, самотійно обирати вид і міру своєї поведінки з

метою задоволення різнобічних матеріальних і духовних потреб шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законодавчими актами.

Поняття «права людини» складне й багатогранне. Сутність цього поняття виявляється в таких аспектах:

- права з'являються у людини від моменту народження як невід'ємні умови фізичного і соціального існування та розвитку і водночас як засіб і мета життя;
- за змістом права людини – це такі її соціальні можливості, які пов'язані з конкретно-історичними умовами, економічним і культурним рівнем життя суспільства;
- права людини – це категорія можливої поведінки людини; реалізація їх залежить від бажання конкретної людини, а держава не може і не повинна примушувати до використання прав;
- права людини мають універсальний характер, неподільні, взаємопов'язані та взаємообумовлені, вони є надбанням кожної людини.

Поняття «свобода» пов'язане з характеристикою таких дій особи, які визначають сферу її самостійності, захисту від втручання в її внутрішній світ (свобода думки, свобода світогляду і віросповідання тощо).

Норма закону

Свобода – суб'єктивне право особи, яке проявляється в способах її можливої поведінки.

Забезпечуючи права і свободи людини, держава вимагає від неї певної поведінки, що формулюється в системі юридичних обов'язків.

Норма закону

Обов'язок – об'єктивно обумовлена вимога держави до особи діяти чітко визначеним у законі чином або утримуватися від здійснення певних дій.

Обов'язок характеризується такими рисами:

- на відміну від суб'єктивного права, юридичний обов'язок – це категорія необхідної поведінки людини, його реалізація не повинна обумовлюватися бажанням людини;
- обов'язок – це завжди певне обмеження прав людини;
- виконання обов'язку забезпечується спеціальним механізмом, який має держава, а за невиконання обов'язку держава встановлює юридичну відповідальність.

Основи правового статусу особи визначають лише права, свободи та обов'язки людини і громадянина, які отримали конституційне закріплення і, завдяки цьому, називаються

основними правами, свободами та обов'язками людини і громадянина.

Основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина становлять певну систему і класифікуються за різними підставами.

Права людини пов'язані із самою людиною, її існуванням і розвитком. До цього виду прав належать право на життя, право на повагу до гідності людини, право на свободу і особисту недоторканність тощо.

Права людини порівняно з *правами громадянина* пріоритетні. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій чи іншій державі, а права громадянина – лише на тих осіб, які є громадянами певної держави. Прикладом прав громадянина є право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, право брати участь в управлінні державними справами тощо.

Щодо класифікації прав, свобод і обов'язків за черговістю включення до конституції та міжнародних правових документів, то *перше покоління* включає проголошені буржуазними революціями (XVII–XVIII ст.) громадянські й політичні права. Вони отримали назву «негативних», тобто таких, що виражають незалежність особистості від держави, позначають межі її втручання у сферу свободи людини (право на життя, недоторканність житла).

Друге покоління стосується соціальних, економічних і культурних прав, що дістали закріплення в міжнародно-правових документах і конституціях багатьох держав до середини XX ст.

Цю групу прав інколи називають «позитивними», оскільки їх реалізація вимагає «позитивного втручання» держави, створення відповідних механізмів реалізації. Це – право на відпочинок, на соціальне забезпечення, на освіту.

До *третього* покоління відносять солідарні або колективні права, існування яких пов'язане з глобальними проблемами людства та які належать більше націям, народам чи територіальним громадам, ніж окремим індивідуумам. Це право на мир, безпечне довкілля, на місцеве самоврядування. Становлення цієї групи прав почалося після Другої світової війни.

3. Міжнародні стандарти у сфері прав людини: поняття, акти, що їх визначають

У традиційному міжнародному праві відносини між людиною і державою звичайно визначалися як національні інтереси держави. Тільки в ХХ ст. з'являється міжнародне регулювання прав людини. Хоча ще в 1906 р. у Берні було підписано Конвенцію щодо захисту жінок від роботи в нічну зміну, першим справді міжнародним договором з прав людини вважається Конвенція проти рабства, яку було прийнято в 1926 р. (набула чинності наступного року).

Після Другої світової війни з утворенням таких міжнародних установ, як ООН, Рада Європи, Організація Американських країн виникли нові можливості для прийняття норм щодо прав людини та їхнього законодавчого забезпечення.

Норма закону

Міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини – це встановлені в договірному порядку правові норми поведіння держави з фізичними особами, що перебувають на її території.

Серед міжнародних документів найбільш важливими є:

- Статут ООН (Сан-Франциско, 1945 р.);
- Загальна декларація прав людини (ООН, 1948 р.);
- Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (Рим, 1950 р.);
- Європейська соціальна хартія (Турин, 1961 р.);
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ООН, 1966 р.);
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ООН, 1966 р.);
- Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі – НБСЄ (1975);
- Конвенція про права дитини (1989).

Загальна декларація прав людини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., є джерелом для численних конвенцій та національних конституцій.

Загальна декларація була прийнята як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави.

Декларація не є юридично обов'язковим документом, проте вона «відображає загальну домовленість народів світу і є зобов'язанням для членів міжнародного співтовариства». Юридичних санкцій, які б змушували державу дотримуватися таких зобов'язань, не існує. Як і в інших галузях міжнародного права, єдиною санкцією, яка є в цьому випадку у світового співтовариства, є висловлення недовіри тим державам, які ухиляються від взятих на себе зобов'язань.

Після прийняття Декларації Комісія ООН з прав людини почала опрацьовувати документи, які б були юридично обов'язковими для держав, що їх ратифікували. У 1966 р. були прийняті документи, які захищають економічні, політичні та культурні права людини, – це Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права.

Пакти, на відміну від Декларації, є юридично обов'язковими договорами. Погоджуючись стати сторонами-учасниками Пактів, держави беруть на себе зобов'язання дотримуватися процедур, обумовлених у відповідних статтях. Пакти набули чинності в 1976 р., коли були ратифіковані необхідною кількістю держав (35). Пакти є обов'язковими тільки для держав, які є їхніми учасниками. Україна є учасницею всіх названих договорів.

4. Загальна характеристика прав, свобод і обов'язків громадян України

У Конституції України (розділ II «Основні права, свободи і обов'язки людини і громадянина») визначено такі групи основних прав: громадянські (особисті), політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні.

Громадянські права – це можливості людей, що характеризують їхнє фізичне та біологічне існування, задоволення матеріальних та духовних потреб.

До громадянських відносять такі права: на життя, на недоторканність особистості, житла, на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; на вибір місця проживання, свободу пересування, на вільне залишення території України та повернення будь-коли в Україну; на свободу власної думки і слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань; вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово та в інший спосіб на свій вибір; на свободу світогляду, віросповідання тощо.

Політичні права – це можливості громадянина брати участь у громадському та державному житті, вносити пропозиції про поліпшення роботи державних органів, безпосередньо брати участь у різних об'єднаннях громадян.

Буква закону

Конституція України

Ст. 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей...

Ст. 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Ст. 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування...

Ст. 40. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Соціально-економічні права – це можливості людини і громадянина, що характеризують їхню участь у виробленні матеріальних благ та можливість забезпечити належні соціальні умови життя.

До економічних прав відносять:

- право на приватну власність;
- право на підприємницьку діяльність;
- право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку вільно обирає або на яку вільно погоджується;
- право на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом;
- право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів;
- право на відпочинок тощо.

Соціальні права: на охорону здоров'я; право на житло; право на матеріальне забезпечення у старості, у разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника та ін.; право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Культурні права – це можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу (нації) та всього людства.

Культурні права: право на освіту; право на користування досягненнями вітчизняної та світової культури; право на свободу наукової, технічної та художньої творчості; право на захист інтелектуальної власності; право на використання результатів інтелектуальної, творчої діяльності тощо.

Екологічні права – це права людини і громадянина на безпечне екологічне середовище.

Буква закону

Конституція України

Ст. 50. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Основні права громадян нерозривно пов'язані з їхніми обов'язками. Щоб людина могла успішно реалізувати свої права, отримувати від суспільства певні матеріальні та духовні блага, вона повинна виконувати покладені на неї обов'язки, віддавати суспільству свою працю, свої зусилля, піклуватися про державні та громадські справи.

Основні обов'язки громадян закріплює Конституція України. Умовно їх можна класифікувати за групами.

Основні обов'язки людини і громадянина

Не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині

Відшкодовувати завдані збитки

Сплачувати податки і збори

Неухильно додержуватися Конституції та Законів України, не посягати на права і свободи інших людей

Основні обов'язки громадянина України

Захищати вітчизну, незалежність і територіальну цілісність України

Шанувати державні символи України

Щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік

Невиконання або неналежне виконання основних обов'язків тягне за собою юридичну відповідальність, вид і міра якої визначається відповідними законами України.

5. Гарантії та механізми захисту прав і свобод: поняття і види

Норма закону

Гарантії прав і свобод людини і громадянина – це умови та засоби, що забезпечують ефективну реалізацію прав і свобод кожною людиною і громадянином.

Найвищою гарантією прав і свобод людини і громадянина є конституційний лад України, заснований на неухильному дотриманні Конституції України та законів України, принципах і нормах міжнародного права.

Суб'єктом, на якого покладають обов'язки щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, є держава. Роль держави як головного гаранта прав і свобод впливає зі змісту статей Конституції України.

Буква закону

Конституція України

Ст. 3. ...Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Ст. 22. ...Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Функція держави як головного гаранта прав і свобод реалізується за допомогою різних правових засобів через усю систему органів державної влади.

В юридичній літературі розрізняють соціально-економічні, політичні та юридичні гарантії.

Соціально-економічні гарантії передбачають наявність відповідного середовища і матеріальної основи, які забезпечили б реалізацію прав, свобод і обов'язків, наприклад соціальної стабільності, динамічної економіки, відповідних виробничих потужностей, належної інфраструктури.

Під *політичними гарантіями* розуміють відповідним чином орієнтовану політику держави, її спрямованість на формування умов із забезпечення належного рівня життя людини; стабільність політичних структур; належний рівень політичної культури в суспільстві.

Юридичні (спеціальні) гарантії охоплюють усі правові засоби, які забезпечують реалізацію прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. При цьому, крім внутрішньодержавних, Конституція України передбачає також і міжнародно-правові гарантії прав і свобод. Так, відповідно до ч. 4 ст. 55 Конституції кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних організацій, учасницею яких є Україна.

Президент України

- Президент України – гарант прав і свобод людини і громадянина (ст. 102 Конституції України)

Верховна Рада України

- Верховна Рада України здійснює захист прав і свобод через відповідну законодавчу діяльність (ст. 92 Конституції України), призначає на посаду та звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ст. 101 Конституції України)

Кабінет Міністрів України

- Кабінет Міністрів України вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина (ст. 116 Конституції України)

Уповноважений ВРУ з прав людини

- Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

Суди

- Згідно зі ст. 55 Конституції України права людини захищаються судом.
- Судовий захист здійснюють як суди загальної юрисдикції, так і Конституційний Суд України

Сучасний міжнародно-правовий механізм захисту прав і свобод людини охоплює міжнародні організації та установи, що безпосередньо розглядають питання, пов'язані з порушенням прав і свобод людини.

Центр з прав людини Економічної і Соціальної Ради ООН

Комісія з прав людини ООН

Спеціальні органи ООН

Верховний комісар ООН із захисту прав людини

Європейський суд з прав людини

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Визначте групу прав, до якої відносять право на недоторканність житла.

- А. Громадянські.
- Б. Політичні.

- В. Соціально-економічні.
Г. Культурні.
2. Яке поняття розкриває таке визначення: «Стійкий правовий зв'язок фізичної особи з Українською державою, внаслідок чого особа і держава набувають взаємних прав і обов'язків»?
- А. Правовий статус особи.
Б. Підданство.
В. Громадянство.
Г. Репатріація.
3. Яка підстава припинення громадянства не передбачена українським законодавством?
- А. Втрата.
Б. Позбавлення.
В. Вихід.
Г. Оптація чи трансферт.
4. Визначте поняття, що характеризується як об'єктивно обумовлена вимога держави до особи діяти чітко визначеним у законі чином або утримуватися від здійснення певних дій.
- А. Право.
Б. Свобода.
В. Гарантія.
Г. Обов'язок.
5. Укажіть назву міжнародного акта, який «відображає загальну домовленість народів світу і є зобов'язанням для членів міжнародного співтовариства», що був прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р.
- А. Статут ООН.
Б. Загальна декларація прав людини.
В. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.
Г. Конвенція про права дитини.
6. Який державний орган за Конституцією України є гарантом додержання прав і свобод людини і громадянина?
- А. Верховна Рада України.
Б. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.
В. Президент України.
Г. Конституційний Суд України.
- II. Порівняйте поняття.
- Права – свободи людини і громадянина.

- Права – обов'язки людини і громадянина.
- Правовий статус особистості – громадянство.
- **Громадянин – підданий.

III. Розгляньте ілюстрації. Подумайте, які права їх характеризують. До якої групи прав вони належать? Підберіть статтю Конституції України, що відображає їх зміст.

IV. Прочитайте уривки з наукової літератури. Подумайте, які права людини порушувалися в той чи інший період нашої історії.

- «Згідно з наказом Рейхскомісара України користування залізницею особам не німецького підданства заборонено» – оголошення німецької окупаційної влади 1942 р.
- «Пропускання книг малоруською мовою, як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити» – Валуєвський циркуляр 1863 р.
- «Як вірний син України я вирішив взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Цією грамотою я оголошую себе гетьманом всієї України» – «Грамота до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р.
- «На місце старшого, який більше не буде (вибиратися) з-посеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам... і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита...» – «Ординація війська Запорізького реєстрового...» від 1638 р.
- «Стаття 6. Керівною та спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу» – Конституція УРСР 1978 р.
- «Стаття 13. Основу особистої власності громадян України становлять трудові доходи. В особистій власності можуть бути предмети вжитку, особисто-

го споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження...

У користуванні громадян можуть бути ділянки землі, які надаються в установленому законом порядку для ведення підсобного господарства» – Конституція УРСР 1978 р.

V. Спираючись на текст Конституції України, сформулюйте зміст обов'язку, який належить до наведених груп обов'язків:

- особисті;
- політичні;
- економічні;
- екологічні;
- культурні.

VI. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Які правові акти регламентують питання громадянства?
2. Назвіть підстави набуття та припинення громадянства України.
3. Дайте визначення поняття «міжнародні стандарти у сфері прав людини».
4. Які міжнародно-правові акти регламентують питання прав людини?
5. Які права людини і громадянина входять до блоку політичних прав (громадянських, соціальних, економічних, культурних тощо)?
6. Які ви знаєте гарантії захисту прав і свобод людини і громадянина?

§ 16. Особливості організації державної влади в Україні

1. Загальні засади організації державної влади в Україні

У розділі I «Загальні засади» Конституції України закріплено основні принципи конституційного ладу держави.

Буква закону

Конституція України

Ст. 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Ст. 5 Конституції України визначає дві форми народовладдя – *безпосередня (пряма) і представницька демократія*. При цьому пріоритетною формою визнається безпосередня демократія, яку можна визначити як пряме волевиявлення народу України, територіальної громади чи іншої визначеної законом спільноти громадян України, що здійснюється встановленими Конституцією та законами України способами – шляхом таємного голосування або вираженням волі через політичні партії, інші елементи механізму безпосередньої демократії.

Норма закону

Форми безпосередньої демократії – це способи і засоби безпосереднього здійснення влади народом або його частиною (територіальною громадою, населенням адміністративно-територіальної одиниці), які унеможливають передання владних повноважень будь-яким органам чи особам.

Форми безпосередньої демократії: вибори, петиції, референдум, народні обговорення, загальні збори громадян.

Буква закону

Конституція України

Ст. 69. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Норма закону

Представницька демократія – це засіб реалізації волі народу через представників, обраних ним до органів влади: насамперед народних депутатів, Президента, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів органів місцевого самоврядування.

2. Референдум як один із способів безпосереднього волевиявлення народу

Норма закону

Референдум – важлива форма безпосередньої демократії, що полягає в проведенні голосування, шляхом якого приймаються рішення з будь-яких питань державного або самоврядного характеру, за винятком тих, котрі згідно із законом не можуть бути винесені на референдум.

Для допитливих (з історії поняття)

Роком проведення першого в історії референдуму прийнято вважати 1439 р., а його «батьківщиною» – Швейцарію (кантон Берн). У незалежній Україні було проведено два референдуми – 1 грудня 1991 р. та 17 квітня 2000 р.

Поряд з терміном «референдум» у міжнародно-правових документах, законодавчих актах інших країн використовується також термін «плебісцит». Хоча законодавство і не користується цим терміном, слід мати на увазі, що в деяких державах під плебісцитом розуміють усі види голосування (наприклад, ФРН) або лише голосування, за допомогою якого виборчий корпус висловлює свою підтримку окремій особі чи політиці, яку вона проводить (наприклад, Франція).

Класифікація референдумів

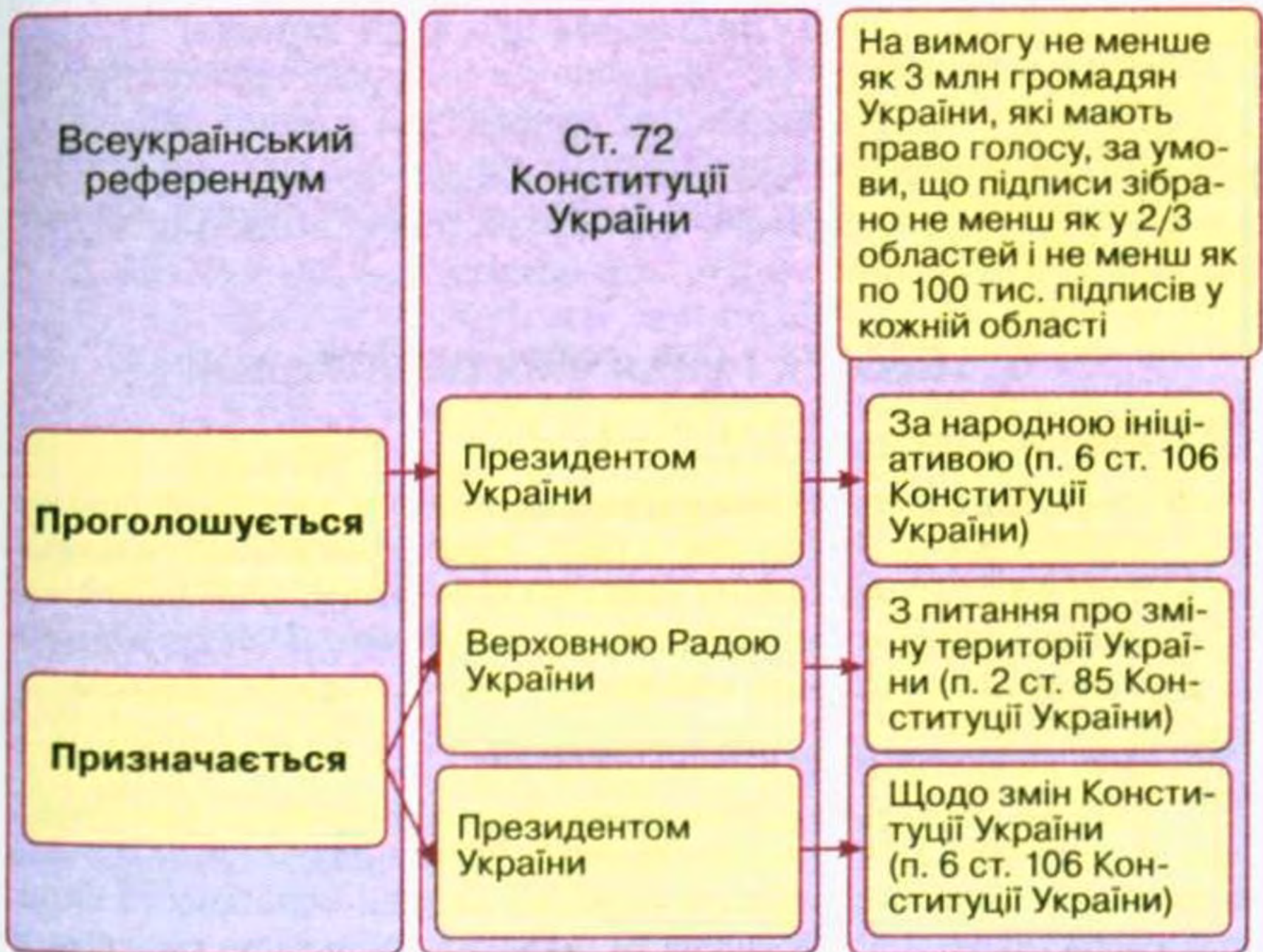

У міжнародному праві плебісцит розглядається як один із видів народного голосування, що застосовується при опитуванні населення певної території щодо її належності тій чи іншій державі. Одночасно в літературі висловлюється позиція, що ніякої відмінності між референдумом і плебісцитом у формально-юридичній площині немає.

Правова регламентація питань організації та проведення референдумів в Україні здійснюється Конституцією України (статті 72–74) та Законом України «Про всеукраїнський та

місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р. Окремі питання організації місцевих референдумів регламентуються також Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Залежно від території проведення законодавство України виділяє три види референдумів: *всеукраїнські, референдуми Автономної Республіки Крим і місцеві.*

Предметом референдуму є питання, що виноситься на обговорення, або сукупність запропонованих варіантів кількох питань. Конституція України визначає межі застосування всеукраїнського референдуму, зокрема його предметом не можуть бути питання податків, бюджету та амністії.

Буква закону

Конституція України

Ст. 73. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України.

Ст. 74. Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

Місцевий референдум згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» є формою вирішення територіальною громадою питань місцевого значення шляхом прямого волевиявлення. Предметом референдуму Автономної Республіки

Крим може бути прийняття, зміна або скасування рішень з питань, віднесених законодавством України до відання АРК.

Організація референдуму та голосування на ньому подібні до виборів, за винятком того, що виборець голосує не за кандидата або список кандидатів, а за пропозицію, яка містить проект рішення з певного питання.

Питання, що виносяться на референдум, можуть бути порізнному сформульовані. Виділяють два види формул:

- перший являє собою звернене до виборця запитання, на яке він повинен відповісти однозначно – «так» або «ні»;
- другий передбачає пропозицію виборцеві двох чи більше варіантів відповіді, один з яких він може обрати або відхилити всі.

3. Поняття і види виборів в Україні

Норма закону

Вибори в конституційному праві – це спосіб формування органу державної влади, органу місцевого самоврядування або наділення повноваженнями їхньої посадової особи шляхом голосування і визначення результатів такого голосування встановленою більшістю голосів.

Для допитливих (з історії поняття)

Вибори є одним з найдавніших інститутів людського суспільства. В стародавні часи влаштування публічної влади ґрунтувалося на виборності кращих (старших за віком, мудрих, хоробрих та сильних) членів общини, делегуванні їм права на управління суспільним життям.

Первісна форма народного волевиявлення полягала, зокрема, в тому, що на племінній раді люди криком схвалювали або відхиляли якусь пропозицію чи рішення ради старійшин. виявлення спільної волі через голосування на народних зборах, тобто вотування (від лат. *votum* – спільна думка, бажання, воля), – це вияви прямої демократії. Поступово епізодичні народні збори замінювалися радою старійшин, яка перетворювалася на постійний орган управління. Розвивалася й виборча практика, поширювалися представницькі форми управління державою.

Представницьке народоправство виникло в Стародавніх Афінах у VII ст. до н.е. В античному суспільстві починають обирати колегії «кращих мужів» (дев'ять архонтів – вищих службових осіб), до відання яких передавалися судові та військові справи. У V–IV ст. до н.е. найвищим органом влади в Афінах були збори повноправних громадян чоловічої статі – еклесія. Найвищою постійно діючою установою була Рада п'ятисот, яка мала широке коло функцій та повноважень. Членів Ради обирали жеребкуванням на народних зборах. Кандидатів на обрання перевіряли на політичну зрілість.

До речі, саме від стародавніх часів походить поняття «кандидат» (від лат. *candida* – біла тога). У Давньому Римі громадянин, який претендував на високу державну посаду, надягав на себе білу одягу і ходив вулицями, закликаючи віддати за нього голоси.

Упродовж історії суспільства завжди використовували вибори, вдосконалювали практику спільного ухвалення громадських рішень.

Буква закону

Загальна декларація прав людини

Ст. 21. 1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні.

3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися в періодичних і нефальсифікованих **виборах**, які повинні провадитися при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

За предметом обрання:

- парламентські;
- президентські;
- місцеві.

За причинами проведення:

- чергові;
- позачергові;
- повторні;
- проміжні.

За способом волевиявлення виборців:

- прями;
- непрямі.

Вибори класифікують за різними підставами, зокрема залежно від їхньої ролі, значення, часу проведення тощо.

Вибори вважаються такими, що відповідають цінностям справедливості й демократизму, а їхні результати – прийнятними й правомірними, якщо вони здійснюються відповідно до принципів виборчого права.

Буква закону

Конституція України

Ст. 71. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Конституція України закріплює *принципи виборчого права* як *універсальні*, вони стосуються всіх видів виборів.

Принцип вільних виборів

- Означає, що кожний виборець самотійно, без будь-якого зовнішнього впливу вирішує – брати йому участь у виборах чи ні.
- Забороняє будь-яке переслідування за ухилення від участі в голосуванні (абсентеїзм).

Принцип загального виборчого права

- Забороняються обмеження щодо участі громадян у виборчому процесі, які не передбачені Конституцією та законами України.
- Визначаються спеціальні умови (виборчі цензи) для отримання права голосу. До них відносять віковий ценз (18 років), ценз дієздатності та інші.

Принцип рівного виборчого права

- Означає забезпечення рівних для кожного громадянина прав і можливостей впливати на результат виборів.

Пряме виборче право

- Означає, що виборні особи обираються безпосередньо виборцями, і його слід відрізнити від непрямого (багатоступеневого) виборчого права, яке застосовується в деяких країнах (наприклад, у США на виборах президента).

Принцип таємного голосування

- Полягає в забороні зовнішнього нагляду і контролю за волевиявленням виборців у будь-якій формі.
- Виборче законодавство передбачає спеціальні організаційні заходи та процедури із забезпечення таємниці голосування (наприклад, виборчий бюлетень має таку форму, яка унеможлиблює встановлення особи, яка його заповнила).

Принцип вільного волевиявлення

- Забороняється застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному волевиявленню виборця.

Політичні вибори не зводяться до самого тільки голосування. Це масова кампанія, широкий комплекс заходів та процедур для формування керівних органів у державі.

Виборчий процес – це здійснення суб'єктами, визначеними Законами України про вибори, виборчих процедур.

Етапи виборчого процесу

1. Складання та уточнення списків виборців
2. Утворення виборчих округів

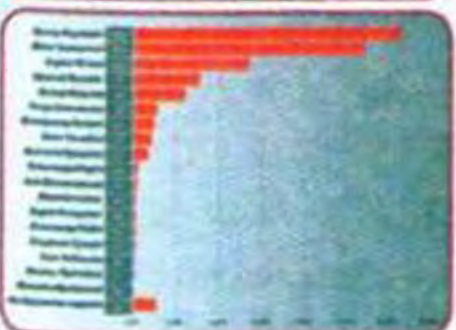
3. Утворення виборчих дільниць
4. Утворення виборчих комісій

5. Висування та реєстрація кандидатів
6. Проведення передвиборної агітації

7. Голосування
8. Підрахунок голосів виборців

9. Встановлення результатів виборів та їх офіційне оприлюднення

Політичні системи різних країн світу відрізняються одна від одної разом з іншими показниками ще й характером існуючої в них виборчої системи.

Виборча система – це сукупність установлених законом правил проведення виборів, здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування.

При цьому виокремлюють три основні види виборчих систем, які різняться порядком установлення результатів голосування.

Мажоритарна виборча система базується на принципі: обраним вважається кандидат, який отримав установлену більшість голосів виборців на виборчому окрузі, в якому він балотувався, або в цілому по країні (у разі президентських вибо-

рів). В Україні мажоритарна система застосовувалася на виборах народних депутатів у 1990 і 1994 р. Зараз на виборах Президента України та місцевих виборах (виборах сільських, селищних та міських голів) продовжує застосовуватися названа система.

Змішана виборча система заснована на поєднанні елементів мажоритарної та пропорційної систем: частина депутатів обирається за однією системою, частина – за іншою, що дозволяє одночасно використовувати переваги кожної. Україна теж мала приклади застосування змішаної системи: на виборах народних депутатів 1998 і 2002 р.

Пропорційна виборча система передбачає такий порядок визначення результатів голосування, за яким розподіл мандатів між партіями здійснюється відповідно до кількості отриманих ними голосів. Така виборча система передбачає утворення великих багатомандатних округів і забезпечує представництво партій у виборних органах відповідно до їхньої популярності у виборців. Сьогодні пропорційна система поширена більш як у 60 країнах світу. В Україні названа система застосовувалася на виборах 2006 р. і на позачергових виборах народних депутатів 2007 р. Потрібно пам'ятати, що успішність кампанії та демократичних перетворень значною мірою залежить від політичної культури виборців. Не можна встановити демократичний лад у суспільстві, в якому поширена недемократична культура громадянськості, де люди байдужі й неосвічені щодо власних прав і свобод, не вміють ними користуватися й відстоювати їх.

Результат виборів залежить не лише від достоїнств претендентів на обрання, не від добрих намірів партії й правильності її програми, а ще й від виборців, від їхнього бажання і вміння розібратися в позиціях, зрештою, від самої згоди голосувати на виборах – скористатися своїм виборчим правом.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття характеризується як способи і засоби безпосереднього здійснення влади народом, які унеможли-

люють передання владних повноважень будь-яким органам чи особам?

- А. Пряма демократія.
- Б. Представницька демократія.
- В. Охлократія.
- Г. Тиранія.

2. Виберіть із запропонованих прикладів форм демократії той, що є проявом представницької демократії.

- А. Загальні збори громадян.
- Б. Вибори.
- В. Референдум.
- Г. Засідання Верховної Ради України.

3. Визначте питання, яке може виноситися на всеукраїнський референдум.

- А. Зміна території.
- Б. Податки.
- В. Бюджет.
- Г. Помилування.

4. Який принцип виборчого права означає, що виборні особи обираються безпосередньо виборцями?

- А. Принцип вільних виборів.
- Б. Принцип загального виборчого права.
- В. Принцип рівного виборчого права.
- Г. Пряме виборче право.

5. Яке поняття характеризується як сукупність установлених законом правил проведення виборів, здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування?

- А. Виборча система.
- Б. Виборче право.
- В. Принципи виборчого права.
- Г. Виборчий процес.

6. Вкажіть класифікацію виборів, видами якої є парламентські, президентські та місцеві вибори.

- А. За причинами проведення виборів.
- Б. Залежно від способу волевиявлення.
- В. Залежно від того, обирається виборний орган повністю чи частково.
- Г. Залежно від предмета обрання.

II. Порівняйте поняття.

- Принцип вільних виборів – принцип вільного волевиявлення.

- Мажоритарна – пропорційна виборча система.
- Безпосередня – представницька форма демократії.

III.** Прочитайте запитання, які були винесені на всеукраїнський референдум 17 квітня 2000 р. Визначте, який вид референдуму проводився у 2000 р.:

- за юридичною силою рішення;
- за територією проведення;
- за способом проведення.

1. Чи підтримуєте Ви пропозиції про доповнення ст. 90 Конституції України новою третьою частиною такого змісту: «Президент України може також достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо Верховна Рада України протягом одного місяця не змогла сформувавши постійно діючу парламентську більшість або у разі не затвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів України Державного бюджету України», яка б установила додаткові підстави для розпуску Президентом України Верховної Ради України?
2. Чи згодні Ви з необхідністю обмеження депутатської недоторканності народних депутатів України?
3. Чи згодні Ви із зменшенням загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300?
4. Чи підтримуєте Ви необхідність формування двопалатного парламенту в Україні, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України і сприяла б їх реалізації?

IV. Подумайте, чому предметом референдуму не можуть бути питання бюджету, податків та амністії.

V.** Знайдіть і розкрийте значення термінів «остракізм», «балотування», «електорат», «абсентеїзм».

§ 17. Органи державної влади в Україні

Проблемне питання

- Пригадайте основні ознаки правової держави.
- Назвіть три гілки влади за ознакою правової держави про розподіл влад.
- Які органи державної влади в Україні відповідають цьому принципу?

1. Верховна Рада України

Доктрина поділу влади, яка базується на принципі відносної автономності й необхідного паритету гілок влади, одночасно визнає певний пріоритет законодавчої влади. Це обумовлене тим, що інші гілки влади (виконавча і судова) хоч і мають власну сферу діяльності, але в підсумку будують свою діяльність на основі виконання закону.

Законодавча влада в демократичній державі здійснюється загальнодержавним представницьким органом.

Буква закону

Конституція України

Ст. 75. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.

Конституційно-правовий статус Верховної Ради України обумовлений визначеною Конституцією України змішаною (парламентарно-президентською) формою правління і характеризується певними суттєвими рисами.

- Відповідальність Уряду (Кабінету Міністрів України) перед Президентом та парламентом, підзвітність і підконтрольність парламенту.
- Наявність у глави держави (Президента України) досить широких повноважень, пов'язаних з діяльністю парламенту (законодавча ініціатива, право розпуску Верховної Ради України, право вето).
- Участь Президента України у формуванні виконавчої та судової гілок влади.

Структура органів Верховної Ради України визначається Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України, Законами України «Про комітети Верховної Ради України» та «Про статус народного депутата України». Цей орган має багато підрозділів, пов'язаних з діяльністю депутатів, фахівців-експертів, секретарів і обслуговуючого персоналу.

Крім того, до основних елементів організації Верховної Ради України належать депутатські *групи* та *фракції* у Верховній Раді та *коаліція* депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Керує Верховною Радою України *Голова Верховної Ради України*, який обирається Верховною Радою України на строк її повноважень.

Верховна Рада України обирає зі свого складу Голову Верховної Ради, його першого заступника і заступника.

Буква закону

Конституція України

Ст. 88. Верховна Рада України обирає із свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх із цих посад.

Голова Верховної Ради України:

- веде засідання Верховної Ради України;
- організовує роботу Верховної Ради України, координує діяльність її органів;
- підписує акти, прийняті Верховною Радою України;
- представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав;
- організовує роботу апарату Верховної Ради України.

Голова Верховної Ради України здійснює повноваження, передбачені Конституцією, у порядку встановленому Регламентом Верховної Ради.

Органами Верховної Ради України є комітети Верховної Ради, тимчасові спеціальні комісії, тимчасові слідчі комісії.

Комітети Верховної Ради України

- Верховна Рада України для здійснення законопроектної роботи, підготовки та попереднього розгляду питань, віднесених до її повноважень, виконання контрольних функцій створює з числа народних депутатів України комітети Верховної Ради України та обирає голів, перших заступників та секретарів цих комітетів.

Тимчасові спеціальні комісії

- Верховна Рада України в межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки і попереднього розгляду питань.

Тимчасові слідчі комісії

- Верховна Рада України для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, утворює тимчасові слідчі комісії, якщо за це проголосувала не менш як одна третина від конституційного складу Верховної Ради України.
- Висновки і пропозиції тимчасових слідчих комісій не є вирішальними для слідства і суду.

Буква закону

Конституція України

Ст. 98. Контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використання здійснює Рахункова палата.

Ст. 101. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Норма закону

Компетенцію Верховної Ради України складають закріплені Конституцією України повноваження, необхідні для реалізації функцій Верховної Ради України.

Конституційні повноваження Верховної Ради України (далі – ВРУ) можна систематизувати відповідно до функцій за групами.

Законодавча компетенція	Установча компетенція	Контрольна компетенція	Повноваження у сфері зовнішньої політики, оборони та безпеки
• Внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції України. • Призначення всеукраїнського референдуму з питання зміни території. • Прийняття законів. • Затвердження Державного бюджету України та внесення до нього змін. • Визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики. • Затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля. • Затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації. • Затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї.	• Повноваження щодо призначення виборів до органів публічної влади (призначення виборів Президента України, позачергових виборів до Верховної Ради АРК, чергових і позачергових виборів до органів місцевого самоврядування). • Повноваження щодо надання згоди на призначення Президентом України Генерального прокурора України. • Повноваження щодо призначення на посаду та звільнення з посади відповідних посадових осіб: - за поданням Президента України – Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, Голови Служби безпеки України, Голови Національного банку України, членів	• Щодо Президента України: - заслуховування послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України; - усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; - прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народних депутатів України, попередньо підтриманого не менш як 1/3 від конституційного складу ВРУ. • Щодо Кабінету Міністрів України: - прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності КМУ; - вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра, членів КМУ; - здійснення контролю за діяльністю КМУ відповідно до Конституції та законів України.	• Оголошення за поданням Президента України стану війни і укладання миру. • Схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України. • Затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України. • Схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України.

Продовження таблиці

Законодавча компетенція	Установча компетенція	Контрольна компетенція	Повноваження у сфері зовнішньої політики, оборони та безпеки
• Інші.	Центральної виборчої комісії; - за поданням Прем'єр-міністра України – інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного Комітету телебачення та радіомовлення України, інших посадових осіб. • Повноваження з обрання посадових осіб (обрання суддів безстроково).	• Щодо Генерального прокурора України: - висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку. • Щодо Верховної Ради Автономної Республіки Крим: - дострокове припинення повноважень Верховної Ради АРК за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції або законів України. • У фінансовій сфері: - контролює виконання Держбюджету України; - приймає рішення щодо звіту про його виконання.	• Затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях; про загальну або часткову мобілізацію; про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації.

2. Президент України

Президент України посідає окреме місце в системі органів державної влади. Конституція України не відносить Президента України до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади. У той же час за Конституцією України 1996 р. глава держави зберігав досить широкі повноваження (установчі та контрольні) у сфері виконавчої влади і наділявся суттєвими прерога-

тивами у сферах законодавчої і судової влади. Досвід Франції, де тривалий час використовувалася подібна модель організації влади, свідчить, що таке конституційне визначення статусу глави держави характеризує його особливе місце в системі органів державної влади: він не входить безпосередньо до жодної з гілок влади, гарантує єдність державної влади в умовах її поділу, погоджене функціонування та взаємодію різних видів органів державної влади. Однак досвід інших держав, де намагалися запровадити інститут глави держави за «французьким зразком», продемонстрував тенденції до зменшення ролі всіх гілок влади.

Це свідчить про нестійкий (перехідний) характер президентсько-парламентарних форм правління, подібних до закріпленої Конституцією України 1996 р., що значною мірою обумовило необхідність проведення в Україні конституційної реформи.

З внесенням до Конституції України змін 8 грудня 2004 р. статус Президента України отримав подальшу трансформацію, що пов'язано з переходом до парламентарно-президентської форми правління. Так, суттєво зменшилися його прерогативи у сфері виконавчої влади (повноваження щодо формування уряду фактично перейшли до парламенту), тим часом розширилися його контрольні повноваження стосовно Верховної Ради України – Президент України отримав додаткові підстави для дострокового припинення повноважень парламенту.

Буква закону

Конституція України

Ст. 102. Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Конституційна реформа не призвела до зміни функцій глави держави та не вплинула на конституційні гарантії його діяльності. Це свідчить, що і після внесення змін до Конституції України 8 грудня 2004 р. Президент України продовжує відігравати суттєву роль в механізмі державної влади, насамперед, як інститут, що забезпечує стабільність державної влади, взаємодію її різних гілок.

Конституція України передбачає певні умови, що забезпечують контроль за діяльністю Президента України, які виключають можливість його перетворення в авторитарного правителя. До них можна віднести:

- обмеження терміну повноважень Президента України п'ятирічним строком (ч. 1 ст. 103 Конституції України);

- його обрання на загальних прямих виборах (ч. 1 ст. 103);
- заборона мати Президентіві України інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян (ч. 4 ст. 103);
- можливість усунення Президента України з поста в порядку імпичменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ст. 111);
- можливість визнання Конституційним Судом України актів Президента неконституційними, через що вони втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України відповідного рішення (ст. 152);
- повноваження Президента України починаються з моменту складання ним присяги на урочистому засіданні Верховної Ради.

Буква закону

Конституція України

Ст. 108. Президент України виконує свої повноваження до вступу на посаду новообраного Президента України.

Повноваження Президента України припиняються достроково в разі:

- відставки;
- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- усунення з поста в порядку імпичменту;
- смерті.

Ядро конституційно-правового статусу Президента України становлять норми Конституції України, які визначають функції та повноваження глави держави.

Повноваження Президента України можна *систематизувати* за нижче поданими групами.

Функції Президента України

Основні напрямки діяльності (найважливіші обов'язки) глави держави обумовлені його місцем і роллю в системі органів державної влади

Основні функції Президента України як глави держави визначено в ст. 102 Конституції України

Повноваження Президента України

Конкретні права та обов'язки глави держави з вирішення питань, віднесених до його відання

Основні повноваження Президента України конкретизуються в ст. 106 Конституції України

Представницькі повноваження – права та обов'язки з представництва держави у внутрішньо- та зовнішньополітичних відносинах

Як представник держави в зовнішньополітичних відносинах Президент України:

- представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;
- приймає рішення про визнання іноземних держав;
- призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях;
- приймає вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;

Як представник держави у внутрішньополітичних відносинах Президент:

- забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;
- звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України.

Повноваження Президента стосовно Верховної Ради України та у сфері законодавчої влади:

- користується правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді України;
- підписує закони, прийняті Верховною Радою України;
- має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;
- призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених ст. 90 Конституції України;
- призначає позачергові вибори до Верховної Ради України.

Повноваження Президента України у сфері виконавчої влади:

- вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції;
- вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;
- вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;
- за поданням Кабінету Міністрів України призначає на посаду і звільняє з посади голів місцевих державних адміністрацій;
- зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;
- скасовує акти Ради Міністрів Автономної Республіки Крим.

Повноваження Президента України у сфері судової влади:

- утворює суди у визначеному законом порядку;
- здійснює перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років;
- виконує інші функції – здійснює помилування.

Повноваження Президента України у сфері національної безпеки, оборони та військової політики:

- є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;
- очолює Раду національної безпеки і оборони України;
- вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та в разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;
- приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;
- приймає в разі необхідності рішення про введення в Україні надзвичайного стану, а також оголошує в разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України.

Повноваження Президента України з формування органів і призначення посадових осіб, що не відносяться безпосередньо до певної гілки влади:

- призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України;
- призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України;
- призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення.

Інші повноваження Президента України:

- присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;
- нагороджує державними нагородами, встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;
- вирішує питання громадянства, приймає рішення про надання притулку в Україні.

Президент України видає акти у формі указів і розпоряджень, які є обов'язковими до виконання на території України. Укази і розпорядження Президента України мають підзаконний характер: вони видаються на основі Конституції та Законів України.

3. Органи державної виконавчої влади України. Кабінет Міністрів. Центральні та місцеві органи виконавчої влади

Норма закону

Органи державної виконавчої влади – це система органів, основними напрямками діяльності яких є реалізація двох основних функцій: виконавчої та розпорядчої.

Виконавча функція: органи безпосередньо виконують нормативні приписи та інші акти законодавчої влади. *Розпорядча функція:* для виконання актів законодавчої влади органи виконавчої влади від свого імені видають управлінські акти, дають відповідні розпорядження.

Система органів державної виконавчої влади

Вищий орган у системі виконавчої влади – Кабінет Міністрів України

Центральні органи – міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом

Місцеві органи виконавчої влади – місцеві державні адміністрації

Буква закону

Конституція України

Ст. 113. Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених цією Конституцією.

Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується цією Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та Законів України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Склад Кабінету Міністрів України

До повноважень Кабінету Міністрів України за Конституцією України відносять:

- забезпечення державного суверенітету і економічної самостійності України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;
- впровадження заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
- розроблення і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;
- забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності;
- розроблення проекту закону про Державний бюджет України і забезпечення виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подання Верховній Раді України звіту про його виконання;
- здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
- організація і забезпечення здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;
- спрямування і координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади; утворення, реорганізація та ліквідація міністерств та інших центральних органів виконавчої влади;
- здійснення інших повноважень.

Кабінет Міністрів у межах своєї компетенції видає постанови й розпорядження, що є обов'язковими до виконання. Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Друге після Кабінету Міністрів місце у виконавчій вертикалі влади посідають *центральні органи виконавчої влади*.

Система центральних органів виконавчої влади:

- державні комітети (державні служби);
- міністерства;
- органи виконавчої влади із спеціальним статусом.

Головною ланкою системи органів центральної виконавчої влади є *міністерства*. Вони створюються для організації державного управління в найважливіших сферах соціально-економічного й політичного життя і є здебільшого органами галузевого управління. Керівництво міністерством здійснює міністр. Він спрямовує і координує діяльність інших органів виконавчої влади з питань, віднесених до його відання.

Державні комітети (державні служби) – центральні органи виконавчої влади, діяльність яких спрямовує і координує Прем'єр-міністр України або один з віце-прем'єр-міністрів чи міністрів. Державний комітет очолює його голова, якого призначає на посаду Кабінет Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України. В Україні діють такі державні комітети та інші центральні органи виконавчої влади, статус яких прирівнюється до Державного комітету України: Вища атестаційна комісія України, Пенсійний фонд України, Державна служба автомобільних доріг України, Державний комітет архівів України та інші.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють *місцеві державні адміністрації*. Функціонування місцевих органів виконавчої влади визначається Конституцією України (розділ VI) і Законом України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій.

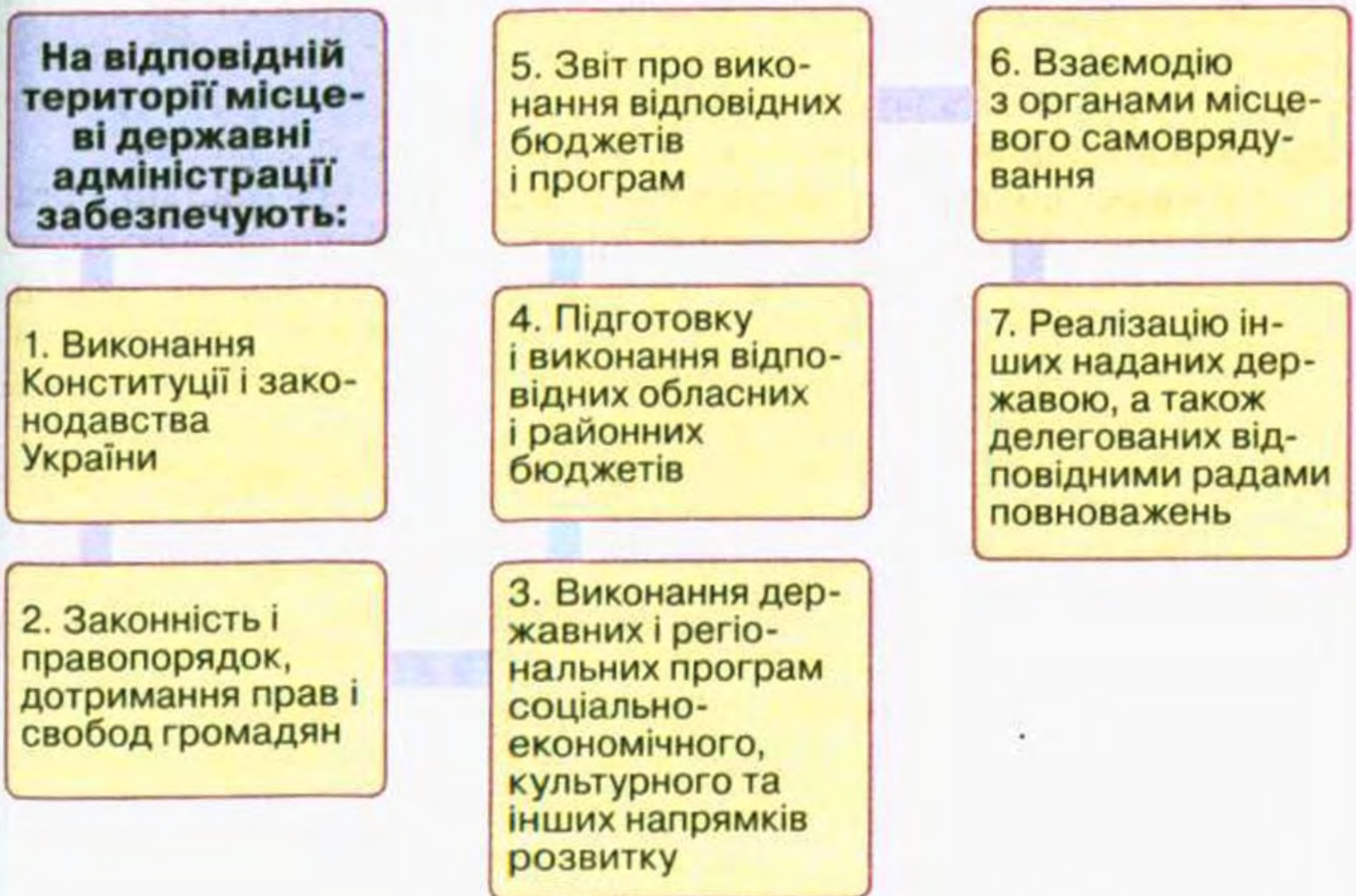
Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень *відповідальні* перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, а *підзвітні та підконтрольні* органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами. Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та за-

конам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня. Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь. Якщо голові районної чи обласної державної адміністрації висловили недовіру дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Повноваження місцевих державних адміністрацій конкретизовані Законом України «Про місцеві державні адміністрації».

4. Органи судової влади України

У системі поділу державної влади однією з її гілок є судова влада, призначення якої полягає в захисті прав і свобод людини і громадянина, конституційного ладу України, дотримання законності в застосуванні законів та інших нормативних актів України. Існування самостійної гілки судової влади поряд із законодавчою та виконавчою – це необхідний атрибут будь-якої демократичної держави.

Судова влада реалізується через здійснення правосуддя у формі цивільного, кримінального, господарського, адміністративного, а також конституційного судочинства.

Функції судової влади

Здійснення правосуддя

- Правосуддя – вид діяльності держави, що полягає в розгляді і вирішенні соціальних конфліктів

Судовий контроль (нагляд) за законністю застосування засобів процесуального примусу

Тлумачення правових норм, яке пов'язане з реалізацією повноважень Конституційного Суду України

Обмеження правосуб'єктності громадян України (наприклад, визнання громадянина недієздатним)

Правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні визначаються Конституцією України (розділ VIII) і Законом України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р.

Буква закону

Конституція України

Ст. 124. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається.

Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України.

Ст. 125. Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України.

Норма закону

Судова система України – це сукупність усіх взаємодіючих між собою судових установ України.

Для організації роботи з розгляду та перегляду справ у Верховному Суді діють судові палати. Із складу суддів Верховного Суду його пленумом шляхом таємного голосування обираються голова Верховного Суду, його перший заступник та заступники, які одночасно є і головами відповідних судових палат, а також їхні заступники і секретар пленуму.

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди. За законом діють апеляційні та місцеві суди.

Носіями судової влади в Україні виступають насамперед судді, які виконують свої обов'язки на професійній основі. Конституція і закони України гарантують незалежність

і недоторканність суддів. Забороняється в будь-який спосіб впливати на суддів. Суддя не може без згоди Верховної Ради України бути затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом. Судді в Україні обіймають посади безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та суддів, які призначаються на посаду вперше. Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом.

Суддя повинен бути неупереджений і незалежний від будь-якого зовнішнього впливу. Через це до суддів застосовуються деякі обмеження. Професійні судді не можуть:

- належати до політичних партій та профспілок;
- брати участь у будь-якій політичній діяльності;
- мати представницький мандат;
- обіймати будь-які інші оплачувані посади;
- виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менше як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою.

За українським законодавством разом з професійними суддями певні категорії справ у місцевих судах розглядають *народні засідателі*, а в апеляційних судах – *присяжні*. Подібний порядок передбачений у багатьох країнах світу. За загальним правилом судді суду присяжних вирішують питання права (кваліфікація злочину, міра покарання), присяжні – факту (чи винний підсудний, чи обґрунтований позов). На підставі вердикту присяжних судді виносять вирок, визначають міру покарання або розмір майнової відповідальності.

Норма закону

Принципи правосуддя – це закріплені Конституцією України основні засади здійснення правосуддя.

Принципи правосуддя: законність, рівність усіх учасників судового процесу, забезпеченість доведеності вини, змагальність сторін та свобода в наданні суду своїх доказів, підтримання державного обвинувачення в суді прокурором, забезпечення обвинуваченому права на захист, гласність судового процесу, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, обов'язковість рішень суду.

Спеціальним органом забезпечення конституційної законності в Україні є *Конституційний Суд України*. Порядок формування, функціонування і компетенція Конституційного Суду визначаються Конституцією України (розділ XII) і Законом України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р.

Буква закону

Конституція України

Ст. 147. Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Конституційний Суд України складається з 18 суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів. Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг 40 років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менше як 10 років, проживає в Україні протягом останніх 20 років та володіє державною мовою. Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк.

Повноваження Конституційного Суду України

Вирішення питань про відповідність Конституції України:

- законів та інших правових актів Верховної Ради України;
- актів Президента України;
- актів Кабінету Міністрів України;
- правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Офіційне тлумачення Конституції України та Законів України.

Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремі частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності. Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

5. Правоохоронні органи України

Норма закону

Правоохоронні органи України – це система державних органів, основними функціями яких є забезпечення законності та охорона правопорядку, боротьба з правопорушеннями, охорона законних прав та інтересів громадян, суспільства і держави в цілому.

Згідно із Законом України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», до правоохоронних органів відносять:

У механізмі державної влади *прокуратура* виступає самостійним інститутом і безпосередньо не входить до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади, хоча й тісно взаємодіє з ними.

Згідно з Конституцією України прокуратура становить єдину систему, до якої входять: Генеральна прокуратура України, прокуратура Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокуратури, а також військові та інші спеціалізовані прокуратури.

Найвищу сходинку в ієрархії органів прокуратури займає Генеральна прокуратура України, яку очолює Генеральний прокурор України.

Буква закону

Конституція України

Ст. 122. Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду та звільняється з посади за згодою Верховної Ради України

Президентом України. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади.

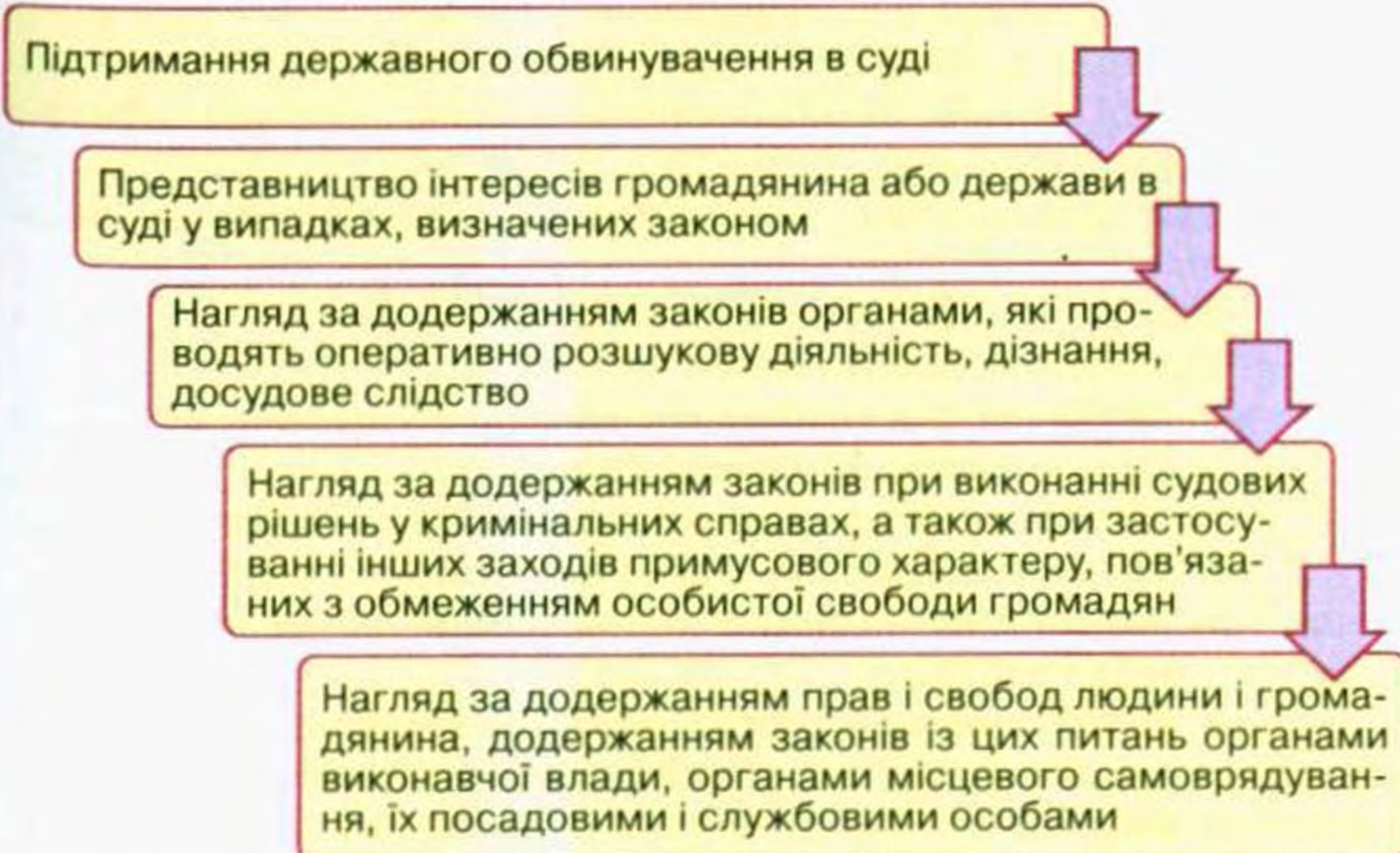
Строк повноважень Генерального прокурора України – п'ять років.

Завдання, функції, повноваження прокурорів, організація, засади й порядок діяльності органів прокуратури визначаються Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р., іншими законодавчими актами.

Так, діяльність органів прокуратури спрямована на повне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань на:

- незалежність держави, суспільний та державний лад, політичну та економічну системи, права національних груп і територіальних утворень;
- соціально-економічні, політичні, особисті права і свободи людини та громадянина;
- основи демократичного устрою державної влади, правового статусу місцевих рад, органів самоорганізації населення.

Конституційні функції прокуратури

Правоохоронна діяльність *органів внутрішніх справ* є досить різнобічною. Держава, як і суспільство, зацікавлена в громадському спокої, у впорядкованості внутрішніх державних відносин.

Система органів внутрішніх справ

Міністерство внутрішніх справ: МВС України, головні управління МВС України в Криму, м. Києві та Київській області; управління МВС України в областях, м. Севастополі; міські, районні, лінійні відділи.

Підрозділи міліції: кримінальна міліція; міліція громадської безпеки; місцева міліція; транспортна міліція; державна автомобільна інспекція; міліція охорони; судова міліція; спеціальна міліція.

Внутрішні війська: військові формування, призначені для охорони та оборони важливих державних об'єктів, установ примусового характеру, а також для участі в охороні громадського порядку та боротьбі зі злочинністю.

Інші органи та установи: органи слідства та дізнання; навчальні, науково-дослідні та інші установи; інші підрозділи, підвідомчі МВС України.

Організація і порядок діяльності міліції в Україні визначаються Законом України «Про міліцію».

Буква закону**Закон України «Про міліцію»****Ст. 1.** Міліція в Україні.

Міліція в Україні – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Ст. 2. Основні завдання міліції.

Основними завданнями міліції є:

- забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;
- запобігання правопорушенням та їх припинення;
- охорона і забезпечення громадського порядку;
- виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили;
- забезпечення безпеки дорожнього руху;
- захист власності від злочинних посягань;
- виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень;
- участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння в межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції.

Норма закону

Служба безпеки України – державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України, конституційний лад, територіальну цілісність і державний суверенітет.

Організація і порядок діяльності Служби безпеки регулюються Законом України «Про Службу безпеки України».

Служба безпеки підпорядкована Президентові України та підконтрольна Верховній Раді України.

Діяльність Служби безпеки України, її органів і співробітників ґрунтується на принципах законності, поваги до прав і гідності особи, позапартійності та відповідальності перед народом України. В оперативно-службовій діяльності Служба безпеки України дотримується принципів єдиначальності і колегіальності, гласності і конспірації.

Основні завдання Служби безпеки України

Захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, державних інтересів і прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб

Попередження, виявлення, припинення й розкриття злочинів проти миру та безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління та економіки, інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України

**Основні завдання
Служби безпеки
України**

Митні органи України – становлять систему органів управління митною справою (митну систему). До неї входять Державний митний комітет України, територіальні митні управління, митниці та інші митні установи України. Діяльність митних органів регулюється Митним кодексом України.

Митні органи виконують такі правоохоронні *функції*:

- контроль за додержанням законодавства України про митну справу та виявлення фактів порушення митних правил і чинного законодавства під час перетинання митного кордону завдяки проведенню огляду речей, особистого огляду тощо;
- припинення правопорушень і злочинів (контрабанди), затримання винних осіб;
- провадження адміністративних справ.

Державна виконавча служба входить до системи органів Міністерства юстиції України і здійснює виконання рішень судів та інших органів відповідно до законів України.

Державна податкова служба у своїй діяльності керується Конституцією України, Податковим кодексом та Законом України «Про державну податкову службу в Україні».

Завдання податкової служби:

- здійснення контролю правильного обчислення повноти та своєчасності сплати до бюджетів, державних цільових фондів податків і зборів;
- формування та ведення Державного реєстру фізичних осіб – платників податків;
- роз'яснення законодавства з питань оподаткування серед платників податків;
- запобігання злочинам та іншим правопорушенням, віднесеним до компетенції податкової міліції, їх розкриття, розслідування;
- інші завдання відповідно до законодавства.

Державна контрольно-ревізійна служба – це орган державної виконавчої влади, що здійснює контроль у формі ревізій і перевірок за витрачанням коштів і матеріальних цінностей, їх збереженням, станом і достовірністю бухгалтерського обліку і звітності в бюджетних установах.

Перелік правоохоронних органів не є вичерпним. Таким чином, правоохоронні органи виконують важливі завдання і функції щодо створення нормальних умов для реалізації прав і свобод громадян, охороняють і захищають їх права, вживають необхідні дії щодо відновлення порушених прав.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання

1. Які органи створює Верховна Рада України для здійснення законопроектної роботи, підготовки та попереднього розгляду питань?

- А. Законотворчі комісії.
- Б. Комітети.

- В. Тимчасові спеціальні комісії.
Г. Тимчасові слідчі комісії.
2. Хто здійснює контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням?
А. Державна податкова служба.
Б. Національний банк України.
В. Рахункова палата.
Г. Державна контрольно-ревізійна служба.
3. Які повноваження має Конституційний Суд України?
А. Відправлення правосуддя.
Б. Судовий контроль за законністю та обґрунтованістю застосування засобів процесуального примусу.
В. Тлумачення правових норм.
Г. Обмеження конституційної та іншої галузевої правосуб'єктності громадян.
4. Який орган є вищим в системі виконавчої влади України?
А. Кабінет Міністрів України.
Б. Президент України.
В. Державна адміністрація.
Г. Державний виконавчий орган.
5. Яке з перерахованих повноважень не належить до компетенції Президента України?
А. Призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою.
Б. Користується правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді України.
В. Підписує закони, прийняті Верховною Радою України.
Г. Забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності.
6. Який державний правоохоронний орган спеціального призначення, забезпечує конституційний лад, територіальну цілісність і державний суверенітет?
А. Служба безпеки України.
Б. Генеральна прокуратура України.
В. Прикордонні війська України.
Г. Державна митна служба України.

II. Порівняйте поняття.

- Законодавча – виконавча влада.
- Суд конституційної юрисдикції – суди загальної юрисдикції.
- Міністерства – державні комітети.

III. Розподіліть наведені нижче повноваження органів державної влади.

Верховна Рада України	Президент України	Кабінет Міністрів України	Місцеві державні адміністрації	Конституційний Суд України	Суди загальної юрисдикції

1. Вирішення питань про відповідність Конституції України законів та інших нормативно-правових актів.
2. Підготовка та виконання обласних і районних бюджетів.
3. Затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації.
4. Забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики.
5. Офіційне тлумачення Конституції України та законів України.
6. Відправлення правосуддя.
7. Виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку.
8. Прийняття рішення про припинення громадянства України, про надання притулку в Україні.
9. Розробка проекту закону про Державний бюджет України і забезпечення виконання Державного бюджету.
10. Призначення на посаду та звільнення з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України.
11. Встановлення державних символів України.
12. Обмеження правосуб'єктності громадян України.

IV. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Яке коло питань охоплює поняття «конституційний статус Верховної Ради України»?
2. Яку організаційну структуру має Верховна Рада України?
3. Що входить до компетенції українського парламенту?
4. Яке місце посідає Президент України в системі державних органів?
5. Які повноваження має Президент України?
6. Дайте визначення органів виконавчої влади.
7. Назвіть види органів виконавчої влади.
8. Дайте загальну характеристику Кабінету Міністрів України, центральних і місцевих органів державної виконавчої влади.

9. Яку систему мають судові органи загальної юрисдикції?
10. Які повноваження має Конституційний Суд України?
11. Які види правоохоронних органів виконують свої функції в Україні?
12. Які завдання держава і суспільство ставлять перед органами міліції?

§ 18. Місцеве самоврядування в Україні

Г. Сковорода про місцеве самоврядування:

- Всякому місту звичай і права,
Всяка тримає свій ум голова...

Проблемне питання

- Пригадайте, що таке магдебурзьке право.
- Подумайте, за якими критеріями можна порівняти сучасну систему місцевого самоврядування та самоврядування міст за магдебурзьким правом.
- Прочитайте вислів українського філософа Г. Сковороди. Подумайте, до якої системи – сучасного права місцевого самоврядування України чи магдебурзького – можна взяти епіграфом даний вислів.

1. Принципи, завдання та функції місцевого самоврядування

Для допитливих (з історії поняття)

Як інститут публічної влади місцеве самоврядування – це продукт тривалого розвитку людської цивілізації, його витoki сягають родоплеменного самоврядування до державницького періоду. Елементи місцевого самоврядування добре відомі вже з античних часів, вони застосовувалися для організації місцевого управління в Давній Греції та Римі, а правове оформлення вперше отримали в законі Юлія Цезаря 45 р. до н.е. під назвою *Lex municipalis*. Цей закон запровадив організацію місцевої влади на засадах загального принципу самоврядування і започаткував нормативне застосування термінів «муніципалітет», «муніципальний». Більше як за двохтисячолітню історію значення цього терміна практично не змінилося.

В Україні місцеве самоврядування теж має давні традиції. Так, іще за часів Київської Русі набуло розвитку громадівське самоврядування, в основу якого було покладено виробничу (громади купців, ремісників тощо) й територіальну (сільська, міська громади) ознаки.

Територіальне громадівське самоврядування базувалося на звичаєвому праві та знаходило свій прояв у народних вічах. Економічну основу територіального самоврядування становила спільна власність членів громади.

Суб'єктом міського самоврядування виступала міська громада, а сільського – сільська (верв), яка об'єднувала жителів кількох сусідніх сіл, мала землю в корпоративній власності, представляла своїх членів у відносинах з іншими громадами, феодалами, державною владою.

Після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського елементи місцевого самоврядування дістали подальший розвиток у формі вйтівства.

Новою сторінкою в історії місцевого самоврядування в Україні стало магдебурзьке право, яке почало поширюватися на українські міста від середини XIV ст. Першому українському місту Володимир-Волинський магдебурзьке право було дароване галицьким князем Болеславом-Юрієм 1339 р., а 1356 р. його отримав Львів, 1374 р. – Кам'янець-Подільський.

Юридичними наслідками надання місту магдебурзького права були:

- скасування звичаєвих норм;
- виведення міста з-під юрисдикції місцевої адміністрації (феодалів, воєвод, намісників тощо);
- запровадження власного органу міського самоврядування – магістрату, який складався з двох колегій – ради (адміністративний орган, яким управляв бургомістр) і лави (судовий орган, на чолі якого стояв вйт).

Міське самоврядування продовжувало розвиватися й надалі (наприклад, за часів Національно-визвольної війни середини XVII ст. самоврядування набуло своєрідних форм, що було обумовлено полково-сотенним устроєм; за часів правління російського імператора Олександра II була запроваджена земська реформа).

Буква закону

Європейська хартія місцевого самоврядування

1. Міське самоврядування означає право і спроможність місцевих властей, у межах закону, здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою публічних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення.

2. Це право здійснюється радами або зборами, члени яких вільно обираються таємним голосуванням на основі прямого, рівного, загального виборчого права і які можуть мати підзвітні їм виконавчі органи.

Конституція України

Ст. 140. Міське самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Принципи місцевого самоврядування – це вихідні начала, відповідно до яких здійснюються організація та функціонування місцевого самоврядування в нашій державі. Принципи місцевого самоврядування встановлені Конституцією України, Європейською хартією місцевого самоврядування, а їхню деталізацію здійснено в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні».

Загальні принципи місцевого самоврядування

З принципами місцевого самоврядування тісно пов'язані його завдання та функції. До основних завдань місцевого самоврядування можна віднести:

- зміцнення засад конституційного ладу України;
- забезпечення реалізації конституційних прав людини і громадянина;
- створення умов для забезпечення життєво важливих потреб і законних інтересів населення;
- розвиток місцевої демократії.

Відповідно до завдань визначаються і *функції місцевого самоврядування*, під якими розуміють основні напрямки діяльності територіальних громад, органів місцевого самоврядування з вирішення завдань місцевого самоврядування.

Основні функції місцевого самоврядування

Залучення населення до участі у вирішенні питань місцевого та загальнодержавного значення

Володіння, використання та управління комунальною власністю

Забезпечення комплексного соціально-економічного та культурного розвитку відповідної території

Надання соціальних послуг населенню

Забезпечення законності, громадської безпеки, правопорядку, охорони прав і свобод громадян

Соціальний захист населення, сприяння працевлаштуванню громадян

Захист прав місцевого самоврядування

2. Система місцевого самоврядування в Україні

Конституція України передбачає, що право територіальної громади на місцеве самоврядування здійснюється громадою як безпосередньо через різноманітні форми прямої демократії (місцевий референдум, місцеві вибори, загальні збори тощо), так і через діяльність виборних та інших органів місцевого самоврядування, тобто шляхом представницької демократії. Цим забезпечується поєднання прямої та представницької демократії.

Інститути місцевої демократії (пряма та представницька) забезпечують тісний зв'язок населення, територіальної громади в цілому з органами і посадовими особами місцевого самоврядування та гарантують вирішення всіх питань місцевого значення в інтересах територіальної громади.

Норма закону

Система місцевого самоврядування – організаційно-правовий механізм здійснення місцевого самоврядування в межах окремої самоврядної адміністративно-територіальної одиниці – села, селища, міста.

Система місцевого самоврядування (За Законом «Про місцеве самоврядування в Україні», ст. 6)

Територіальна громада

- Територіальна громада – це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Сільська, селищна, міська ради

- Сільські, селищні, міські ради представляють громади та здійснюють від їхнього імені та в їхніх інтересах функції й повноваження місцевого самоврядування.

Сільський, селищний, міський голова

- Сільський, селищний, міський голова – головна посадова особа територіальної громади.

Виконавчі органи сільської, селищної, міської ради

- Виконавчими органами рад є їхні виконавчі комітети, відділи, управління. Вони є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади – підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Районні та обласні ради

- Представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених Конституцією та законами України, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами.

Органи самоорганізації населення

- Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

3. Сфера компетенції та повноваження місцевого самоврядування

Найважливіші питання, віднесені до відання місцевого самоврядування, визначено ст. 143 Конституції України:

Деталізується та конкретизується компетенція місцевого самоврядування в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» шляхом закріплення повноважень територіальних громад та органів місцевого самоврядування.

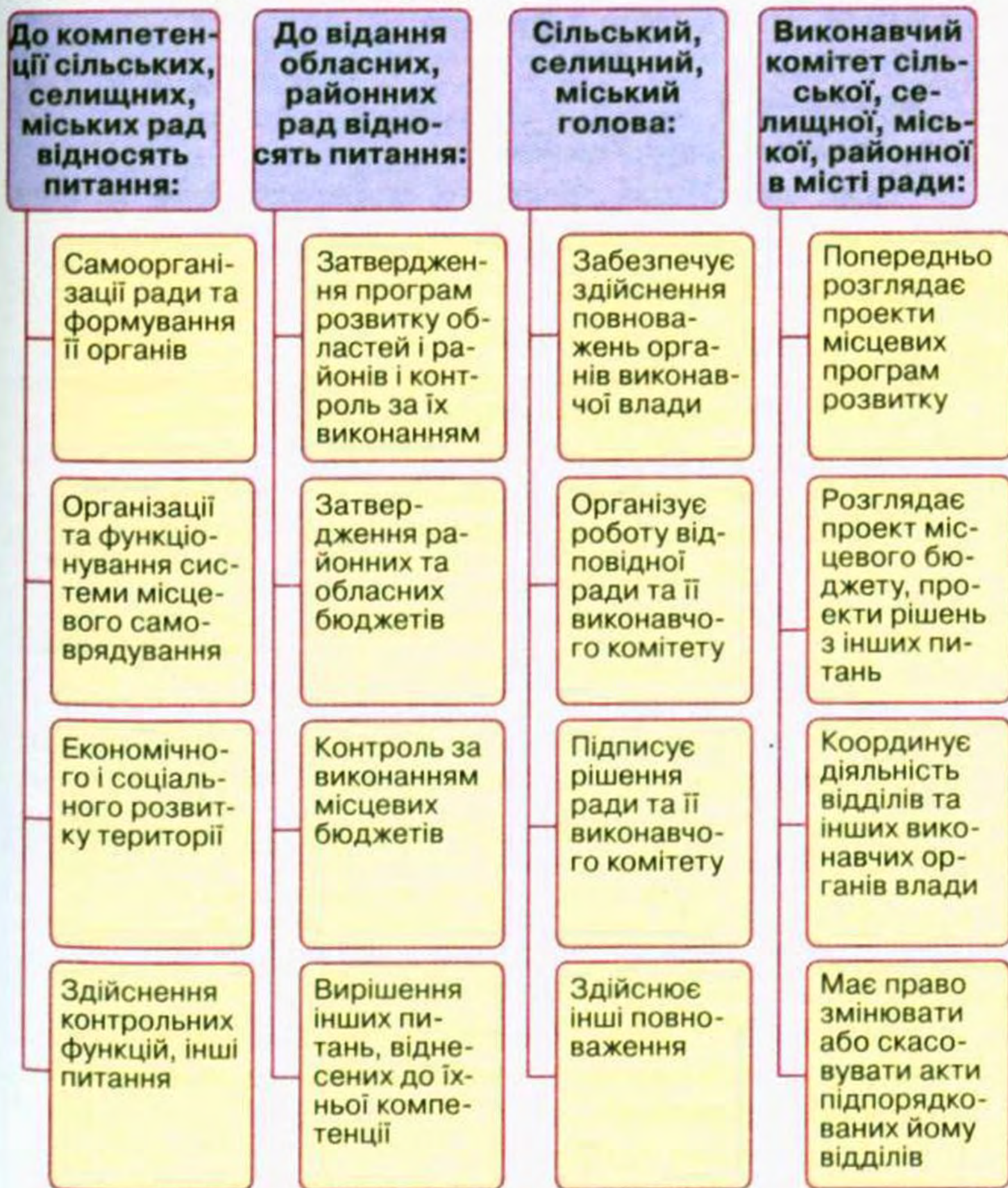
Так, зокрема, до повноважень територіальної громади чинне законодавство відносить вирішення таких питань, що мають місцевого значення:

- формування виборних органів місцевого самоврядування – сільських, селищних, міських, районних у містах, районних, обласних рад;
- обрання виборних посадових осіб місцевого самоврядування (сільського, селищного, міського голови);
- ініціювання питання щодо утворення органу самоорганізації населення, його обрання та дострокове припинення повноважень;
- дострокове припинення повноважень органів і посадових осіб місцевого самоврядування в разі, якщо вони пору-

шують Конституцію або закони України, обмежують права і свободи громадян, не забезпечують здійснення наданих їм законом повноважень.

Повноваження органів місцевого самоврядування Конституція України та Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріплюють згідно з *принципом розподілу повноважень*: окремо визначається компетенція кожного органу системи місцевого самоврядування.

За структурою повноваження місцевого самоврядування включають:

- *власні (самоврядні) повноваження*, здійснення яких пов'язане з вирішенням питань місцевого значення, наданням громадських послуг населенню;

- *делеговані повноваження* (окремі повноваження органів виконавчої влади надано законом органам місцевого самоврядування), пов'язані зі здійсненням функцій виконавчої влади на місцях.

Здійснення місцевого самоврядування в Україні забезпечується *системою гарантій*, під якими розуміють економічні, політичні та правові умови і засоби повної та ефективної реалізації територіальними громадами, органами місцевого самоврядування своїх завдань і функцій.

Буква закону

Конституція України

Ст. 145. Права місцевого самоврядування захищаються в судовому порядку.

Запитання та завдання

- I. Виконайте тестові завдання.
  1. Яке з понять, означає право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення?
    - A. Місцевий референдум.
    - B. Місцеве самоврядування.
    - B. Виконавче провадження місцевої громади.
    - Г. Місцева автономія.
  2. Поняття «територіальна громада» охоплює _____.
    - A. Жителів району, області.
    - B. Село, селище, місто.
    - B. Об'єднання людей за політичними уподобаннями.
    - Г. Жителів села, селища, міста.
  3. Назвіть головну посадову особу територіальної громади.
    - A. Сільський, селищний, міський голова.
    - B. Мер села, селища, міста.
    - B. Сільський, селищний, міський губернатор.
    - Г. Голова місцевої державної адміністрації.
  4. Яке твердження не відноситься до принципів місцевого самоврядування?
    - A. Державна підтримка.
    - B. Правова, матеріально-фінансова самостійність.
    - B. Колегіальність.
    - Г. Змагальність сторін.
  5. Вкажіть повноваження, яке належить до відання обласних, районних рад.

- А. Організація роботи ради.
- Б. Контроль за виконанням місцевих бюджетів.
- В. Координація діяльності відділів, інших виконавчих органів влади.
- Г. Попередній розгляд проектів місцевих програм розвитку.

6. Вкажіть форму власності територіальної громади.

- А. Приватна.
- Б. Комунальна.
- В. Державна.
- Г. Власність українського народу.

II. Порівняйте поняття.

- Виконавчі органи сільської, селищної, міської ради – органи самоорганізації населення.
- Сільська, селищна, міська рада – районна, обласна рада.
- ** Районна, обласна рада – районна, обласна державна адміністрація.

III. Визначте поняття, принципи та систему місцевого самоврядування. Заповніть таблицю.

Місцеве самоврядування – ...	
Нормативно-правові акти, що регулюють діяльність органів місцевого самоврядування: 1) ...; 2) ...;	
Система місцевого самоврядування	Принципи місцевого самоврядування:
Територіальна громада – ...	1) Народовладдя
... – органи місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їхнього імені та в їхніх інтересах функції та повноваження місцевого самоврядування.	2) ...
... – ...	3) ...
Виконавчі органи сільської, селищної, міської ради – ...	4) Виборність
... – органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст, у межах повноважень, визначених законодавством.	5) ...
... – ...	6) ... та інші

IV. Розв'яжіть ситуацію.

Селищна рада за ініціативою мешканців затвердила місцевий збір з власників собак. Районна рада скасувала це рішення, мотивуючи це перевищенням селищною радою своїх повноважень.

Схарактеризуйте повноваження сільських, селищних, міських рад та їхніх виконавчих органів. Дайте правовий аналіз ситуації.

V. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Дайте визначення місцевого самоврядування.
2. Назвіть основні принципи місцевого самоврядування.
3. Окресліть сферу компетенції територіальної громади.
4. Назвіть повноваження сільських, селищних, міських рад; обласних, районних рад, сільського, селищного, міського голови.

§ 19. Фінансове право**Г. Сковорода про багатство та бідність:**

- «Чи не дивина, що один у багатстві бідний, а інший у бідності багатий?!»

Проблемне питання

- Чи може держава існувати і здійснювати свої функції без фінансів, державної скарбниці?

1. Загальна характеристика фінансового права

Успішне здійснення численних функцій держави в значній мірі залежить від фінансового забезпечення її діяльності.

Для допитливих (з історії поняття)

Термін «фінанси» є міжнародним і походить від латинського слова «financia», що в перекладі означає «готівка», «прибуток», тобто сукупність всіх грошових коштів, які знаходяться в розпорядженні підприємства, держави. З XVIII ст. термін «фінанси» в світі використовують для позначення відносин, пов'язаних з прибутками та видатками держави.

Фінансова діяльність держави обумовлена тим, що в процесі виконання своїх повноважень їй потрібна значна кількість фінансових ресурсів, які у вигляді видатків витрачаються на утримання армії, правоохоронних та державних органів, освіту, охорону здоров'я, культуру, спорт, пенсійне забезпечен-

ня, соціальний захист тощо. У зв'язку з цим держава повинна дбати про формування своїх прибутків – державної скарбниці (казни). Для цього вона збирає кошти у вигляді податків, зборів, різноманітних платежів, розподіляє їх відповідно до потреб суспільства і держави, здійснює контроль за дотриманням законності під час збирання, розподілу та використання державних ресурсів. Саме цю діяльність держави у фінансовій сфері регулюють норми фінансового права.

Норма закону

Фінансове право – це система правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері збирання, розподілу та використання органами державної влади та місцевого самоврядування коштів з метою забезпечення виконання покладених на ці органи функції.

Фінансове право охоплює три підгалузі: банківське право, бюджетне право, податкове право.

Фінансово-правові відносини можуть виникати між державою в цілому та її адміністративно-територіальними утвореннями (АРК, областями, районами, містами, районами в містах, селищами і селами); між центральними та місцевими органами виконавчої влади та місцевого самоврядування; державними фінансовими органами та підприємствами; установами, організаціями; між державними фінансовими органами і населенням.

Склад фінансових правовідносин

Суб'єкти:

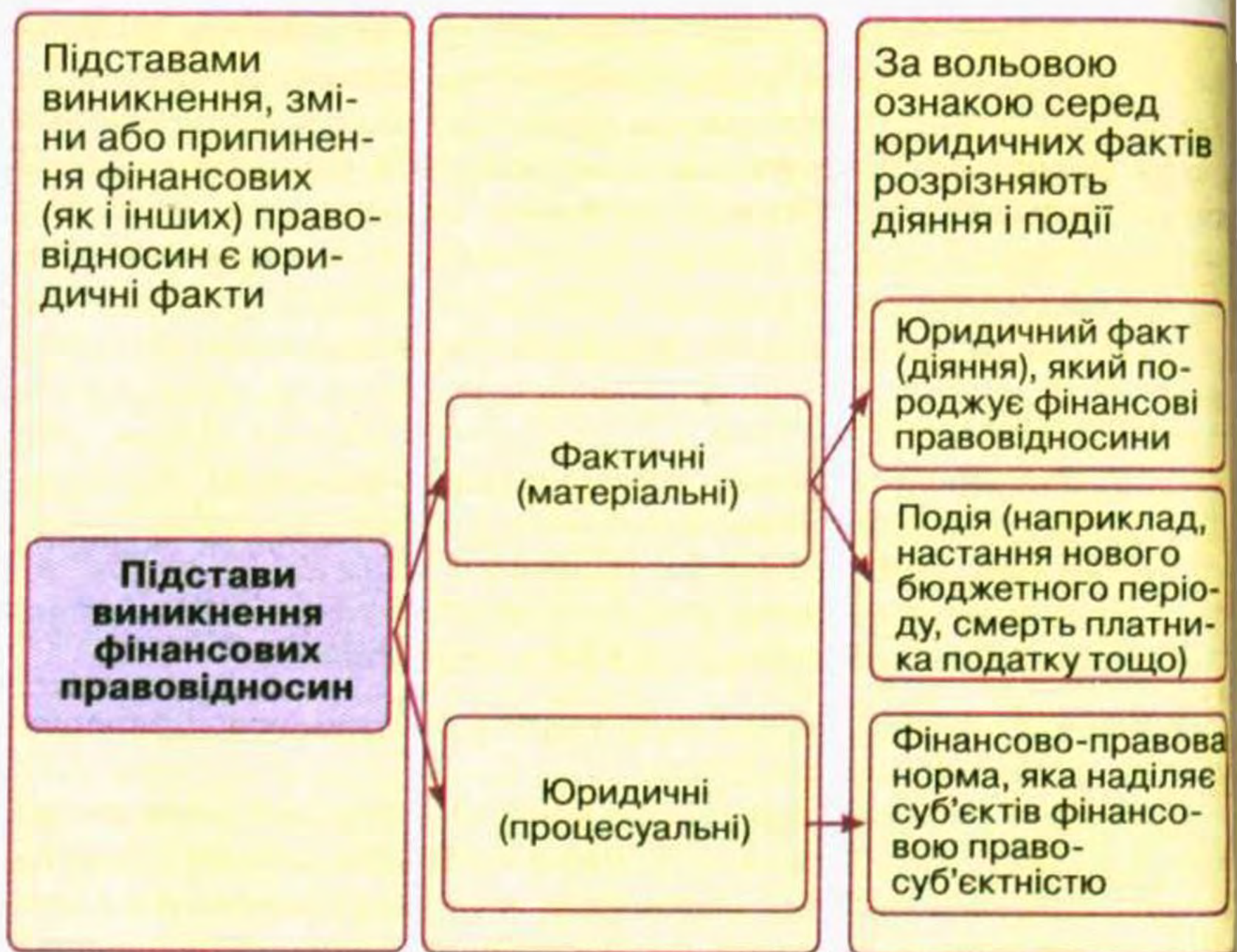
- Держава та її органи (Верховна Рада України, Рахункова палата, Кабінет Міністрів України, Державне казначейство, Державна податкова адміністрація, Державна контрольно-ревізійна служба);
- органи місцевого самоврядування, адміністративно-територіальні утворення;
- юридичні особи (колективні суб'єкти);
- фізичні особи (індивідуальні суб'єкти).

Об'єкти:

- фонди коштів які формуються, розподіляються та використовуються внаслідок реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів.

Зміст:

- фактичний (діяльність держави і органів місцевого самоврядування у сфері державних фінансів, пов'язаних зі збиранням, розподілом і використанням фінансових ресурсів);
- юридичний (включає права і обов'язки суб'єктів у цих відносинах).

У свою чергу, залежно від того, чи узгоджуються діяння з приписами правових норм, чи ні, розрізняють правомірні і неправомірні діяння.

Особливість фінансових правовідносин полягає в тому, що вони є владно-майновими, у них проявляється організаційна роль держави і органів місцевого самоврядування у ході розподілу, використання та контролю за використанням державних коштів. Це основна особливість, яка відрізняє фінансові правовідносини від інших відносин грошового характеру.

Для фінансових правовідносин властиві й інші *особливості*:

- об'єктами є гроші чи грошові зобов'язання;
- суб'єкти є нерівноправними, оскільки держава та її органи наділені владними повноваженнями, а інші їхні учасники є об'єктами підпорядкування;
- одним з обов'язкових суб'єктів є держава чи уповноважений нею орган;
- відносини мають публічний та імперативний характер, бо їх виникнення, зміна, припинення визначені законом і від волі учасників зазвичай не залежать.

Ці відносини за критерієм однорідності групують в окремі ланки (підгалузі та інститути), які в своїй сукупності становлять фінансову систему України.

Фінансова система України

Фінансове право не кодифіковане. Його норми визначені в трьох підгалузях законодавства: бюджетному, податковому, банківському.

Залежно від сили юридичних актів, що містять правові норми, *джерела фінансового права* можна розділити на кілька груп:

- *Конституція України* – має для фінансового права установчий характер, оскільки містить ряд приписів (ст. 67, 74, 85, п.1 ст. 92, ст. 95, 96, 97, 98, 99, 100, ч. 3, 6 ст. 116, ч. 4, 5 ст. 119);
- *кодекси і закони України* – є найістотнішим джерелом фінансового права в міру того, наскільки вони містять норми, що стосуються цієї галузі. До них належать Бюджетний кодекс України, закони України «Про Державний бюджет України», «Про систему оподаткування», «Про податок з доходів фізичних осіб», «Про державну податкову службу України» та інші;
- *постанови Верховної Ради України*;
- *укази і нормативні розпорядження Президента України*;
- *відомчі нормативно-правові акти* (постанови Правління НБУ, накази Міністерства фінансів України, розпорядження Державного казначейства). *Нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування.*

2. Бюджетна система України

Оскільки центральне місце у фінансовій системі займає бюджет, то найважливішою частиною фінансового права є його підгалузь – *бюджетне право*.

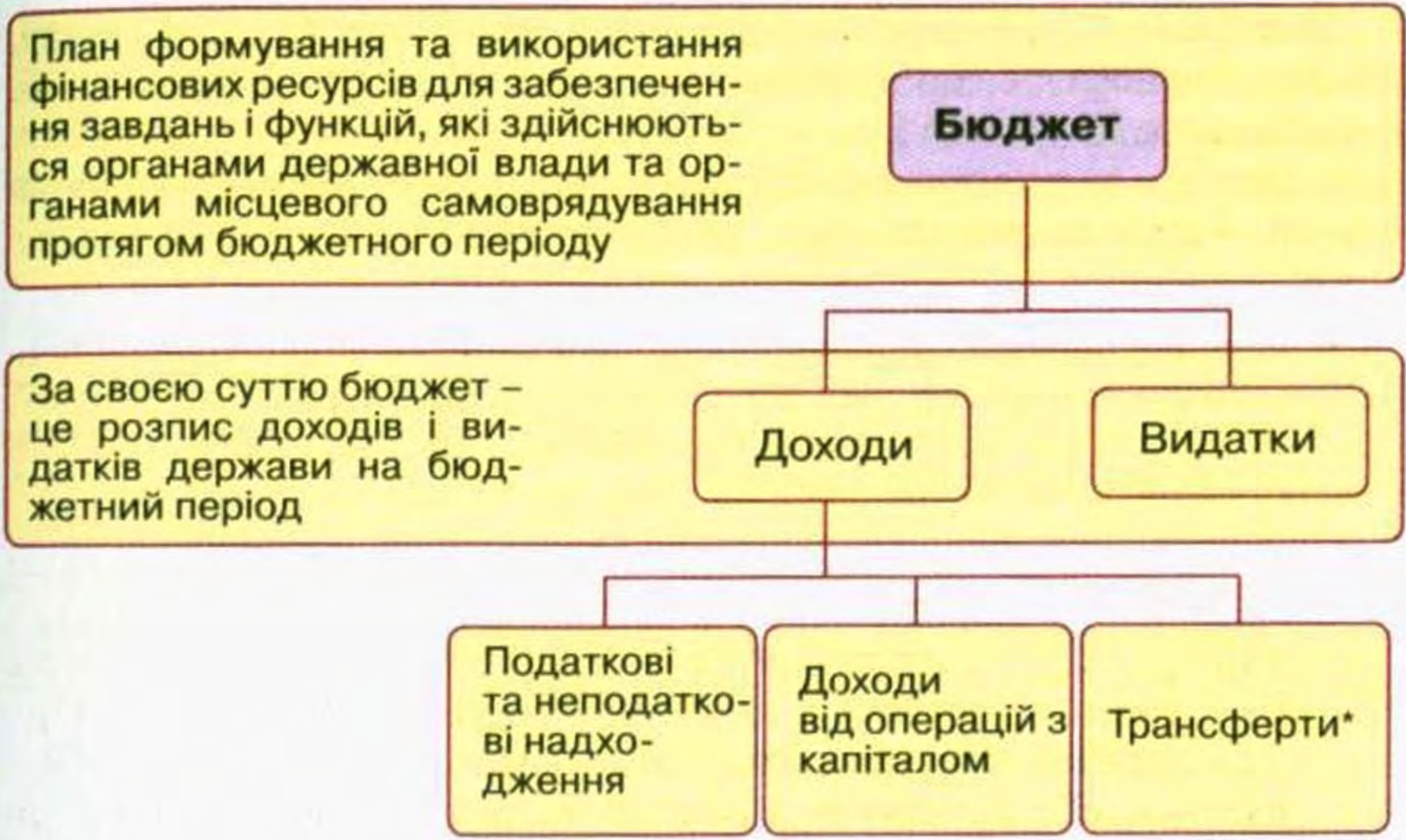

Для допитливих (з історії поняття)

У середньовічній Англії в певний час канцлер казначейства відкривав свій бюджет – шкіряний мішок, сумку (від кельтського *bulga*), де знаходилися папери або рахунки. Він проголошував законопроект, у якому після закінчення фінансового року пояснював перед Палатою громад минулорічні результати фінансової діяльності та оприлюднював кошторис прогнозованих доходів та витрат на наступний період. І лише з кінця XVIII ст. бюджетом став називатися документ, у якому розписано доходи і видатки на наступний рік і який затверджується парламентом.

Бюджет представляє собою фінансову програму діяльності держави, що закріплює його грошові ресурси (доходи) та їхній розподіл (видатки), яку розробляє Кабінет Міністрів України і затверджує Верховна Рада України у вигляді Закону.

Для регулювання складних відносин, пов'язаних з бюджетом, існують правові норми, сукупність яких і складає бюджетне право.

Норма закону

Бюджетне право – це система юридичних норм, що регулюють відносини в галузі бюджетної діяльності, встановлення бюджетної системи, розмежування доходів загальнодержавного і місцевих бюджетів, прийняття і виконання бюджетів і звітів про їхнє виконання.

Важливими інститутами бюджетного права є бюджетний устрій і бюджетна система.

Бюджетний устрій – це організація і принципи побудови бюджетної системи, її структура, взаємозв'язок між окремими ланками, який визначається з урахуванням державно-територіального устрою.

*Трансферти – це кошти, які безкоштовно передаються з одного бюджету до іншого.

Бюджетна система ґрунтується на принципах єдності, збалансованості, самостійності кожного бюджету, повноти, обґрунтованості, ефективності, цільового використання бюджетних коштів, справедливості і неупередженості, публічності та прозорості, відповідальності учасників бюджетного процесу.

Стадії бюджетного процесу

1. Складання проектів бюджетів

2. Розгляд та прийняття закону про Державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети

3. Виконання бюджету

4. Підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього

Контроль за дотриманням бюджетного законодавства здійснюють Верховна Рада України, Рахункова палата, Міністерство фінансів, Державне казначейство, Державна контрольно-ревізійна служба.

3. Система оподаткування. Платники податків, їхні права та обов'язки

Податки, збори та мито є найважливішими джерелами державних доходів майже всіх держав світу (виключення складають, наприклад, Андорра, Об'єднані Арабські Емірати, в яких не збираються податки). Завдяки системі оподаткування влада має змогу забезпечувати свою діяльність.

Для допитливих (з історії поняття)

Історія оподаткування, згідно з прийнятими нормативними актами, нараховує декілька тисячоліть. Підтвердженням цього є закони Емнунни (маленького міста-держави, розташованого поблизу Вавилону), які датуються XX ст. до н. е. і тому є найдавнішим серед відомих пам'яток законодавства.

У першій половині XVIII ст. до н. е. вавилонський цар Хаммурапі затвердив закони, що були вибиті на чорному базальтовому камені і в яких податки іменувалися «подать».

У V ст. до н. е. у Давньому Римі було прийнято закони XII таблиць (розміщені на 12 дошках), у них йшла мова про збори.

У II ст. до н. е. в Індії було прийнято закони Ману, які склалися з 12 глав і 2685 статей. Податки в цих законах іменувалися «кара».

У найдавнішій пам'ятці правової культури давньоруської держави «Руській правді» (XI ст.) податки іменувалися як «віра».

Основним джерелом доходів державного бюджету є податки, тому ще однією складовою частиною фінансового права є підгалузь – податкове право.

Норма закону

Податкове право – це підгалузь фінансового права, правові норми якої регулюють суспільні відносини, що виникають на основі встановлення та збору податків.

Податок – це регламентований законом обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня чи державного цільового фонду, здійснюваний юридичними та фізичними особами (платниками податків) в порядку й на умовах, визначених законами.

Податки сплачуються в певному розмірі та в чітко визначені строки і спрямовуються до бюджетів відповідного рівня. Сплата податків, встановлених законом, є конституційним обов'язком кожної людини.

Ознаки податків:

- обов'язковість, адресність;
- примусовість, безоплатність;
- нецільовий характер, безповоротність;
- регулярність, розподіл між бюджетами;
- контроль за їх походженням.

Роль і місце податків у житті суспільства відображається в їх функціях – основних напрямках фінансово-управлінського впливу на суспільні відносини.

Функції податків

Норма закону

Сукупність всіх платежів у вигляді податків, мита та зборів становлять податкову систему.

Законодавство не визначає відмінностей між податком, митом і збором. Однак вони мають певні розбіжності. Підставами для виплати податків є такі юридичні факти, як користування природними ресурсами, перебування у власності земельної ділянки, отримання доходів (прибутків) тощо. Збір, мито та інші платежі стягуються у випадках надання послуг або вчинення дій на користь якої-небудь особи. Наприклад, державний збір збирається за: вчинення будь-яких нотаріальних дій, реєстрацію актів державного стану, оформлення документів на право виїзду за кордон, реєстрацію місця проживання, автомобіля тощо.

Платниками податків і зборів є фізичні та юридичні особи. Філіали та представництва юридичних осіб не є самостійними платниками податків та зборів. *Суб'єктів оподаткування можна класифікувати:*

- *за статусом* – на фізичних та юридичних осіб;
- *за статусом особи відносно держави* – на резидентів (національні платники) та нерезидентів (іноземні платники).

Об'єктами оподаткування можуть бути майно, прибуток, дохід, вартість реалізованих товарів (виконаних робіт, надання послуг) або інше економічне вираження, яке має вартісну, кількісну або фізичну характеристики, з наявністю яких у платника податків відповідно до податкового законодавства виникають обов'язки по сплаті податків.

Податкове законодавство України встановлює права і обов'язки платників податків.

Права платників податків	1. Подавати податковим органам документи, що підтверджують право на пільги з оподаткування
	2. Ознайомлюватися з актами перевірок
	3. Оскаржувати рішення і дії податкових органів і посадових осіб
Обов'язки платників податків	1. Вести бухгалтерський облік, скласти звітність про фінансово-господарську діяльність і забезпечувати її зберігання згідно із законом
	2. Подавати до податкових органів декларації, звітність та інші документи і відомості, пов'язані з обчисленням і сплатою податків
	3. Сплачувати належні суми у визначені законом терміни
	4. Допускати посадових осіб податкових органів для обстеження приміщень, що використовуються для одержання доходів чи пов'язані з утриманням об'єктів оподаткування, та для перевірок з питань обчислення і сплати податків
	5. Підписати акт про проведення перевірки
	6. Виконувати вимоги щодо усунення виявлених порушень

4. Види податків і зборів

Види податків в Україні та порядок їх внесення до бюджету визначаються Законом України «Про систему оподаткування» й іншими нормативно-правовими актами.

Класифікація податків можлива за різними підставами. Залежно від *суб'єкта* (платника податку) розрізняються:

- податки з *юридичних осіб* (податок на додану вартість – ПДВ, податок на прибуток, акциз тощо);
- податки з *фізичних осіб* (податок на майно, податок на промисел, прибутковий податок тощо);
- податки з *юридичних та фізичних осіб* (земельний податок, податок з власників транспортних засобів тощо).

Залежно від *характеру використання* розрізняються:

- податки *загального призначення* (державне мито, збір за обов'язкове державне або пенсійне страхування тощо);
- *цільові* податки (земельний податок, збір з власників собак, за парковку автомобілів тощо).

За *методом стягнення* податки поділяються на:

- *прямі* податки (прибутковий податок, земельний податок, податок на майно тощо);
- *непрямі* податки (акцизи, податок на додану вартість – ПДВ тощо).

Залежно від *органу державної влади та місцевого самоврядування*, що їх встановлює, усі податки поділяються на:

- *загальнодержавні* (податок на додану вартість – ПДВ, податок на прибуток підприємства, податок на нерухомість тощо);
- *місцеві* (податок на рекламу, комунальний податок, а також обов'язкові *місцеві збори* – готельний, ринковий, курортний тощо).

За *періодичністю стягнення* податки бувають:

- *одноразові*, що сплачуються один раз протягом певного відрізка часу (найчастіше податкового періоду) за вчинення певних дій (податок з майна, яке отримується у спадщину або подарунок тощо);
- *систематичні* (регулярні), тобто такі, які сплачуються в певній періодичності щомісячно, щоквартально (акцизний збір, податок на прибутки фізичних осіб тощо).

5. Відповідальність за порушення фінансового законодавства

Фінансові правопорушення є підставами притягнення до відповідальності за порушення норм фінансового законодавства. Такими *підставами* є: включення недостовірних даних

до бюджетних записів; нецільове використання бюджетних коштів; видання нормативно-правових актів, що зменшують надходження до бюджету або збільшують витрати бюджету всупереч закону; невиконання вимог відносно ведення бухгалтерського обліку та звітності; недотримання порядку ведення податкового обліку; ухилення від сплати податків тощо.

Особливістю відповідальності за порушення фінансового законодавства є те, що вона встановлена Бюджетним кодексом України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, Кримінальним кодексом України.

Бюджетний кодекс закріплює перелік заходів, що застосовують до розпорядників і одержувачів бюджетних коштів за вчинені ними бюджетні правопорушення:

- застосування адміністративних стягнень до осіб, винних у бюджетних правопорушеннях;
- зупинення операцій з бюджетними коштами.

Адміністративна відповідальність передбачена за: порушення правил про валютні операції, приховування доходів, відсутність бухгалтерського обліку та інші діяння.

Кримінальний кодекс встановлює відповідальність за: підробку грошових знаків, за незаконні дії з платіжними картками, за ухилення від сплати податків тощо.

Буква закону

Бюджетний кодекс України

Ст. 119. Нецільове використання бюджетних коштів.

1. Нецільове використання бюджетних коштів, тобто витрачання їх на цілі, що не відповідають бюджетним призначенням, встановленим законом про Державний бюджет України чи рішенням про місцевий бюджет, виділеним бюджетним асигнуванням чи кошторису, має наслідком зменшення асигнувань розпорядникам бюджетних коштів на суму коштів, що витрачені не за цільовим призначенням, і притягнення відповідних посадових осіб до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності в порядку, визначеному законами України.

Кодекс України про адміністративну відповідальність

Ст. 164². Порушення законодавства з фінансових питань.

Приховування в обліку валютних та інших доходів, непродуктивних витрат і збитків, відсутність бухгалтерського обліку або ведення його з порушенням установленого порядку, внесення неправдивих даних до фінансо-

вої звітності, неподання фінансової звітності, несвоєчасне або неякісне проведення інвентаризацій грошових коштів і матеріальних цінностей, порушення правил ведення касових операцій, перешкоджання працівникам державної контрольно-ревізійної служби в проведенні ревізій та перевірок, невжиття заходів щодо відшкодування з винних осіб збитків від недостач, розтрат, крадіжок і безгосподарності тягнуть за собою накладення штрафу від восьми до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Кримінальний кодекс України

Ст. 212. Ухилення від сплати податків зборів, інших обов'язкових платежів.

1. Умисне ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, що входять в систему оподаткування, введених у встановленому законом порядку, вчинене службовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності, або особою, що займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи чи будь-якою іншою особою, яка зобов'язана їх сплачувати, якщо ці діяння призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах, карається штрафом від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

2. Ті самі діяння, вчинені за попередньою змовою групою осіб або якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у великих розмірах, караються штрафом від п'ятисот до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Особливістю юридичної відповідальності за фінансові правопорушення є також те, що вона передбачає не лише каральний, а й відновний характер. Зокрема, до правопорушників фінансового законодавства застосовуються такі санкції, як *неустойка*, яка виражається у вигляді *штрафу* або *пені*.

Неустойка (штраф, пеня) – це визначена законом (ст. 549. Цивільного кодексу України) або угодою грошо-

ва сума, яку боржник повинен сплатити кредиторів в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання, зокрема в разі прострочення виконання.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Яка з підгалузей не відноситься до фінансового права?
  - А. Податкове право.
  - Б. Рахункове право.
  - В. Бюджетне право.
  - Г. Банківське право.

2. Яке поняття є системою юридичних норм, що регулюють відносини розмежування доходів загальнодержавного і місцевих бюджетів, прийняття і виконання бюджетів і звітів про їх виконання?
  - А. Фінансове право.
  - Б. Податкове право.
  - В. Бюджетне право.
  - Г. Банківське право.

3. Який елемент складу фінансових правовідносин має визначення «фонди коштів, які формуються, розподіляються та використовуються внаслідок реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів»?
  - А. Суб'єкт.
  - Б. Об'єкт.
  - В. Фактичний зміст.
  - Г. Юридичний зміст.

4. Який вид юридичної відповідальності буде нести фізична особа за підробку грошових знаків та за ухилення від сплати податків?
  - А. Дисциплінарну.
  - Б. Цивільну.
  - В. Адміністративну.
  - Г. Кримінальну.

5. Співвіднесіть класифікацію і види податків.

1. Залежно від суб'єкта (платника податку). 2. За способом обкладення. 3. Залежно від органу, що встановлює податки.	А. Загальнодержавні і місцеві. Б. Прямі та непрямі податки. В. Одноразові та систематичні. Г. Загального призначення та цільові податки.

4. Залежно від періодичності стягнення.

Г. Податки з фізичних осіб, податки з юридичних осіб, з фізичних і юридичних осіб.

6. Установіть відповідність між сутністю і назвою функцій податків.

1. Розподіл національного доходу за сферами суспільних потреб.

А. Регулююча.

Б. Фіскальна.

В. Розподільча.

2. Забезпечення стимулювання одних галузей суспільного виробництва та стримування інших.

Г. Контрольна.

Г. Стимулююча.

3. Наповнення бюджетів усіх рівнів.

4. Перевірка ефективності функціонування податкової системи.

II. Порівняйте поняття.

- Податок – збір та мито.
- Законодавчий процес – бюджетний процес.

III. Знайдіть у тексті правильні твердження, а помилкові – виправте.

На уроці правознавства Марія стверджувала:

- єдиним джерелом фінансового права є Бюджетний кодекс України;
- суб'єкти фінансових правовідносин рівноправні;
- зведений бюджет – це сукупність усіх бюджетів, що входять до бюджетної системи України;
- функціями податків є фіскальна, стимулююча, регулююча, охоронна і контрольна;
- фінансова відповідальність є одним з основних видів юридичної відповідальності;
- об'єктами оподаткування є доходи, додана вартість продукції, майно юридичних та фізичних осіб.

IV. Розв'яжіть ситуацію.

Громадянин Панченко при поданні щорічної декларації про сукупний дохід у місцеву податкову адміністрацію не вказав зароблені кошти, отримані на підприємстві, на якому він працював за сумісництвом. На вимогу податкової інспекції пояснити такі дії Панченко відповів, що бухгалтерія того підприємства не надала йому довідку про заробітну плату за рік. Чи буде нести відповідальність Панченко? Відповідь обґрунтуйте.

V. Запитання для самоперевірки.

1. До якої підсистеми права належить фінансове право?
2. Що таке фінансове право?
3. Що є основними джерелами фінансового права?
4. Хто є суб'єктами фінансового права?
5. Що таке бюджетна система України?
6. Що таке бюджет?
7. Що таке податки і податкова система України?
8. Які ознаки та функції податку?
9. Які ви знаєте види податків та зборів?
10. У чому полягають права та обов'язки платників податків?

§ 20. Адміністративне право**З «Енеїди» І. Котляревського:**

- Де общее добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинность ісправлять.

Проблемне питання

- З яким поняттям з наведеного вірша співзвучне визначення поняття державне управління – діяльність усіх видів державних органів з організації суспільного життя?
- Які з перерахованих нижче принципів державної служби відображає поет: служіння народу України, демократизм і законність, гуманізм і соціальна справедливість, професіоналізм і компетентність?

1. Загальна характеристика адміністративного права

Адміністративне право є однією з провідних галузей в українській системі права, яка відрізняється від інших галузей власним предметом та специфічним методом правового регулювання суспільних відносин.

Норма закону

Адміністративне право – це самостійна галузь права, за допомогою якої держава регулює суспільні відносини у сфері державного управління.

Предметом регулювання адміністративного права є суспільні відносини, що виникають і припиняються у сфері державного управління та пов'язані з процесом здійснення керів-

ництва економічною, соціально-культурною і адміністративно-політичною розбудовою. Правове регулювання суспільних відносин у цій сфері здійснюється за допомогою обов'язкових для всіх суб'єктів норм права, якщо їх учасниками є відповідні органи державного управління (посадові особи), що здійснюють управлінську діяльність.

Адміністративні правовідносини, класифікуються в залежності від особливостей їх учасників:

- суб'єкти виконавчої влади різного організаційно-правового рівня (вищі та нижчі органи);
- суб'єкти виконавчої влади, що знаходяться на однаковому організаційно-правовому рівні (наприклад, між двома міністерствами);
- суб'єкти виконавчої влади і державні підприємства, установи й організації, що знаходяться в їх підпорядкуванні;
- суб'єкти виконавчої влади та виконавчі органи місцевого самоврядування;
- суб'єкти виконавчої влади та громадські об'єднаннями;
- суб'єкти виконавчої влади та громадяни.

Своєрідність адміністративного права полягає також в особливому методі регулювання, що виявляється в юридичній нерівності учасників (сторін), односторонніх владних розпорядженнях (наприклад, відносини податкової адміністрації з платниками податків).

Наявність власного предмета та методу правового регулювання виділяє адміністративне право в окрему галузь. Об'єднуючись, норми та інститути цієї галузі утворюють загальну, особливу та спеціальну частини адміністративного права України.

Загальна частина

- Об'єднує адміністративно-правові норми, які регулюють: основні принципи управління, правовий статус суб'єктів управління, форми та методи їхньої діяльності.

Особлива частина

- Об'єднує адміністративно-правові норми, які регулюють управління в різних сферах суспільного життя (наприклад, в економічній, соціально-культурній сферах тощо).

Спеціальна частина

- Об'єднує адміністративно-правові норми, які регулюють діяльність конкретних державних органів (контрольно-ревізійні органи, податкова адміністрація, митна служба, органи Служби безпеки, внутрішніх справ тощо).

Виділяються такі групи *джерел* адміністративного права:

1. Конституція України – має для адміністративного права установчий характер, оскільки містить ряд приписів, які є вихідними для нього. Так, в Основному Законі визначається статус Президента України, структура Кабінету Міністрів України, закріплюється система органів державної виконавчої влади тощо.

2. Закони – є найістотнішим джерелом адміністративного права, оскільки вони закріплюють механізм реалізації державної виконавчої влади. До таких законів належать Закони України: «Про державну службу», «Про Кабінет Міністрів України», «Про звернення громадян» та інші. Окреме місце серед цих джерел займають кодекси: Кодекс України про адміністративні правопорушення, Митний кодекс України.

3. Укази і нормативні розпорядження Президента України.

4. Постанови і нормативні розпорядження Кабінету Міністрів України.

5. Міжнародні договори і угоди, виконавчі приписи до них, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

6. Акти центральних органів виконавчої влади України та АРК: міністерств, державних комітетів.

7. Акти місцевих державних адміністрацій.

8. Рішення рад та виконавчих органів місцевого самоврядування.

2. Суб'єкти адміністративного права

Під суб'єктами права розуміють учасників суспільних відносин, яких юридична норма наділяє правами та обов'язками. Виходячи з цього, суб'єктами адміністративного права є учасники відносин, які наділені правами і обов'язками, здатністю вступати в адміністративні правовідносини.

Серед суб'єктів адміністративного права розрізняють фізичних та юридичних осіб.

Важливе місце серед суб'єктів адміністративного права належить громадянам України. Адміністративно-правовий статус громадян України є складовою частиною їх загального правового статусу і включає такі елементи:

- адміністративну правоздатність і дієздатність (правосуб'єктність);
- права та обов'язки у сфері державного управління;
- адміністративно-правові гарантії прав і свобод громадян.

Норма закону

Адміністративна правоздатність – це здатність індивіда бути носієм прав і обов'язків у сфері державного управління. Вона виникає з моменту народження і припиняється зі смертю особи. У повному обсязі вона настає при досягненні 18 років, а в окремих випадках – 16 років. Адміністративна правоздатність не однакова для всіх громадян і залежить від багатьох факторів: віку, освіти, статі, стану здоров'я тощо.

Адміністративна дієздатність – це визнана законом та іншими нормативно-правовими актами здатність громадян особисто своїми діями здійснювати, набувати права та нести обов'язки адміністративно-правового характеру.

Законодавством точно не визначено момент виникнення адміністративної дієздатності. Її настання пов'язано з віком, інтелектуальним зростанням особи. Так, наприклад, особи, що досягли 16 років, є суб'єктами відповідальності за адміністративні правопорушення. Але в повному обсязі вона настає з 18 років. Деякі фактори можуть служити причиною повного або часткового обмеження адміністративної дієздатності:

- душевна хвороба;
- інвалідність (втрата зору, слуху) позбавляє права на управління транспортним засобом;
- судимість або відсутність спеціальної освіти не дає можливості займати ряд посад у державному апараті.

На основі адміністративної правосуб'єктності громадяни вступають в адміністративно-правові відносини. За способом виникнення адміністративні правовідносини можна класифікувати як відносини, які виникають у зв'язку:

- з реалізацією громадянами їхніх законних прав (право на медичну допомогу, право на обслуговування тощо);
- з виконанням громадських обов'язків (сплачувати законно встановлені податки і збори тощо);
- з порушенням органами виконавчої влади, їхніх посадовими особами прав і законних інтересів громадян (відносини за скаргами);
- з порушенням громадянами їхніх адміністративно-правових обов'язків (відповідальність за адміністративні правопорушення).

Адміністративна правоздатність і дієздатність юридичних осіб настає з моменту державної реєстрації і припиняється з їх ліквідацією.

Серед суб'єктів адміністративного права, що є юридичними особами, важливе місце посідають органи державної влади,

які утворюють самотійну складну систему. Об'єднуючим факторами цієї системи є *зміст діяльності, методи та організаційні обов'язки її структурних одиниць*. До системи органів виконавчої влади входять: Кабінет Міністрів України, Рада Міністрів АРК, державні комітети, обласні та районні державні адміністрації, територіальні органи центральних органів виконавчої влади. Можна віднести також виконавчі органи місцевого самоврядування, коли йдеться про виконання ними делегованих повноважень.

3. Державна служба

В юридичній літературі поняття «служба» розуміється як вид оплачуваної громадської корисної діяльності. Вона передбачає виконання управлінських дій, обслуговування людей суспільства. Службовці виконують різноманітні соціальні функції, які обумовлені багатьма нормативно-правовими актами, які регламентують окремі види служби. Виходячи з цього, *службовцем є особа, яка обіймає посаду в будь-якій організації і здійснює управлінську діяльність або соціальну культурне обслуговування (лікар, учитель, вихователь, культурний працівник тощо) за винагороду*.

Державний службовець – один з видів службовців, у широкому розуміння – це особа, яка займає посаду в державній організації (органі державної влади, на підприємстві, в установі, організації), а у вузькому – це особа, яка займає посаду в державному органі. Права, обов'язки та відповідальність державного службовця визначаються посадою, яку він займає, і закріплюються в посадових інструкціях. Спеціальним законом, який регламентує державну службу, є Закон України «Про державну службу».

Буква закону

Закон України «Про державну службу»

Ст. 1. Державна служба – це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Ці особи є державними службовцями і мають відповідні службові повноваження.

Державна служба здійснюється на професійній основі. Виходячи з принципу поділу влад, вирізняють *державну службу в органах законодавчої, виконавчої та судової влади*.

Право бути державним службовцем надається громадянам України незалежно від походження, соціального, майнового стану, расової та національної належності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань і місця проживання. Для її обіймання вони мають одержати відповідну освіту і професійну підготовку та пройти у встановленому порядку конкурсний відбір або іншу процедуру.

Законодавством встановлено *обмеження*, пов'язані з прийняттям на державну службу, осіб, які:

- визнані у встановленому порядку недієздатними;
- мають судимість, що є несумісною із зайняттям посади;
- у разі прийняття на роботу будуть безпосередньо підпорядковані або підлеглі особам, які є їх близькими родичами; інші випадки, передбачені законодавством.

Головним компонентом державної служби є *посада* – визначена структурою і штатним розкладом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень.

Посадовими особами вважаються керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці здійснюють організаційно-розпорядчі та консультативно-дорадчі функції.

Посада визначає коло службових обов'язків, права і межі відповідальності державного службовця, вимоги щодо його професійної підготовки. Крім того, посада відображає зміст роботи, яку виконує службовець, встановлює його правовий статус.

Система посад будується за ієрархічним принципом – у її основу покладено 7 категорій посад службовців. Основними критеріями класифікації посад державних службовців є: організаційно-правовий рівень органу, до якого приймається на роботу фізична особа; обсяг і характер її компетенції на конкретній посаді; роль і місце посади в структурі державного органу. Крім того, зазначеним категоріям посад державних службовців присвоюється 15 рангів. Ранг службовцеві присвоюється відповідно до його посади, рівня професійної кваліфікації та результатів роботи. Для присвоєння чергового рангу в межах відповідної категорії посад державний службовець повинен успішно відпрацювати на займаній посаді 2 роки. Державний службовець може бути позбавлений рангу лише за вироком суду.

4. Адміністративний проступок: поняття, ознаки, види

Адміністративні правопорушення становляють передбачені нормами адміністративного, фінансового, земельного, екологічного, процесуального та інших галузей права посягання на встановлений порядок державного управління, власність, права та законні інтереси громадян і є порушенням встановлених адміністративними органами правил.

Буква закону

Кодекс України про адміністративні правопорушення

Ст. 9. Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Із законодавчого визначення адміністративного правопорушення випливають його основні *ознаки*:

- це акт поведінки, що знаходить своє вираження *в дії* (наприклад, перевищення водіями транспортних засобів встановленої швидкості руху) або *бездіяльності* (наприклад, порушення посадовими особами встановлених термінів виплати пенсій, стипендій, заробітної плати);

- це *протиправна поведінка*, тобто це діяння заборонені законом або підзаконним нормативно-правовим актом;
- воно завжди наносить певну *шкоду суспільству*. Ці діяння спричинюють шкоду особі, групі осіб чи суспільству в цілому або несуть загрозу завдання такої шкоди, а також негативно впливають на інтереси того чи іншого суб'єкта;
- обов'язковою ознакою адміністративного проступку є *винність особи*, що його вчинила. На відміну від цивільно-правових правопорушень, де юридична відповідальність може наступати і без вини суб'єкта правопорушення (за випадок), протиправні діяння вважаються адміністративними проступками лише за наявності вини особи у формі *умислу або необережності*;
- правопорушник притягується до *адміністративної відповідальності*. З цього загального правила можуть бути винятки. Зокрема, при малозначності вчиненого адміністративного правопорушення орган (або посадова особа), уповноважений вирішувати справу, може звільнити порушника від адміністративної відповідальності і обмежитися зауваженням.

В особливій частині Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлені такі *види адміністративних проступків*:

1. Правопорушення в галузі *охорони праці і здоров'я населення* (наприклад, ухилення від медичного огляду чи медичного обстеження; незаконне виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах тощо).

2. Правопорушення, що *посягають на власність* (наприклад, дрібне викрадення чужого майна, порушення права на об'єкт інтелектуальної власності тощо).

3. Правопорушення в галузі *охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури* (наприклад, самовільне зайняття земельної ділянки, засмічення лісів відходами, порушення вимог пожежної безпеки в лісах, жорстоке поводження з тваринами тощо).

4. Правопорушення в *промисловості, будівництві та у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів* (наприклад, самовільне будівництво будинків, споруд, порушення правил користування енергією чи газом тощо).

5. Правопорушення в *сільському господарстві, порушення ветеринарно-санітарних правил* (наприклад, незаконний посів та вирощування маку чи конопель тощо).

6. Правопорушення на транспорті, у галузі шляхового господарства і зв'язку (наприклад, безквитковий проїзд, пошкодження таксофонів, ухилення від проходження огляду на стан алкогольного сп'яніння тощо).

7. Правопорушення в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою (наприклад, самоправне зайняття житлового приміщення, порушення правил утримання собак і котів тощо).

8. Правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, у галузі фінансів і підприємницькій діяльності (наприклад, обман покупця чи замовника, незаконна торговельна діяльність, порушення правил про валютні операції тощо).

9. Правопорушення в галузі стандартизації, метрології та сертифікації (наприклад, випуск у продаж нестандартизованої продукції, порушення правил застосування засобів вимірювальної техніки тощо).

10. Порушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку (наприклад, дрібне хуліганство, паління у заборонених місцях, завідомо неправдивий виклик спеціальних служб тощо).

11. Правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління (наприклад, самоуправство, проживання без паспорта, неявка на виклик у військовий комісаріат тощо).

5. Підстави адміністративної відповідальності

Норма закону

Адміністративна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, яка застосовується за вчинення адміністративного правопорушення і полягає в покладанні на винну особу обмежень матеріального і морального характеру.

Виділяють основні й похідні ознаки адміністративної відповідальності. Підстави адміністративної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить адміністративну відповідальність можливою та повинною. Відсутність сукупності таких обставин виключає її. Слід розрізняти підстави притягнення до юридичної відповідальності і підстави настання юридичної відповідальності. Підстави притягнення до юридичної (адміністративної) відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить відповідальність можливою. Підстави настання адміністративної відповідальності – це сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність повинною (правопорушення, наявність норми права, яка забороняє таку поведінку та інші).

Основні ознаки

Є засобом охорони встановленого порядку

Пов'язана із застосуванням примусу та інших негативних для правопорушника наслідків

Носить більш м'який у порівнянні з кримінальною відповідальністю характер

Реалізується у визначених законодавством процесуальних формах (застосовується не тільки судами, а й органами виконавчої влади)

Похідні ознаки

Підставами адміністративної відповідальності є не лише адміністративні проступки, а й порушення, передбачені нормами інших галузей права (житлового, фінансового та ін.)

Адміністративна відповідальність полягає в застосуванні до винних адміністративних стягнень

Порядок притягнення до адміністративної відповідальності спрощений у порівнянні з кримінальною

Право притягувати до адміністративної відповідальності належить державним органам та їх посадовим особам

Для того щоб за вчинення певного діяння притягнути особу до адміністративної відповідальності, необхідно, щоб були підстави для застосування заходів адміністративного впливу.

6. Адміністративні стягнення. Адміністративна відповідальність неповнолітніх

За вчинене адміністративне правопорушення законом передбачена відповідальність у вигляді адміністративних стягнень, що накладаються компетентними органами відповідно до діючого законодавства України.

Норма закону

Адміністративне стягнення є мірою відповідальності і застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання Законів України, поваги до правил співжиття в суспільстві, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Усі заходи юридичної відповідальності за вчинення адміністративних проступків можна умовно розподілити на 3 групи:

- адміністративні стягнення, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення;
- адміністративні стягнення, передбачені іншими Законами України, що встановлюють адміністративну відповідальність;
- заходи впливу, що застосовують до неповнолітніх.

Буква закону

Кодекс України про адміністративні правопорушення

Ст. 24. Види адміністративних стягнень.

За вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватися такі адміністративні стягнення:

- 1) попередження;
- 2) штраф;
- 3) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- 4) конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення;
- 5) позбавлення спеціального права, наданого даному громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання);
- 6) виправні роботи;
- 7) громадські роботи;
- 8) адміністративний арешт.

Попередження як захід адміністративного стягнення застосовується за незначні адміністративні правопорушення (наприклад, порушення правил користування засобами автомобільного транспорту та електротранспорту, порушення правил благоустрою територій міста та інших населених пунктів тощо) виноситься в письмовій формі.

Штраф – грошове стягнення з правопорушника – є найпоширенішим видом адміністративного стягнення. Це стягнен-

ня передбачено, наприклад, при незаконному вилученні паспортів і прийнятті їх у заставу тощо.

Оплатне вилучення предмета, як і конфіскація предмета носить майновий характер. Оплатне вилучення предмета полягає в його примусовому вилученні за рішенням суду і наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власникові з відрахуванням витрат щодо реалізації вилучення предмета. Це стягнення передбачено, наприклад, за повторне протягом року керування транспортним засобом у стані алкогольного сп'яніння.

При застосуванні *конфіскації* як адміністративного стягнення у правопорушника конфіскуються лише предмети, які стали знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного проступку. Наприклад, порушення правил про валютні операції: незаконні скуповування, продаж, обмін, використання валютних цінностей як засобу платежу або застави тягнуть за собою конфіскацію зазначених цінностей разом зі стягненням у вигляді попередження або штрафу.

Позбавлення спеціального права застосовується на строк до трьох років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом. Це стягнення застосовується, наприклад, за невиконання вимог про зупинку, залишення місця дорожньо-транспортної пригоди тощо.

Виправні роботи застосовуються на строк до двох місяців з відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, і з відрахуванням до 20 % її заробітку в прибуток держави. Це стягнення застосовується, наприклад, за злісну непокору законному розпорядженню або вимозі працівника транспорту, який здійснює контроль за перевезенням пасажирів тощо.

Найбільш суворим видом адміністративних стягнень є *адміністративний арешт*, який полягає у фізичному обмеженні свободи особи на строк до п'ятнадцяти діб. Адміністративний арешт установлюється і застосовується лише в особливих випадках за окремі види адміністративних проступків таких, як, наприклад, дрібне хуліганство, прояв неповаги до суду тощо.

До *другої групи* належать адміністративні стягнення, встановлені іншими законами, відмінні від закріплених у Кодексі України про адміністративні правопорушення. Наприклад, для такої категорії правопорушників, як іноземці та особи без громадянства, Законом України «Про правовий статус іноземців» передбачено спеціальний вид адміністративного стягнення – видворення за межі України.

Третя група заходів юридичної відповідальності за вчинення адміністративних проступків стосується неповнолітніх у

віці від 16 до 18 років. Справи про адміністративні проступки, вчинені неповнолітніми особами, розглядаються тільки районним (міським) судом.

Буква закону

Кодекс України про адміністративні правопорушення

Ст. 24-1. Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх.

За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

- 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення в потерпілого;
- 2) застереження;
- 3) догана або сувора догана;
- 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

Застосування таких заходів впливу є правом, а не обов'язком суду. Суд застосовує адміністративні стягнення або заходи виховного впливу з урахуванням особи неповнолітнього.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття визначається як самостійна галузь права, за допомогою якої держава регулює суспільні відносини у сфері державного управління?
  - А. Адміністративне право.
  - Б. Управлінське право.
  - В. Трудове право.
  - Г. Державне право.
2. Укажіть визнану законом та іншими нормативно-правовими актами здатність громадян особисто своїми діями здійснювати, набувати права та нести обов'язки адміністративно-правового характеру.
  - А. Адміністративна правоздатність.
  - Б. Адміністративна правосуб'єктність.
  - В. Адміністративна дієздатність.
  - Г. Адміністративна деліктоздатність.
3. Що з перерахованих положень не є принципом державної служби?
  - А. Доступність і науковість.

- Б. Професіоналізм і компетентність.
- В. Гуманізм і соціальна справедливість.
- Г. Демократизм і законність.

4. Який елемент складу адміністративного правопорушення співвідноситься з поняттям вини?
- А. Об'єкт.
  - Б. Об'єктивна сторона.
  - В. Суб'єкт.
  - Г. Суб'єктивна сторона.
5. З якого віку особи притягуються до адміністративної відповідальності?
- А. З 14 років.
  - Б. З 15 років.
  - В. З 16 років.
  - Г. З 18 років.
6. Який із заходів адміністративного стягнення не застосовується до неповнолітніх?
- А. Зобов'язання публічно або в іншій формі вибачитися перед потерпілим.
  - Б. Попередження.
  - В. Застереження.
  - Г. Догана або сувора догана.

II. Порівняйте поняття.

- Адміністративна правоздатність – адміністративна дієздатність.
- Правопорушення – адміністративний проступок.

III. Знайдіть у тексті вірні твердження, а помилкові – виправте.

На уроках правознавства Ірина стверджувала:

- серед джерел адміністративного права основним є Кодекс України про адміністративні правопорушення;
- суб'єктами адміністративного права є фізичні особи і юридичні особи;
- обов'язковим учасником адміністративно-правових відносин є фізична особа;
- адміністративна караність проступку виявляється в тому, що за його вчинення законом передбачена адміністративна відповідальність;
- посадові особи несуть відповідальність тільки за порушення відповідних правил своїми діями;

- заходи юридичної відповідальності за вчинені адміністративні проступки умовно можна розподілити на адміністративні стягнення і заходи впливу.

IV. Розв'яжіть ситуацію.

15-річний Микола, перебуваючи у стані сильного алкогольного сп'яніння, висловлювався нецензурно.

Чи здійснив Микола правопорушення? Чи підлягає він юридичній відповідальності? Якщо так, то в якому нормативно-правовому акті можна знайти санкцію за здійснення цього правопорушення? Хто буде притягнений до відповідальності?

Відповідь обґрунтуйте.

V. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Назвіть джерела адміністративного права.
2. Назвіть види та особливості суб'єктів адміністративного права.
3. Що таке державна служба?
4. Що таке адміністративне правопорушення та які особливості його складу?
5. Які ви знаєте види адміністративних правопорушень?
6. Що таке адміністративне стягнення?

§ 21. Екологічне право

Г. Сковорода про необхідність збереження навколишнього середовища:

- «Одарив вас Бог ґрунтами – це пропасти може, знай!».

Проблемне питання

- Чи раціонально використовуються природні ресурси в нашій країні?

1. Загальна характеристика екологічного права

Людина і природа як частини єдиного цілого взаємопов'язані і тісно взаємодіють. Але протягом останніх двох століть людина почала стрімко втручатися в природні процеси. Це обумовило реальну загрозу для навколишнього середовища і різко погіршило умови життя людей. Майже до XVIII ст. людина не завдавала природі надто великої шкоди, але з розвитком промисловості, з появою численних синтетичних і мінераль-

них речовин та застосуванням нових технологій стан довкілля докорінно змінився. Тепер лише в результаті спалювання паливних ресурсів в атмосферу планети щорічно викидається понад 2 млрд тонн двоокису вуглецю та понад 150 млн тонн сірчаного газу.

Лише в Україні функціонують 1700 шкідливих виробництв, що становлять екологічну небезпеку.

Підприємства паливно-енергетичного комплексу

Хімічна та нафтопереробна промисловість

Металургійні заводи

За показником дитячої смертності Україна посідає одне з перших місць у світі, як і за показником кількості онкологічних захворювань. З 1992 р. в Україні смертність перевищує народжуваність. Тому дедалі гучніше лунають застереги про екологічну небезпеку.

Для допитливих (з історії поняття)

Екологія (від грецької «ойкос» – будинок, житло, місцеперебування і «логос» – наука, вивчення) – одна з найдавніших наук. Це наука про те, як жити та господарювати у власному будинку. Для сучасної людини його будинок – це планета Земля і навколоземний простір («ближній космос»).

Уперше поняття «екологія» було вжито в 1838 р. у книжці «Життя в лісі» американським філософом, письменником-романістом Генрі Девізом Торо в розумінні «природознавство». Він вважав, що природу необхідно вивчати, тому що вона є справжнім житлом для людей.

Термін «екологія» був запропонований в 1896 р. відомим німецьким біологом-дарвіністом Ернстом Геккелем, який вказував, що екологія досліджує життя тваринного та рослинного світу, який веде боротьбу за існування.

Сьогодні в суспільстві визріло розуміння, що людство повинно співвідносити свої потреби з можливостями природи. У зв'язку з цим важливо розробити та впровадити стандарти існування в навколишньому середовищі (єдині вимоги – правила, нормативи), які висувають органи держави до діяльності підприємств, установ, організацій, громадян тощо в інтересах охорони природи, раціонального використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки суспільства.

Відносини, що виникають у результаті взаємодії суспільства та навколишнього природного середовища (екологічні відносини), регулюються самостійною галуззю права – екологічним правом.

Норма закону

Екологічне право – це сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини з охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів.

Суб'єктами екологічних відносин є сторони, між якими вони виникають. Об'єктом може бути як об'єкт природи в цілому, так і його частина. Залежно від об'єктів природи відносини поділяються на ті, що виникають з приводу використання і охорони земель, вод, атмосферного повітря, лісів, тваринного світу, надр і природо-заповідного фонду.

Предметом екологічного права є нормативно врегульовані суспільні відносини щодо охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів.

Метод екологічного права – комплексний і є комбінацією методів підгалузей права, які становлять його систему.

Джерела екологічного права – це система нормативно-правових актів, які вміщують екологічні вимоги і принципи, розраховані на врегулювання та охорону екологічних правовідносин.

Екологічні відносини охоплюють відносини між окремими фізичними особами, групами чи об'єднаннями людей, юридичними особами, державними органами, державами і народами. Саме тому екологічне право поділяють на міжнародне і національне право.

У структурі міжнародного екологічного права виділяються норми, що підлягають обов'язковому виконанню, і норми, що носять рекомендаційний характер. Основними джерелами обов'язкового міжнародного екологічного права є загальноприйняті норми і принципи, а також міждержавні угоди (конвенції, договори, протоколи тощо). Наприклад, Конвенція про заборону забруднення з кораблів (1973), Конвенція про заборону військового та іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1977), Конвенція про охорону фауни і флори в Європі (1979) та багато інших документів. Міжнародно-правові акти, які носять рекомендаційний характер, враховуються при розробці національного екологічного права.

Джерела екологічного права послідовно виражають і закріплюють екологічну політику Української держави.

Його основу складають положення Конституції України, насамперед про право кожного на:

- безпечне для життя та здоров'я довкілля;
- достовірну інформацію про стан довкілля;
- відшкодування збитків, нанесених здоров'ю або майну екологічним правопорушенням.

Буква закону

Конституція України

Ст. 16. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Ст. 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки.

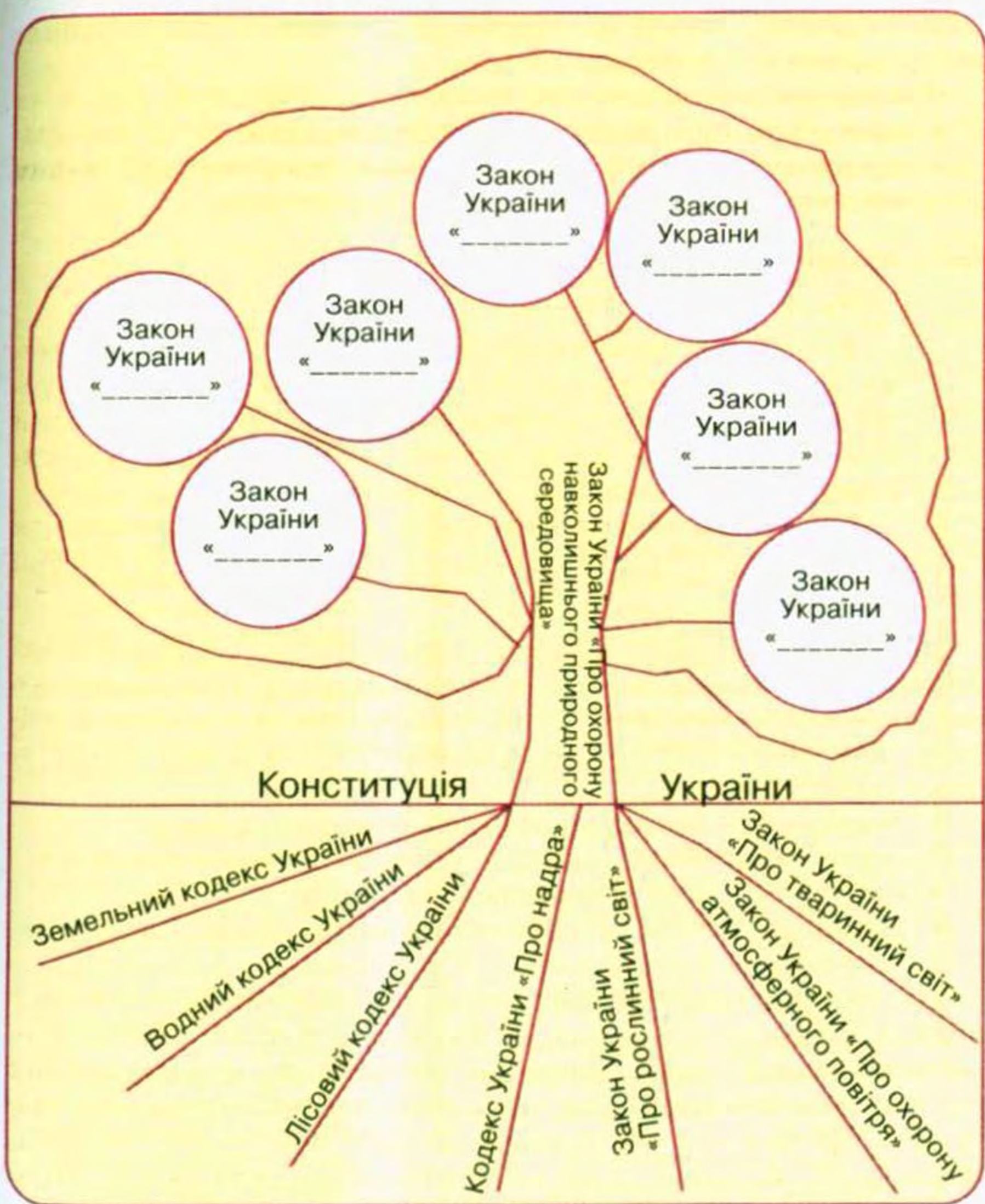
Центральне місце в системі екологічного законодавства України посідає Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. У ньому закріплені концептуальні засади правового регулювання екологічних відносин:

- завдання та основні принципи охорони природи;
- право власності на природні ресурси та їх використання;
- екологічні права і обов'язки громадян;
- відповідальність за порушення екологічного законодавства тощо.

Положення цього Закону знайшли конкретизацію в численних кодексах і законах. В Україні діють екологічні нормативно-правові акти, основною метою яких є регулювання питань щодо використання та охорони окремих природних ресурсів. Це кодекси – Лісовий, Кодекс про надра, Водний, Земельний; закони – «Про природно-заповідний фонд», «Про охорону атмосферного повітря», «Про тваринний світ», «Про рослинний світ», «Про екологічну експертизу» тощо.

Джерелами екологічного права є також підзаконні нормативно-правові акти: укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України. У межах своєї компетенції видають нормативні акти щодо охорони навколишнього середовища державні органи і органи місцевого самоврядування.

Систему екологічного законодавства України, за пропозицією відомого вченого-юриста В. Костецького, можна зобразити у вигляді дерева. Це дерево росте на ґрунті, основою якого є Конституція України. Коріння цього дерева – кодекси та закони, що регулюють відносини стосовно використання,

охорони та збереження об'єктів природи. Стовбуром цього дерева є Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», а гілки дерева – це закони, які ще потрібно прийняти.

2. Екологічні права та обов'язки громадян

Метою існування екологічних прав та обов'язків є забезпечення екологічної безпеки.

Основні екологічні права та обов'язки людини і громадянина закріплено Конституцією України. Ці права розвинуті й

конкретизовані Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Екологічне законодавство закріплює екологічні права та обов'язки громадян України; передбачає гарантії їх реалізації; встановлює правові, соціальні, економічні та інші основи охорони навколишнього природного середовища.

Екологічні права громадян України

- Безпечно для життя і здоров'я навколишнє природне середовище.
- Участь в обговоренні проектів законодавчих актів щодо розміщення об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища.
- Участь у розробці та здійсненні заходів з охорони навколишнього природного середовища.
- Загальне і спеціальне використання природних ресурсів.
- Об'єднання в громадські природоохоронні формування.
- Вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища.
- Участь у проведенні громадської екологічної експертизи.
- Звернення до суду щодо захисту порушених екологічних прав та ін.

Екологічні обов'язки громадян України

- Берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища.
- Здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів.
- Не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів.
- Вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів та штрафи за екологічні правопорушення.
- Компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

3. Використання природних ресурсів.

Права і обов'язки власників природних ресурсів та природокористувачів

Правовий режим використання природних ресурсів визначається правами та обов'язками, які можуть належати суб'єктам екологічних правовідносин. У першу чергу він залежить

від того, знаходиться об'єкт у власності чи наданий для користування. Зміст права власності визначається цивільним законодавством, а зміст права користування природними об'єктами – *право природокористування* – встановлюється щодо кожного об'єкта окремим нормативно-правовим актом. Так, ст. 14 Кодексу України «Про надра» перелічує види користування надрами і серед них є такі, як видобування корисних копалин, будівництво та експлуатація підземних споруд тощо.

Норма закону

Природокористування – це процес раціонального використання людиною природних ресурсів з метою задоволення різних потреб і інтересів.

Суб'єктами природокористування є фізичні і юридичні особи, а також держава, вони реалізують свої права згідно з чинним законодавством.

В екологічному законодавстві виділяють декілька критеріїв класифікації права природокористування. Найбільш поширеною є класифікація залежно від підстав виникнення права природокористування – право загального природокористування і право спеціального природокористування.

Загальне природокористування задовольняє життєво необхідні потреби людини. Дозволяє вільно, без будь-якого дозволу компетентних або уповноважених на те органів та без оплати користуватися природними ресурсами. Наприклад, право користуватися водоймищами, пасовищами, лісами, парками; право збирання грибів, ягід, лікарських рослин тощо.

Спеціальне природокористування виникає на підставі виданої відповідним державним органом ліцензії (дозволу) і укладеного відповідного договору. Наприклад, право постійного користування, концесії ділянки лісового фонду, лісовирубних ордерів тощо.

**Різновиди
права
природо-
користування**

Землекористування (для ведення сільського господарства, розміщення населених пунктів, підприємств промисловості, транспорту)

Водокористування (для задоволення потреб населення в питній воді, для побутових та виробничих цілей)

Лісокористування (у виробничій діяльності, а також в оздоровчих, рекреаційних, захисних цілях)

Використання надр (для видобутку корисних копалин, будівництва та експлуатації підземних споруд)

Використання тваринного світу (для мисливства, полювання, рибальства, у наукових, виховних та естетичних цілях)

Використання атмосферного повітря (для дихання та для виробничих цілей)

Використання об'єктів природо-заповідного фонду (у наукових, рекреаційних, естетичних та інших цілях)

Держава наділяє природокористувачів певними правами, одночасно покладаючи ряд обов'язків.

Природокористувачі	
Мають право	Зобов'язані
1. Використовувати природні ресурси відповідно до їх цільового призначення. 2. Використовувати для своїх потреб природні ресурси, які знаходяться на їх землях, корисні копалини місцевого значення, лісові угіддя, водні ресурси тощо. 3. Використовувати корисні властивості природних ресурсів. 4. Передавати природні ресурси у вторинне користування. 5. Отримувати додаткові природні ресурси під заставу. 6. Здійснювати загальне та спеціальне природокористування (об'єкти загальнонародної власності і приватної колективної власності). 7. Отримувати доходи від використання природних ресурсів і реалізовувати продукцію на свій розсуд. 8. Розміщувати виробничі, житлові, комунальні та інші будівлі. 9. Оскаржувати рішення державних органів і посадових осіб, які порушують права природокористування в установленому порядку. 10. Вимагати через судові органи компенсації за шкоду, яка заподіяна природними ресурсами, і усунення перешкод у користуванні природними ресурсами. 11. Отримувати компенсацію за поліпшення якості природних ресурсів у разі їх вилучення або добровільної відмови від користування ними.	1. Забезпечувати використання природних ресурсів відповідно до їх цільового призначення. 2. Раціонально та економічно використовувати природні ресурси. 3. Впроваджувати новітні технології. 4. Додержуватися строків у природокористуванні. 5. Не допускати безгосподарського використання природних ресурсів. 6. Своєчасно вносити плату за використання природних ресурсів. 7. Не порушувати права інших власників. 8. Своєчасно компенсувати шкоду, заподіяну особам у процесі використання природних ресурсів. 9. Відновлювати якості природних ресурсів. 10. Суворо дотримуватися вимог екологічної безпеки у процесі використання природних ресурсів.

Буква закону

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища»

Ст. 4. Право власності на природні ресурси.

Природні ресурси України є власністю народу України, який має право володіння, використання та розпорядження природними багатствами республіки.

У державній власності перебувають всі землі України, за винятком земель, переданих у колективну і приватну власність.

Повноваження народу України в галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів реалізується на основі Конституції України як безпосередньо, шляхом проведення референдумів, так і через органи державної влади.

Від імені народу України право розпорядження природними ресурсами здійснює Верховна Рада України.

Норма закону

Зміст права власності на природні ресурси – це сукупність повноважень суб'єктів права власності щодо володіння, користування і розпорядження належними їм природними ресурсами.

Суб'єктами права власності на природні ресурси є народ України і держава, які через органи державної влади і самоврядування володіють, користуються та розпоряджаються ними. Власники природних ресурсів, здійснюючи володіння,

користування чи розпорядження належними їм природними ресурсами, мають право на отримання диференційної ренти від юридичних і фізичних осіб за платне використання природних ресурсів, а також самотійно господарювати на землі та ефективно використовувати, експлуатувати інші ресурси для задоволення життєво необхідних потреб.

4. Червона книга України

На території України налічується близько 25 тис. видів рослин і 44 тис. видів тварин. Проте за всю історію суспільства було втраченого (здебільшого через людей) дуже багато представників флори і фауни. І сьогодні багато рослин і тварин стали рідкісними або такими, що перебувають під загрозою зникнення, тому підлягають особливій охороні й заносяться до Червоної книги України.

Для допитливих (з історії поняття)

Уперше питання про необхідність вивчення рідкісних видів тварин і рослин, які знаходяться під загрозою зникнення, розробки та підготовки проектів міжнародних та міжнаціональних конвенцій поставив Всесвітній союз охорони природи в 1949 р., і за його рішенням було створено Комісію з виживання видів.

Результатом діяльності Комісії став вихід у 1963 р. першого видання Червоної книги (назва книги «Червона» символізує небезпеку) На сьогодні Комісія підготувала 4-те видання книги. Кількість рідкісних видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги, у порівнянні з 1972 р. (рік випуску 3-го видання) зменшилась. Це стало результатом більш успішної діяльності щодо охорони природи.

Перша Червона книга, присвячена українській флорі і фауні, була видана в 1980 р. Вона містила опис 85 видів тварин і 151 виду рослин. У 1994 р. було підготовлено 2-ге видання Червоної книги «Тваринний світ», а в 1996 р. – «Рослинний світ». Сьогодні до Червоної книги України занесено 541 вид рослин і 382 види тварин.

Норма закону

Червона книга України – це державний документ, який містить узагальнені дані про сучасний стан видів тварин і рослин України, яким загрожує зникнення, і заходи щодо їх збереження та науково обґрунтованого відтворення.

Правовою основою для ведення Червоної книги України є «Положення про Червону книгу України», затверджене Верховною Радою України 29 жовтня 1992 р., і Закон України «Про Червону книгу України» від 7 лютого 2002 р.

Закон України «Про Червону книгу України» визначає повноваження державних органів у сфері управління та

ЧЕРВОНА КНИГА УКРАЇНИ

контролю щодо охорони, використання та відтворення рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, порядок організації та ведення Червоної книги, умови використання об'єктів і відповідальність за порушення законодавства про Червону книгу.

Червона книга встановлює (згідно з п. 6 «Положення про Червону книгу України») сім категорій представників видів тваринного та рослинного світу, а їх диференціація залежить від небезпеки зникнення того чи іншого виду.

Зниклі – такі, про існування яких у дикій природі після неодноразових пошуків відсутня будь-яка інформація

Зникаючі – такі, що перебувають під загрозою зникнення, збереження їх є малоімовірним, якщо триватиме згубна дія чинників, котрі впливають на їх стан

Вразливі – такі, які в найближчому майбутньому можуть бути віднесені до категорії зникаючих

Рідкісні – такі, популяції яких невеликі, у даний час належать до зникаючих чи вразливих, хоча їм і не загрожує така небезпека

Невизначені – види, про які відсутня інформація, до якої із зазначених категорій вони належать

Недостатньо відомі – види, про які відсутня повна достовірна інформація

Відновлені – види, популяції яких завдяки вжитим заходам щодо їх охорони не викликають стурбованості, однак потребують постійного контролю

Ведення Червоної книги покладається на Міністерство екології та природних ресурсів України. Для наукового забезпечення щодо Червоної книги створюється Національна комісія. Пропозиції щодо занесення до неї видів можуть подавати науково-дослідні установи, державні й громадські організації, окремі фахівці, науковці. Кабінет Міністрів України забезпечує офіційне видання Червоної книги не рідше одного разу на десять років.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Назвіть метод правового регулювання в екологічному праві.
  - А. Імперативний.
  - Б. Диспозитивний.
  - В. Заохочувальний.
  - Г. Комплексний.

2. Виберіть із запропонованих положень екологічне право громадян України.
  - А. Берегти природу.
  - Б. Здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки.
  - В. Брати участь у проведенні громадської екологічної експертизи.
  - Г. Компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням.

3. Процес раціонального використання людиною природних ресурсів з метою задоволення потреб і інтересів – це _____.
  - А. Природокористування.
  - Б. Природоохорона.
  - В. Природопанування.
  - Г. Природорозпорядження.

4. Закінчіть речення «Природні ресурси України є власністю _____».
  - А. Державною.
  - Б. Комунальною.
  - В. Приватною.
  - Г. Народу України.

5. Коли була видана перша Червона книга України?
  - А. 1949 р.
  - Б. 1963 р.
  - В. 1980 р.
  - Г. 1996 р.

6. Розташуйте категорії видів тваринного і рослинного світу за диференціацією, починаючи з категорії «зниклі».
  - А. Рідкісні.
  - Б. Зниклі.
  - В. Невизначені.
  - Г. Зникаючі.
  - Ґ. Відновлені.
  - Д. Вразливі.

Е. Недостатньо відомі.

1) Б, 2) —, 3) —, 4) —, 5) —, 6) —, 7) —.

II. Порівняйте поняття.

- Загальне – спеціальне природокористування.
- Власники природних ресурсів – природокористувачі.

III. Прочитайте поданий текст. З'ясуйте, які твердження є вірними, а які – ні.

На уроці правознавства Родіон стверджував:

- природні ресурси України є власністю народу України, який має право на володіння, користування та розпорядження природними багатствами держави;
- від імені народу України право розпорядження природними ресурсами здійснює Кабінет Міністрів України;
- право на судовий захист при порушенні екологічних прав і свобод потребує додаткового закріплення в нормативно-правових актах;
- в окремих випадках, згідно з законодавством, загальне природокористування є оплатним;
- засади правового регулювання охорони навколишнього природного середовища визначає Конституція України.

IV. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Дайте визначення екологічного права.
2. Які ви знаєте джерела права, що регламентують питання охорони навколишнього природного середовища?
3. Що означає право природокористування?
4. Що таке загальне та спеціальне використання природних ресурсів?
5. Хто є власником природних ресурсів і хто є природокористувачем?
6. Що таке Червона книга України? З'ясуйте, які види тварин та рослин, занесені до Червоної книги України, є у вашому регіоні.

§ 22. Кримінальне право. Поняття злочину

Г. Сковорода про природу правопорушень:

- «О коли б ми в ганебних справах були такі ж соромливі і боязкі, як це часто буваємо ми боязкі і хибно соромливі у порядних учинках!»
- «Не може не блудити нога твоя, коли блудить серце».

1. Загальна характеристика кримінального права

В юридичному словнику вказано, що термін «кримінальний» походить від латинського *criminalis* і перекладається як *віднесений до злочину, злочин*. Звідси і назва однієї з галузей української системи права – кримінальне право.

Норма закону

Кримінальне право – це система (сукупність) юридичних норм, прийнятих Верховною Радою України, у яких визначається, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання мають застосовуватися до осіб, що їх вчинили.

Для допитливих (з історії поняття)

Уперше про кримінальне право згадується у творах римських юристів. Викладати кримінальне право почали в Італії у Болонському університеті в кінці XII ст.

Початок українського кримінального права пов'язаний з виникненням давньоруської держави. На території України першими правовими актами були договори з Візантією київських князів Олега (911) та Ігоря (944), у яких можна знайти окремі норми кримінального права. Але найбільше значення серед правових пам'яток того часу має «Руська правда». У Запорозькій Січі своїх кримінальних законів не було. Покарання призначалися на підставі звичаєвого права. Царські закони, які надсилалися на Січ, не виконувалися.

Як галузі публічного права йому притаманні загальнообов'язкова нормативність, формальна визначеність норм, їх державна забезпеченість, а також властиві лише кримінальному праву предмет і метод правового регулювання.

Суб'єкти кримінальних правовідносин – це особи, які вчинили злочин, і держава в особі правоохоронних органів.

Предмет правового регулювання у кримінальному праві

Становлять кримінально-правові відносини, що виникають у зв'язку з вчиненням злочину і застосуванням за це певних покарань

Метод правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку з вчиненням злочину

Це метод правової охорони суспільних цінностей і відносин у вигляді застосування покарання

Кримінальне право виконує *функції*:

- *охоронну*, вона вважається головною, тому що основним завданням даної галузі права є захист (тобто охорона) суспільства від найбільш небезпечних правопорушень (злочинів);
- *попереджувальну* (превентивну), яка передбачає попередження здійснення особою, яка вчинила злочин, нових, а також застереження потенційних правопорушників від скоєння протиправних дій;
- *виховну*, яка за допомогою правових норм інформує людей про неприпустимі для суспільства діяння і прищеплює їм важливість дотримання певних правил соціальної поведінки.

Основа законодавства України про кримінальну відповідальність складає Кримінальний кодекс України, прийнятий 5 квітня 2001 р., який набув чинності 1 вересня 2001 р. і ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Усі нові закони, доповнення та зміни, що передбачають кримінальну відповідальність, підлягають включенню до чинного Кримінального кодексу України.

Кримінальний кодекс України є єдиним джерелом, яке встановлює злочинність діяння, його караність.

Джерела кримінального права України:

- Конституція України. Вона має вищу юридичну силу. Тому всі кримінально-правові норми повинні відповідати їй;
- рішення Конституційного Суду України про неконституційність кримінальних законів або норм;
- укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори;
- Кримінальний кодекс України – основне джерело кримінального законодавства, у якому кримінально-правові норми об'єднані у відповідні розділи та систематизовані в певній послідовності.

2. Поняття злочину

Під злочином у побуті розуміють дії, які порушують закон і які підлягають кримінальному покаранню.

Для допитливих (з історії поняття)

Поняття злочину має давню історію, і ставлення суспільства до нього було різним. У багатьох країнах Європи в період Середньовіччя злочином оголошувалася єресь. Кровна помста розглядалася в одних країнах як обов'язок, а в інших – як злочин. У роки царювання московського царя Олексія Михайловича злочином вважали такі дії, як порушення обов'язку ходити до церкви, недотримання посту.

Уперше спробу визначити поняття злочину зробили римські юристи. Злочином вони вважали дії, які характеризуються насильством або обманом.

Для юридичної науки є важливим точне визначення, яке дає ст. 11 Кримінального кодексу України.

Норма закону

Злочином визначається передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Основною ознакою злочину є його *суспільна небезпечність*. Вона виявляється в спричиненні або створенні загрози заподіяння шкоди суспільним відносинам, поставленим під охорону кримінального закону. Характер і ступінь суспільної небезпеки визначаються всією сукупністю об'єктивних і суб'єктивних ознак злочину:

- цінністю блага (тобто об'єкта), на яке посягає злочин;
- характером діяння, місцем, способом, часом, обстановкою вчинення злочину;
- тяжкістю наслідків;
- формою вини (умисел або необережність);
- мотивом і метою тощо.

Разом з тим кримінальне законодавство встановлює, що дія (або бездіяльність), яка хоч навіть і формально підпадає під ознаки будь-якого діяння, передбаченого законом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, якщо вона не спричинила і не могла спричинити істотної шкоди чи то фізичній, чи то юридичній особі, суспільству або державі (наприклад, крадіжка малоцінного майна – пиріжка, гумки, олівця тощо), не може бути визнана злочином.

Протиправність означає, що здійснення даного діяння заборонено кримінальним законом. Дія або бездіяльність, що не передбачена кримінальним законодавством, тобто не зазначена в певній статті Особливої частини Кримінального кодексу, ні за яких обставин не може вважатися злочином і, як наслідок, не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Наступна ознака злочину – *винність* – пов'язана з наявністю в діях особи умислу або необережності. Невинне

заподіяння шкоди (казус) виключає можливість визнання такого діяння злочином.

Ще однією ознакою злочину є *караність*, яка означає, що за будь-який злочин відповідною нормою Кримінального кодексу передбачено конкретні вид і міра покарання. Наявність усіх зазначених ознак дозволяє в кожному конкретному випадку відносити те чи інше діяння (або бездіяльність) до числа злочинів, за які настає караність. *Відсутність хоча б однієї з цих ознак виключає можливість розглядати той чи інший вчинок як злочин.*

3. Склад злочину

У кримінальному праві України підставою кримінальної відповідальності визначається вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину.

Норма закону

Склад злочину – це сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують суспільно небезпечне діяння.

Об'єкт злочину – суспільні відносини, яким злочин завдає або може завдати суттєвої шкоди і які охороняються кримінальним законом від злочинних посягань. При цьому об'єкт злочину необхідно відрізнити від предмета злочину. *Предмет злочину* – це матеріальний предмет, з приводу якого або шляхом дії (впливу) на який вчиняється злочин. Наприклад, при крадіжці мобільного телефону об'єктом злочину є відносини власності, а предметом злочину – мобільний телефон.

До *об'єктивної сторони злочину* належать основні ознаки злочину:

- *Діяння* – конкретний, усвідомлений і вольовий акт поведінки людини, який є суспільно небезпечним і протиправним. Діяння завжди виступає у двох формах – дії чи бездіяльності. *Дія* – це активна, свідома, суспільно небезпечна, протиправна поведінка суб'єкта. Прикладом здійснення злочину шляхом дії є знищення або пошкодження чужого майна, тому що пасивна поведінка не може викликати за собою такі наслідки. *Бездіяльність* – це пасивна форма поведінки особи, що полягає в невчиненні нею конкретної дії, яку вона повинна і могла вчинити в даних конкретних умовах. Обов'язок вчинити певні дії може впливати з різних підстав: із закону, з професійних або службових функцій (наприклад, ненадання допомоги хворому медичним працівником), з договору (наприклад, порушення обов'язків щодо охорони майна), з родинних відносин (наприклад, ухилення від сплати аліментів на утримання дітей), з інших підстав.
- Суспільно небезпечні наслідки діяння можна визначити як шкоду, що заподіюється злочинним діянням суспільним відносинам, або як реальну небезпеку (загрозу) заподіяння такої шкоди.
- Причинний зв'язок між діянням і його небезпечними наслідками.

Для характеристики об'єктивної сторони злочину важливе значення мають *факультативні ознаки*: час, місце, обстановка, спосіб, засоби, знаряддя та інші обставини вчинення злочину.

Місце вчинення злочину

- Певна територія, де відбувається суспільно небезпечне діяння і настають його суспільно небезпечні наслідки. Місцем вчинення злочину може бути територія України, повітряний простір, в інших випадках – конкретна територія, на яку поширюється певний правовий режим, наприклад заповідники.

Час вчинення злочину

- Певний відрізок часу, протягом якого відбувається суспільно небезпечне діяння. У Кримінальному кодексі час описується рідко, але має важливе значення для вирішення питання про чинність закону в часі.

Обстановка вчинення злочину

- Конкретні умови, за яких вчиняється злочин. Обстановка вчинення злочину іноді істотно підвищує ступінь суспільної небезпеки діяння (військовий злочин у бойовій обстановці), в інших – створює привілейований склад злочину.

Засоби вчинення злочину

- Предмети матеріального світу, що застосовуються злочинцем при вчиненні суспільно небезпечного діяння. Вони поділяються на знаряддя та інші засоби вчинення злочину (підроблені документи, формений одяг тощо).

Способи вчинення злочину

- Сукупність прийомів та методів, що використовуються при вчиненні злочину (наприклад, обман, зловживання довірою, загальнонебезпечний спосіб та ін.).

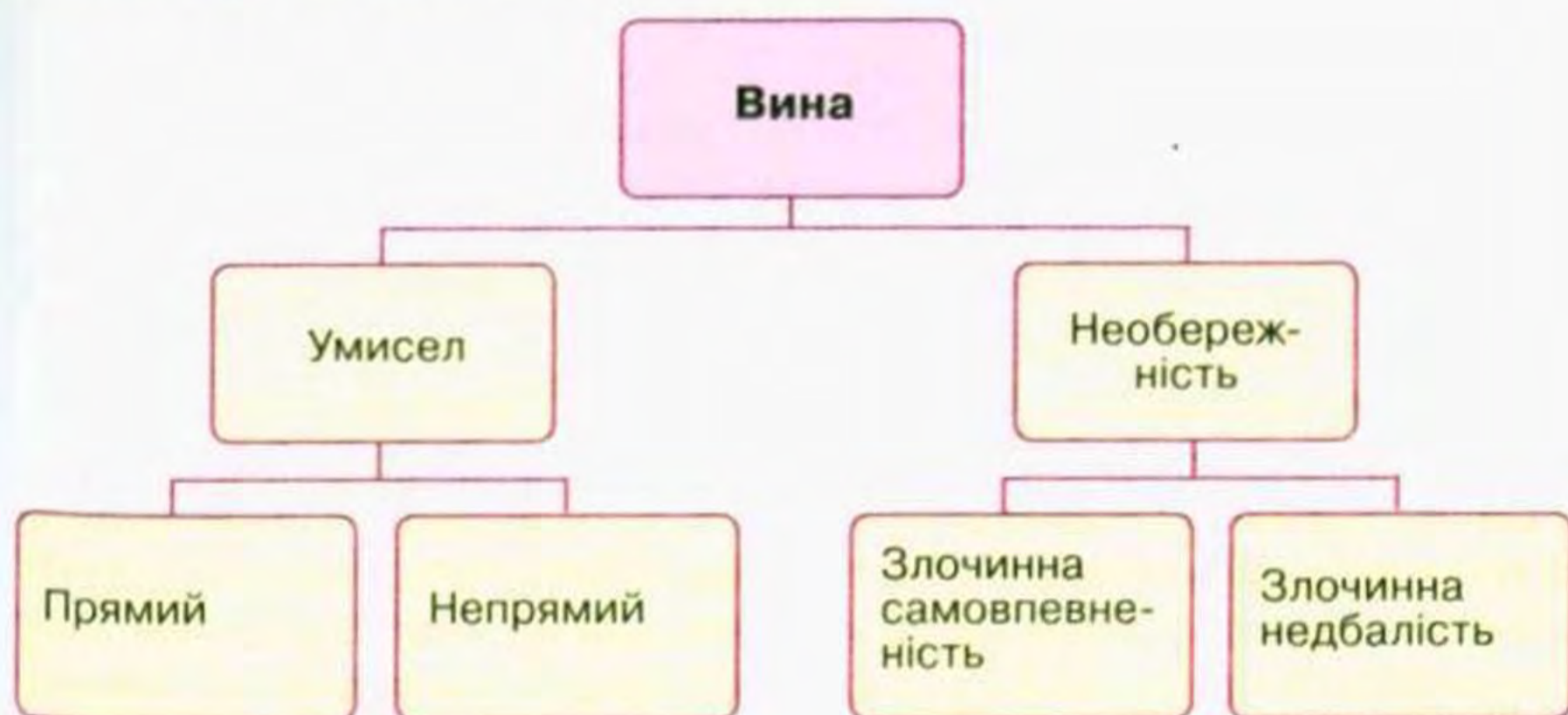
Суб'єктом злочину може бути лише фізична особа, яка здійснила суспільно небезпечне діяння і здатна нести кримінальну відповідальність. Для того щоб людина могла відповідати за свої вчинки, вона повинна бути осудною і досягти віку, з якого можлива кримінальна відповідальність. *Осудність* – це здатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. *Неосудність* – це психічний стан людини, за якого вона під час вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати своїх дій або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану. Неосудна особа не може підлягати кримінальному покаранню, оскільки вона не здатна зрозуміти суть покарання.

До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру (наприклад, улаштування в психіатричну лікарню).

Вік особи, з якого встановлюється кримінальна відповідальність, визначається Кримінальним кодексом і настає після досягнення особою, яка вчинила злочин, 16 років. Разом з тим, коли мова йде про злочини, суспільна небезпека і суть яких доступна для розуміння неповнолітніх і в більш ранньому віці, кримінальна відповідальність настає з 14-річного віку. До таких злочинів згідно з частиною 2 ст. 22 Кримінального кодексу України належать: умисне вбивство, умисне тяжке тілесне ушкодження, диверсія, бандитизм, вимагання, умисне знищення чи пошкодження майна, хуліганство, крадіжка, грабіж, розбій та інші.

Суб'єктивна сторона складу злочину представляє внутрішню сторону суспільно небезпечного діяння, тобто психічне ставлення особи до суспільно небезпечного діяння та його наслідків. До ознак суб'єктивної сторони складу злочину належать: вина, мотив і мета злочину, певний емоційний стан особи в момент здійснення нею суспільно небезпечного діяння. Вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони, а мотив, мета і певний емоційний стан є факультативними.

Вина – це внутрішнє психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої Кримінальним кодексом України, та її наслідків. Вона може виражатися в формі умислу та необережності.

Злочин вважається вчиненим *умисно*, коли особа, яка його вчинила, *усвідомлювала* суспільну небезпеку своєї дії або бездіяльності, *передбачала* її суспільно небезпечні наслідки і *бажала* їх або свідомо допускала настання цих наслідків. Наприклад, крадіжка, грабіж, вимагання, шахрайство, вбивство з метою заволодіння майном потерпілого тощо.

Непрямий умисел характеризується тим, що особа, яка здійснила злочин, усвідомлювала суспільну небезпеку своєї дії або бездіяльності, передбачала можливість настання цих наслідків, не бажала, але свідомо допускала такі наслідки або ставилася до них байдуже. Наприклад, п'яний чоловік почав стріляти з мисливської рушниці в багатолюдному місці, у результаті чого було вбито жінку.

Іншою формою вини є *необережність*. Злочин визнається здійсненим з *самовпевненості*, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення. Наприклад, водій перевищив встановлену швидкість, легковажно розраховуючи, що він зможе, завдяки своєму досвіду і вмінню, впоратися з керуванням автомобіля, здійснив наїзд на пішохода.

Злочин визнається здійсненим за *недбалістю*, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити. Наприклад, медична сестра, роблячи ін'єкцію, помилково ввела хворому замість приписаних ліків інші, що потягло за собою смерть пацієнта. У даному випадку її буде притягнуто до кримінальної відповідальності в зв'язку з тим, що вона повинна була передбачати наслідки своїх дій.

Злочинну недбалість необхідно відрізнити від випадку (казусу). *Казус* – це випадкова дія, яка (на відміну від умисної або за необережністю) має зовнішні ознаки правопорушення, але позбавлена елементів вини, отже, і не тягне за собою юридичної відповідальності. Тобто особа не передбачала і не могла передбачити настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій. Наприклад, водій втрачає свідомість під час керування автомобілем, і в результаті відбувається наїзд на людину, яка отримала тяжке тілесне ушкодження.

Мотив злочину – це внутрішні спонукання, якими керувався суб'єкт при вчиненні злочину. Існують різні мотиви злочину: мотиви політичного характеру; пов'язані з виконанням потерпілим службового чи громадського обов'язку; на ґрунті расової, національної або релігійної ворожнечі; низькі мотиви (користь, помста, кар'єризм, хуліганські спонукання тощо); мотиви, у яких відсутній низький характер (збіг тяжких особистих або сімейних обставин).

Мета злочину – це бажаний результат, якого має досягти особа при вчиненні злочину; уявлення особи про зміни в суспільстві, у матеріальному світі, про характер і ступінь власних неправомірних дій. Мета, як і мотив, може бути різною: незаконного збагачення; прикриття незаконної діяльності або

здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона, мета усунення конкуренції між суб'єктами підприємницької діяльності всупереч вимогам антимонопольного законодавства та інші.

Емоційний стан – це стан психіки людини, який виникає в результаті її суб'єктивної реакції на впливи внутрішніх та зовнішніх подразників. Наприклад, душевне хвилювання, що виникло раптово (так званий стан афекту), викликане неправомірними діями потерпілого. Якщо злочин здійснено людиною в такому стані, то ця обставина знижує ступінь соціальної небезпеки діяння.

4. Види злочинів

Відповідно до того чи іншого критерію злочини можна поділити на різні види. Так, залежно від форми вини злочини можна поділити на *умисні* та *необережні*; залежно від ступеня завершеності злочинної діяльності – на *закінчені* та *незакінчені*; за родовим об'єктом (сферами суспільних відносин) – *проти особи, у сфері економіки, основ національної безпеки, здоров'я особи, військової служби, суспільної безпеки та громадського порядку* тощо; за мотивами здійснення – *корисні, вчинені з мотивів помсти, хуліганства* та ін. Найбільш поширеною є класифікація злочинів за ступенем їх тяжкості.

Кримінальний кодекс України визнає злочинними та караними три стадії вчинення злочину:

- готування до злочину;
- замах на злочин;
- закінчений злочин.

5. Стадії скоєння злочину

В одних випадках особі вдається довести злочин до завершення, а в інших з різних причин, що не залежать від її волі, не вдається, і в здійсненому нею діянні або відсутній злочинний підсумок, який передбачений кримінальним законодавством, або виконані не всі дії, що становили б об'єктивну сторону злочину. У зв'язку з цим для вирішення питання про кримінальну відповідальність за конкретне злочинне діяння виникає необхідність виділення окремих його етапів (стадій) вчинення.

Норма закону

Стадії вчинення злочину – це передбачені законом суспільно небезпечні етапи його здійснення, які істотно різняться між собою ступенем реалізації злочинного наміру.

Перед готуванням до злочину чи замахом може відбуватися виявлення наміру на здійснення злочину, але це не є стадією вчинення злочину, тому що це ще не є дія, а *намір* безпосередньо не спрямований на заподіяння шкоди. Виявлення наміру не

містить у собі суспільної небезпеки. Проте слід відрізнити намір від таких злочинів, як погроза вбивством, погроза знищення майна, погроза вчинити викрадення тощо. У цих випадках карається сама погроза як суспільно небезпечне діяння.

Готування до злочину є першою стадією вчинення злочину. При готуванні особа ще не виконує злочинне діяння, котре є необхідною ознакою об'єктивної сторони складу злочину. Кримінальне законодавство закріплює вичерпний перелік діянь, які є готуванням до злочину:

Замахом на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України, якщо при цьому не було доведено до кінця з причин, що не залежали від волі особи. Під такими причинами слід розуміти різні об-

ставини, що перешкодили доведенню злочину до кінця всупереч зусиллям винного. Наприклад, спрацювала охоронна сигналізація, сторонні люди перешкодили здійсненню розбою тощо.

Виділяються два види замаху: закінчений і незакінчений. Замах на злочин є *закінченим*, якщо особа виконала всі дії, які, на її думку, були необхідними для успішного завершення злочинного діяння, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі. Так, наприклад, злодій проник на склад, але в складському приміщенні було пусто. Замах на вчинення злочину є *незакінченим*, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила всіх дій, які вона вважала необхідними для доведення злочину до кінця. Так, наприклад, злодій проник в крамницю, але не встиг нічого вкрасти, бо був затриманий охороною.

Закінчений злочин – це діяння, яке містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України (вбивство, грабіж, розбій).

У кримінальному праві є інститут добровільної відмови від доведення злочину до кінця. *Добровільною відмовою при незакінченому злочині* є остаточне припинення особою з власної волі готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця.

Якщо ж особа відмовляється від доведення злочину до кінця через об'єктивну неможливість його вчинення в даних конкретних умовах (наприклад, наявність непереборних перешкод і т.п.), то добровільної відмови немає. Наприклад, злодій проник в квартиру, де знаходився сейф, за перевіреними джерелами, з великою сумою грошей, і за допомогою ножа намагався зламати замок, але не зміг. Зрозумівши, що відкрити сейф не вдається, злодій залишив квартиру не пограбованою.

Добровільна відмова має місце лише в тому випадку, коли існують усі вказані ознаки. Вона може здійснюватися на стадіях готування до злочину і замаху на злочин, а на стадії закінченого злочину добровільна відмова неможлива.

Особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, не несе кримінальної відповідальності. Якщо ж фактично вчинене нею діяння (дія або бездіяльність) містить склад іншого самостійного злочину, то винна у такому діянні підлягає кримінальній відповідальності за даний злочин. Наприклад, злодії проникли в магазин з метою крадіжки, але, знаходячись у магазині, вони передумали вчиняти злочинне діяння і залишили магазин, нічого не взявши. У даному випадку вони відповідатимуть лише за проникнення в приміщення магазину, а за крадіжку, від якої вони відмовилися, кримінальної відповідальності не настане.

6. Співучасть у злочині

Вчинення злочину однією особою (суб'єктом злочину) є типовою ситуацією. Однак у практиці застосування кримінального закону досить часто трапляються випадки, коли у вчиненні одного злочину беруть участь дві або більше особи, які діють сумісно (узгоджено) і спрямовують свої зусилля для вчинення одного й того самого злочину і досягнення єдиного злочинного результату. У таких випадках мова йде про співучасть у злочині.

Норма закону

Співучасть у злочині – умисна спільна участь кількох суб'єктів у вчиненні умисного злочину.

Спільна участь означає, що дія кожного з учасників спрямована на вчинення одного й того самого злочину та націлена на досягнення єдиного злочинного результату. Співучасть можлива лише в умисних злочинах. У злочинах з необережності співучасті не може бути, тому що винні усвідомлюють злочинний характер своїх діянь лише після того, як злочин закінчено. Співучасть характеризується об'єктивними та суб'єктивними ознаками.

Різний ступінь узгодженості дій співучасників дозволяє виділити *форми співучасті*:

- учинення злочину групою осіб;
- учинення злочину групою осіб за попередньою змовою;
- учинення злочину організованою групою;
- учинення злочину злочинною організацією.

Учинення злочину групою осіб – це менш небезпечна та не досить поширена форма співучасті. Вона характеризується невисоким ступенем узгодженості та приєднанням учасників до виконавця злочину тільки під час його вчинення без попередньої змови між собою. Наприклад, працівник заліз-

Ознаки співучасті у злочині

Об'єктивні

Участь у злочині двох або більше осіб

Співучасть можлива у скоєнні злочину шляхом як дії, так і бездіяльності

Спільність дій учасників злочинів, наявність єдиного злочинного результату

Причинний зв'язок між діянням кожного учасника злочину і єдиним злочинним результатом

Суб'єктивні

Поінформованість кожного з учасників злочину про дії інших його учасників

Умисний характер діяльності всіх співучасників, співучасть з необережності виключається

Поінформованість про мотив і мету вчинення злочину

ничної станції Куприянкін побачив, що громадянин Воронов відкрив контейнер і складає в мішок куртки. Він підійшов до контейнера і з мовчазної згоди Воронова теж викрав шість курток.

Учинення злочину групою осіб за попередньою змовою має місце тоді, коли співучасники ще до початку злочину домовилися про спільне його вчинення (наприклад, громадянин Петренко попросив свого знайомого Корчмана вкрати на базі й привезти йому за винагороду бочку бензину).

Злочин, вчинений *організованою групою* (трьома або більше особами), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для здійснення одного або декількох злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників, спрямованих на досягнення плану, відомого всім учасникам групи. Організована група характеризується обов'язковими ознаками – попередньою змовою та стійкістю.

Злочинна організація є найбільш небезпечною з усіх форм співучасті. Це стійке ієрархічне об'єднання осіб (три і більше), члени або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної злочинної діяльності з метою вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів. Наприклад, злочинні організації в сфері наркобізнесу або торгівлі людьми.

Відповідно до закону, вчинення злочинів групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою, злочинною організацією тягне за собою більш суворе покарання. Наприклад, проста погроза вбивством карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до двох років, а те ж саме діяння, вчинене членом організованої групи, – від трьох до п'яти років.

Співучасники злочину можуть виконувати різні ролі (функції) – однорідні або різнорідні.

Буква закону

Кримінальний кодекс України

Ст. 27. Види співучасників.

1. Співучасниками злочину, поряд з виконавцем, є організатор, підбурювач та пособник.

Виконавець	Організатор	Підбурювач	Пособник
Особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо вчинила злочин	Особа, яка організувала вчинення злочину, керувала його підготовкою чи вчиненням, утворила організовану групу, злочинну організацію, керувала нею або забезпечувала фінансування, організовувала приховування злочинної діяльності	Особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину	Особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка обіцяла переховати злочинця, знаряддя, засоби вчинення злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом

У реальній дійсності в діях співучасників можливий збіг відразу кількох ролей (функцій). Наприклад, підбурювач може одночасно бути організатором, пособником тощо. Такий збіг функцій на боці одного учасника впливає на оцінку суспільно небезпечних дій, а також на призначення покарання.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Яку функцію не виконує кримінальне право?
  - А. Охоронну.
  - Б. Представницьку.
  - В. Попереджувальну.
  - Г. Виховну.

2. Яке поняття характеризується як суспільно небезпечне винне діяння, вчинене суб'єктом цього діяння?
  - А. Бездіяльність.
  - Б. Недбалість.
  - В. Проступок.
  - Г. Злочин.

3. Яка ознака злочину пов'язана з наявністю в діях особи умислу або необережності?
  - А. Суспільна небезпечність.
  - Б. Винність.
  - В. Протиправність.
  - Г. Караність.

4. Яка з перелічених ознак об'єктивної сторони злочину є основною?
  - А. Суспільно небезпечні наслідки діяння.
  - Б. Обстановка вчинення злочину.
  - В. Спосіб, яким вчинене діяння.
  - Г. Місце вчинення злочину.

5. Особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь сприяла вчиненню злочину, – це _____.
  - А. Виконавець.
  - Б. Організатор.
  - В. Підбурювач.
  - Г. Пособник.

6. Установіть відповідність між визначенням та елементом складу злочину.

1. Фізична особа, яка здійснила суспільно небезпечне діяння і здатна нести кримінальну відповідальність. 2. Психічне ставлення особи до суспільно небезпечного діяння та його наслідків.	А. Об'єкт злочину. Б. Об'єктивна сторона. В. Суб'єкт злочину. Г. Суб'єктивна сторона.

3. Суспільні відносини, яким злочин завдає або може завдати суттєвої шкоди і які охороняються кримінальним законом.
4. Зовнішня сторона злочину, що характеризується суспільно небезпечним діянням, суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і наслідками, місцем, часом, обстановкою та іншими ознаками.

II. Порівняйте поняття.

- Адміністративний проступок – злочин.
- Об'єктивна сторона – суб'єктивна сторона злочину.
- Учинення злочину групою осіб – учинення злочину організованою групою.

III. Розв'яжіть ситуацію.

Працівник міліції Бобиленко, відчуваючи неприязнь до Ощасливленого, пов'язану з особистими спогадами, вирішив його вбити. Одного дня працівник міліції підстеріг свою жертву неподалік входу до будинку, де той мешкав. Побачивши Ощасливленого, Бобиленко витягнув табельний пістолет і прицілювався, але в останній момент він вирішив не стріляти і, поклавши пістолет в кобуру, пішов додому.

Чи підлягає Бобиленко притягненню до кримінальної відповідальності? Відповідь обґрунтуйте.

IV. Завдання для самостійної роботи. Які з наведених тез є вірними? виправте помилки.

На уроках правознавства Данило стверджував:

- єдиним джерелом кримінального права, що визначає злочинність і караність діяння, є Кримінальний кодекс України;
- до складу злочину входять такі елементи, як суб'єкт, об'єкт та зміст;
- суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка здійснила злочин у віці, з якого відповідно до Кримінального кодексу України може наставати кримінальна відповідальність;
- стадії вчинення злочину складаються з таких етапів, як задум злочину, готування до злочину, замах на злочин, закінчений злочин;
- співучасть у злочині є неумисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину;
- корисливі злочини можуть бути вчинені з недбалості.

V. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Що таке кримінальне право України?
2. Які джерела кримінального права ви знаєте?
3. Що таке злочин і які його ознаки?
4. Що таке стадії злочину?
5. ** Як співвідносяться між собою поняття злочину та складу злочину?

§ 23. Кримінальна відповідальність**Г. Сковорода про підступність злочину:**

- «Скільки зла криється всередині за гарною подобою: гадюка ховається в траві».

Проблемне питання

- На вашу думку, потрібно знизити чи підвищити вік кримінальної відповідальності?

1. Поняття, ознаки і підстави кримінальної відповідальності

Вчинення злочину передбачає кримінальну відповідальність. Кримінальна відповідальність є видом юридичної відповідальності, тому для неї властиві всі ознаки останньої.

Норма закону

Кримінальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, яка полягає в обмеженні прав і свобод особи, яка вчинила злочин, що індивідуалізується в обвинувальному вирокі суду і здійснюється спеціальними уповноваженими органами.

Соціальна та юридична суть кримінальної відповідальності полягає в тому, що вона:

- є реакцією держави на вчинений особою злочин;
- є офіційною державною оцінкою через обвинувальний вирок суду діяння як злочину, а особи, яка його вчинила, як злочинця;
- обумовлює настання певних несприятливих наслідків для особи, що вчинила злочин, у вигляді передбачених кримінальним законом санкцій.

Для кримінальної відповідальності властиві загальні ознаки юридичної відповідальності, але вона має і лише властиві їй ознаки.

Ознаки юридичної відповідальності	Ознаки, властиві кримінальній відповідальності
1. Її підставами є правопорушення. 2. Відповідальність настає перед державою. 3. Вона ґрунтується на державному примусі. 4. Виявляється, як правило, в певних негативних наслідках для правопорушника або інших осіб (відповідальність без вини). 5. У деяких випадках діє принцип презумпції невинуватості, в інших навпаки – презумпції винуватості. 6. Втілюється в процесуальній формі.	1. Вона передбачена і врегульована кримінальним законом. 2. Настає за скоєння злочину. 3. Її суб'єктами можуть бути тільки фізичні особи, що досягли 16 років, а у випадках, передбачених законом, – 14 років. 4. Має особистий характер. 5. Заснована на презумпції невинуватості. 6. Як правило, супроводжується призначенням винному покарання. 7. Породжує стан судимості.

До кримінальної відповідальності особу можна притягти лише за наявності певних підстав.

Буква закону

Кримінальний кодекс України

Ст. 2. Підстава кримінальної відповідальності.

1. Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом.

2. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

3. Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за той самий злочин більше одного разу.

Згідно з кримінальним законом є *фактичні* та *процесуальні підстави* кримінальної відповідальності.

2. Обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність

Норма закону

Обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність, – це встановлені судом за конкретною справою об'єктивні та суб'єктивні чинники, що не є ознаками конкретного складу злочину і не впливають на його кваліфікацію, проте знижують чи підвищують суспільну небезпечність діяння і тим самим впливають на пом'якшення чи посилення покарання.

Буква закону

Кримінальний кодекс України

Ст. 66. Обставини, що пом'якшують відповідальність.

При призначенні покарання обставинами, що пом'якшують, визнаються:

1) з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину;

2) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди;

3) вчинення злочину неповнолітнім;

4) вчинення злочину жінкою в стані вагітності;

5) вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин;

6) вчинення злочину під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність;

7) вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого;

8) вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності;

9) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину у випадках, передбачених цим Кодексом.

Ст. 67. Обставини, що обтяжують покарання.

При призначенні покарання обставинами, які його обтяжують, визнаються:

1) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів;

2) вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою;

3) вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату;

- 4) вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку;
- 5) тяжкі наслідки, завдані злочином;
- 6) вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані;
- 7) вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності;
- 8) вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного;
- 9) вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством;
- 10) вчинення злочину з особливою жорстокістю;
- 11) вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій;
- 12) вчинення злочину небезпечним способом;
- 13) вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або в стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

Правильне врахування цих обставин має важливе значення при призначенні покарання судом. За переважанням пом'якшуючих обставин покарання може наблизитися до мінімальної, а за переважанням обтяжуючих обставин – до максимальної межі санкції.

3. Поняття і види кримінальних покарань

Норма закону

Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Ознаки покарання:

- має публічний характер;
- призначається від імені держави;
- передбачене лише кримінальним законом;
- виноситься і застосовується лише за вироком суду;
- є карою для винного за вчинений злочин;
- носить особистий характер;
- тягне за собою судимість;
- висловлює негативну оцінку самому злочинцю і вчиненому ним злочину.

Покарання має на меті не лише кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Покарання спрямовані:

- на встановлення соціальної справедливості (це кара, відплата за вчинений злочин);
- на виправлення засудженого;
- на запобігання вчиненню нових злочинів засудженим;
- на попередження вчинення нових злочинів іншими особами.

Необхідно мати на увазі, що покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

Кримінальний кодекс України містить вичерпний і обов'язковий для судів перелік видів покарань, розміщених у певному порядку – залежно від ступеня їх тяжкості (від менш тяжких до більш тяжких видів покарань), який називається *системою покарань*.

Покарання, що входять в систему покарань, поділяються на три групи:

Громадські роботи полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначається органами місцевого самоврядування. Це покарання встановлюється на строк від 60 до 240 годин і відбувається не більше як чотири години на день.

Виправні роботи – це примусове залучення засудженої особи до праці на строк, визначений у вироку суду, з відрахуван-

ням у дохід держави відповідного відсотка від заробітку. Призначається судом на строк від 6 місяців до 2 років і відбувається за місцем роботи засудженого. У дохід держави відраховується від 10 до 20 % від суми заробітку.

Службові обмеження для військовослужбовців – це позбавлення можливості на строк, вказаний у вирокі суду, підвищення військовослужбовців за посадою, у військовому званні, з обов'язковим утриманням у дохід держави відповідного відсотка (від 10 до 20) грошового забезпечення, одержаного засудженим.

Арешт – це тримання засудженого в умовах ізоляції від суспільства на строк від 1 до 6 місяців. Це покарання застосовується до осіб, які досягли 16 років, і не може застосовуватися до вагітних жінок і до жінок, які мають дітей віком до семи років.

Обмеження волі – це тримання особи, яка досягла 18 років, у кримінально-виховних установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці.

Тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців – це примусове направлення на встановлений у вирокі суду строк до особливої військової частини – дисциплінарного батальйону, призначеного для відбування покарання військовослужбовцем на строк від 6 місяців до 2 років.

Позбавлення волі на певний строк полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його до кримінально-виконавчої установи на строк від 1 до 25 років.

Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. Суд, прийнявши рішення, ставить до відома відповідні компетентні органи, які на підставі судового рішення приймають заходи по анулюванню прав, пільг та привілеїв, пов'язаних з наявністю в засудженого звання, чину та нагород.

Конфіскація майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого, за вчинення тяжкого або особливо тяжкого корисливого злочину.

Штраф – це грошове стягнення, яке накладається судом у випадках і межах, встановлених чинним законодавством. Розмір штрафу визначається залежно від тяжкості вчиненого злочину в межах від 30 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю полягає у встановленні судом заборони засудженому протягом певного строку (від 2 до 5 років як основне і від 1 до 3 років як додаткове покарання) займати посади

на державній службі, в органах місцевого самоврядування або займатися певною професійною діяльністю.

За один злочин може бути призначено лише одне основне покарання. До основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань.

4. Кримінальна відповідальність неповнолітніх

Поряд із загальними положеннями, що стосуються кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини, передбачаються деякі *особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх*.

Встановлюючи ці особливості, законодавці врахували особливості віку: нестійкість психічних процесів, відсутність достатнього життєвого досвіду, знань, навичок соціальної поведінки.

Так, неповнолітньому злочинцю не може бути призначене покарання у вигляді позбавлення волі, якщо він вчинив злочин невеликої тяжкості вперше. Йому не може бути призначене покарання більше 10 років позбавлення волі. Лише за вчинення особливо тяжкого злочину, поєданого з умисним позбавленням життя людини, та при призначенні покарання за сукупністю злочинів або вироків покарання може бути більшим ніж на 10 років, але не перевищувати 15 років.

Кримінальним законодавством передбачено *звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру* щодо неповнолітнього, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. До примусових заходів виховного характеру належать:

- застереження;
- обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- покладання на неповнолітнього, який досяг 14-літнього віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує 3 років.

Кримінальний кодекс України встановлює основні види покарань для неповнолітніх.

Крім того, до неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання.

**Види покарань,
які застосовуються до неповнолітніх**

Неповнолітні, які засуджені до позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах. Особливості в призначенні покарання неповнолітнім викликані тим, що стосовно цих осіб метою покарання є виправлення, виховання та соціальна реабілітація.

Кримінальний закон передбачає такі види звільнення від покарання неповнолітніх:

- звільнення від відбування покарання з випробуванням;
- звільнення від покарання із застосуванням примусових засобів виховного характеру;
- звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку;
- умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття характеризується як «вид юридичної відповідальності, що полягає в обмеженні прав і свобод особи, яка вчинила злочин, що індивідуалізується в обвинувальному вироку суду»?

- A. Кримінальна відповідальність.
- B. Адміністративна відповідальність.

- В. Цивільно-правова відповідальність.
Г. Дисциплінарна відповідальність.
2. Вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, є _____.
- А. Ознакою кримінальної відповідальності.
Б. Елементом кримінальної відповідальності.
В. Суб'єктивною стороною відповідальності.
Г. Підставою кримінальної відповідальності.
3. Серед обставин, що впливають на покарання, виберіть ту, що обтяжує покарання.
- А. Вчинення злочину жінкою в стані вагітності.
Б. Вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння.
В. Вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діяннями потерпілого.
Г. Вчинення злочину неповнолітнім.
4. Тримання особи, яка досягла 18 років, у кримінально-виховних установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці – це ____.
- А. Арешт.
Б. Обмеження волі.
В. Позбавлення волі на певний строк.
Г. Тримання у дисциплінарному батальйоні військово-вослужбовців.
5. Який вид кримінальної відповідальності не може застосовуватися до неповнолітніх?
- А. Громадські роботи.
Б. Арешт.
В. Позбавлення волі на певний строк.
Г. Довічне позбавлення волі.
6. Установіть відповідність між класифікаціями видів покарань.
1. Основні покарання.	А. Конфіскація майна.
2. Додаткові покарання.	Б. Штраф.
3. Покарання, що можуть призначатися і як основні, і як додаткові.	В. Громадські роботи.
- II. Порівняйте поняття.
- Обставини, що пом'якшують відповідальність, – обставини, що обтяжують відповідальність.
  - Кримінальна відповідальність – кримінальна відповідальність неповнолітніх.

III. Запитання для самоперевірки.

1. Що таке кримінальна відповідальність?
2. Які обставини пом'якшують відповідальність?
3. Які обставини обтяжують відповідальність?
4. Що є підставою кримінальної відповідальності?
5. Які ознаки кримінальної відповідальності ви можете назвати?
6. Які існують види кримінальних покарань за Кримінальним кодексом України?
7. У чому особливість кримінальної відповідальності неповнолітніх?

Завдання для узагальнення за темою

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Дайте загальну характеристику конституційного права.
2. Охарактеризуйте форму державного правління України.
3. Які особливості адміністративно-територіального устрою України?
4. Які є способи набуття і припинення громадянства України?
5. Охарактеризуйте конституційні права і свободи людини і громадянина України.
6. Які існують гарантії захисту конституційних прав і свобод людини?
7. Охарактеризуйте конституційні обов'язки громадян України.
8. Охарактеризуйте організаційну структуру та основні повноваження Верховної Ради України.
9. Охарактеризуйте правовий статус народних депутатів України.
10. Охарактеризуйте правовий статус Президента України.
11. Охарактеризуйте організаційну структуру виконавчої влади в Україні.
12. Що таке місцеве самоврядування?
13. Що таке виборча система і які види виборчих систем пройшли апробацію в Україні?
14. Які принципи виборчого права закріплені в Конституції України?
15. Що є предметом правового регулювання адміністративного права?
16. Розкрийте зміст поняття «державна служба» та назвіть притаманні їй ознаки.
17. Що таке адміністративне правопорушення?
18. Що є предметом фінансового права?
19. Дайте загальну характеристику бюджетного права.

20. Що таке податок та які риси його характеризують?
21. Що є предметом екологічного права?
22. Чому екологічне право вважається комплексною галуззю права?
23. Назвіть права і обов'язки природокористувачів.
24. Що таке Червона книга України?
25. Дайте загальну характеристику кримінального права.
26. Що таке злочин?
27. Які класифікації видів злочинів виділяє юридична наука?
28. Охарактеризуйте склад злочину.
29. Що таке співучасть? Які види співучасті ви знаєте?
30. Яка мета та підстави кримінальної відповідальності?
31. Які види кримінальних покарань передбачені кримінальним законодавством?
32. Які обставини пом'якшують, а які обтяжують кримінальну відповідальність?

Завдання для контролю знань

І ВАРІАНТ

І рівень (4 бали)

Виконайте тестові завдання.

1. Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є _____.
 А. Президент України.
 Б. Верховна Рада України.
 В. Народ України.
 Г. Кабінет Міністрів України.
2. Коли відбувається досягнення особою віку кримінальної відповідальності?
 А. У день народження.
 Б. З нуля годин доби дня народження.
 В. З конкретно встановленої години народження в день, коли виповнилося 16(14) років.
 Г. З нуля годин наступної після дня народження доби.
3. Установіть відповідність між статтями Кодексу України про адміністративні правопорушення та структурними компонентами норми права.

1. Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення 16-річного віку.	А. Гіпотеза. Б. Диспозиція. В. Преамбула. Г. Санкція.

2. Тягне за собою попередження або накладення штрафу від одного до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.
3. Розпивання спиртних напоїв на вулицях, на стадіонах, у скверах, парках, в усіх видах громадського транспорту та в інших громадських місцях, крім підприємств торгівлі і громадського харчування, у яких продаж спиртних напоїв на розлив дозволено.
4. Установіть відповідність між правоохоронними органами та їх повноваженнями.

1. захист економічних інтересів України.	А. Служба безпеки України.
2. Підтримка державного обвинувачення в суді.	Б. Міліція.
3. Охорона громадського порядку.	В. Державна митна служба.
4. захист економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу України.	Г. Органи юстиції. Г. Прокуратура.

5. Доповніть твердження.

Політико-правовий зв'язок людини з державою, що знаходить свій вияв у взаємних правах та обов'язках, називається _____.

Ініціатива проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою належить не менше ніж _____ громадянам України.

II рівень (3 бали)

Виправте помилки.

На контрольній роботі з правознавства Катерина написала:

«Державна влада в Україні здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу, правоохоронну та судову. Україна є парламентською республікою. Народ здійснює владу виключно через органи державної влади та місцевого самоуправління. Право визначати та змінювати конституційний лад в Україні належить виключно законодавчій владі та не може бути узурповано главою держави. Забезпечення екологічної безпеки і екологічної рівноваги є обов'язком народу».

III рівень (2 бали)

Порівняйте поняття.

- Безпосередня демократія – представницька демократія.
- Місцеві органи виконавчої влади – місцеве самоврядування.

IV рівень (3 бали)

Розв'яжіть юридичну ситуацію.

Під час перевірки заяви про вчинення злочину працівниками районного відділу внутрішніх справ було встановлено, що 13-річний Сиротинець проник через вікно магазину і викрав непродовольчих товарів на суму 5 тис. грн. Начальник районного відділу, враховуючи вік Сиротинця, відмовив у порушенні кримінальної справи.

Чи є правомірними дії начальника районного відділу? Чи підлягає Сиротинець юридичній відповідальності? Хто відшкодує заподіяний збиток?

II В А Р І А Н Т**I рівень (4 бали)**

Виконайте тестові завдання.

1. За загальним правилом до громадянства України може бути прийнята особа, що безперервно проживала на законних підставах на території України протягом останніх...
  - А. 3 років.
  - Б. 5 років.
  - В. 7 років.
  - Г. 10 років.
2. Ким здійснюється перше призначення на посаду професійного судді?
  - А. Верховною Радою України.
  - Б. Головою Верховного Суду України.
  - В. Президентом України.
  - Г. Вищою радою юстиції.
3. Установіть відповідність між статтями Кодексу України про адміністративні правопорушення та структурними компонентами норми права.

1. Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років.	А. Припис.
2. Кримінальній відповідальності за хуліганство підлягають особи, які досягли на момент вчинення злочину 14 років.	Б. Санкція.
	В. Гіпотеза.
	Г. Диспозиція.

3. Хуліганством є грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом.
4. Установіть відповідність між органом державної влади та його повноваженнями.
1. Верховна Рада України.	А. Офіційне тлумачення Конституції України та законів України.
2. Президент України.	Б. Затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку областей і районів.
3. Кабінет Міністрів України.	В. Прийняття рішень про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України.
4. Конституційний Суд України.	Г. Затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації.
	Ґ. Забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності.

5. Доповніть твердження.

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати _____, _____, _____ та інші органи самоорганізації населення.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є _____.

II рівень (3 бали)

Виправте помилки.

На контрольній роботі з правознавства Дмитро написав:

«Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Її територія в межах існуючого кордону є цілісною і непорушною. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладається на Службу безпеки України. Права, свободи і обов'язки людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Суспільне життя в Україні

ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної одноманітності. В Україні визначається і діє принцип верховенства закону».

III рівень (2 бали)

Порівняйте поняття.

- Загальне природокористування – спеціальне природокористування.
- Органи судової влади України – правоохоронні органи України.

IV рівень (3 бали)

Розв'яжіть юридичну ситуацію.

Громадянин Велеречивий звернувся до Конституційного Суду України зі скаргою на порушення його конституційного права діями і рішеннями міського голови щодо неправомірно встановлених тарифів за надані комунальні послуги. У скарзі він просив Конституційний Суд України перевірити законність встановлення тарифів та відмінити їх. Але Конституційний Суд України відмовив Велеречивому в прийнятті скарги.

Чи правомірна відмова в прийнятті скарги? Відповідь обґрунтуйте.

Частина четверта

ОСНОВИ ПРИВАТНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 24. Загальна характеристика цивільного права. Право власності

Г. Сковорода про співвідношення матеріального і духовного:

- «Серце, запалене пристрастю до золота, яке любить мудрувати про самі лише гаманці, мішки, валізи, – це верблюд, що любить пити каламутну воду і який за в'юками не може пролізти через тісні двері в країну вічності».
- «Не той щасливий, хто бажає кращого, а хто задоволений тим, чим володіє».

Проблемне питання

- Як український філософ ставиться до власності?
- Чи може людина досягти душевного миру в уявному розумінні щастя, яке вбачається у володінні речами світу?
- Що є необхідним для справжнього щастя?

1. Загальна характеристика цивільного права

Різноманітні відносини між людьми, юридичними особами та суб'єктами публічного права регулюються нормами цивільного права. Та частина суспільних відносин, що регулюється цивільною галуззю права, у своїй сукупності становить предмет цивільного права.

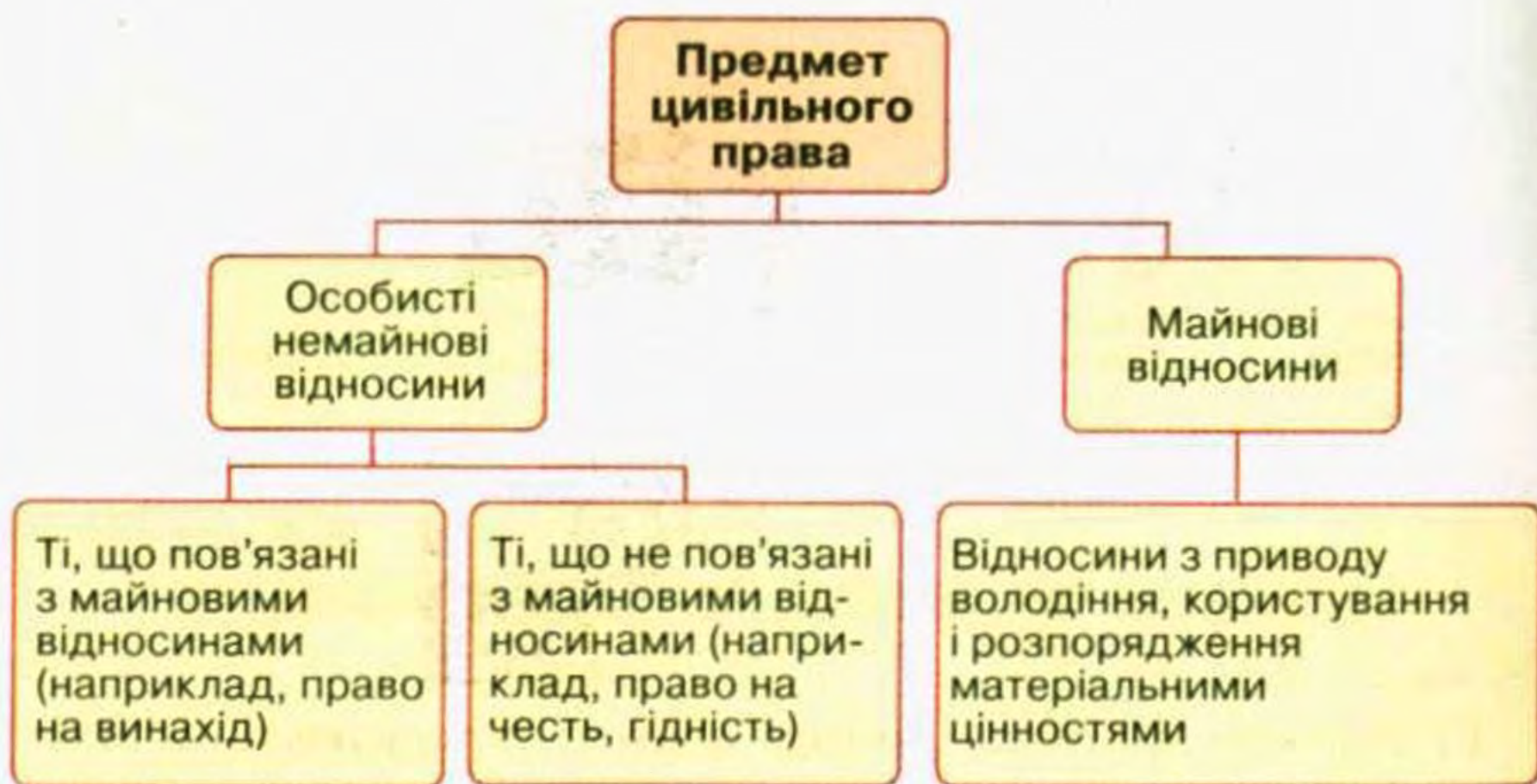
Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 1. Відносини, що регулюються цивільним законодавством.

Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини),

засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Метод цивільного права характеризується такими ознаками:

- учасники цивільних відносин мають самостійний організаційно-майновий статус;
- сторони характеризуються юридичною рівністю;
- цивільні правовідносини виникають лише з волі обох сторін;
- відносини виникають і здійснюються на підставі не тільки правових норм, а й особливих юридичних фактів (подій і дій);
- відносини мають диспозитивний характер, тобто їхні учасники самі повністю або частково визначають характер відносин між собою;
- конфлікти між учасниками цих відносин, як правило, вирішуються судом у позовному порядку;
- цивільно-правова відповідальність має відновлювально-компенсаційний характер, тобто спрямовується не на майновий статус особи, а на саму особу.

Норма закону

Цивільне право – це галузь приватного права, яка є сукупністю цивільно-правових норм, закріплених у Цивільному кодексі України, інших нормативно-правових актах, що регулюють особисті немайнові та майнові відносини між учасниками з метою задоволення їх потреб та захисту інтересів.

Учасники цивільних відносин (ст. 2 Цивільного кодексу України)

Фізичні
особи

Юридичні
особи

Держава
Україна

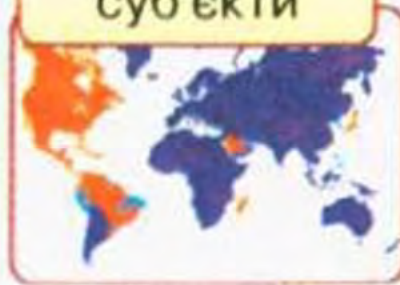
Автономна
Республіка
Крим

Територіальні
громади

Іноземні дер-
жави та інші
суб'єкти

Виходячи з предмета і методу правового регулювання галузі цивільного права, цивільне законодавство має свої *специфічні загальні засади*:

- неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом;
- свобода договору;
- свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;
- судовий захист цивільного права та інтересу;
- справедливість, добросовісність та розумність.

Джерелами цивільного права визнаються правові акти, які містять правові норми, що врегульовують цивільно-правові відносини. Цивільний кодекс у перших статтях окреслює основну базу цивільного законодавства.

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 4. Акти цивільного законодавства України.

1. Основу цивільного законодавства України становить Конституція України.

2. Основним актом цивільного законодавства України є Цивільний кодекс України.

Актами цивільного законодавства є також інші закони України, які приймаються відповідно до Конституції України та цього Кодексу.

3. Цивільні відносини можуть регулюватися актами Президента України у випадках, встановлених Конституцією України.

4. Актами цивільного законодавства є також постанови Кабінету Міністрів України.

5. Інші органи державної влади України, органи влади Автономної Республіки Крим можуть видавати нормативно-правові акти, що регулюють цивільні відносини, лише у випадках і в межах, встановлених Конституцією України та законом.

6. Цивільні відносини регулюються однаково на всій території України.

Джерелами Цивільного права можуть виступати договори, звичаї, аналогія та міжнародні договори (ст. 4 Цивільного кодексу).

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 6. Акти цивільного законодавства і договір.

1. Сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства.

2. Сторони мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами.

Ст. 7. Звичай.

1. Цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту.

Звичаем є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є ustalеним у певній сфері цивільних відносин.

2. Звичай, що суперечить договору або актам цивільного законодавства, у цивільних відносинах не застосовується.

Ст. 8. Аналогія.

1. Якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону).

2. У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права).

Ст. 10. Міжнародні договори.

1. Чинний міжнародний договір, який регулює цивільні відносини, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

2. Цивільні правовідносини. Особливості цивільної правосуб'єктності фізичних та юридичних осіб

Норма закону

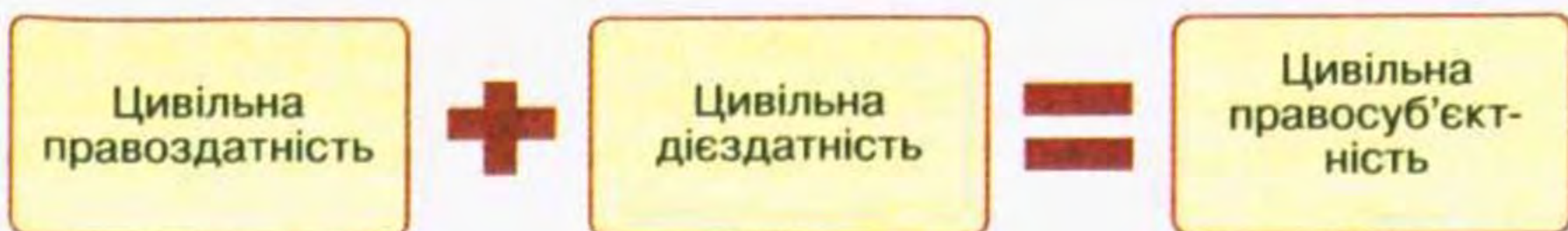
Цивільні правовідносини – це майнові або особисті немайнові відносини, врегульовані нормами цивільного права, що виникають між автономними і рівноправними суб'єктами, наділеними суб'єктивними правами та обов'язками.

Кожні правовідносини передбачають наявність низки необхідних елементів, без яких вони не можуть існувати. Вони складаються між його певними учасниками – *суб'єктами* стосовно майнового або немайнового блага – його *об'єкта*. Крім цього, важливий елемент будь-яких цивільних правовідносин складає їх *зміст*, що знаходить своє відображення в конкретних суб'єктивних правах і обов'язках учасників правовідносин.

Елементи складу цивільних правовідносин

Суб'єкти	Об'єкти	Зміст
Це особи, наділені цивільною правосуб'єктністю і на яких поширюється дія цивільних норм	Це конкретні блага, з приводу яких суб'єкти вступають між собою у правовідносини	Включає суб'єктивні права і відповідні юридичні обов'язки
До них належать: • фізичні особи; • юридичні особи; • держава Україна та інші суб'єкти публічного права	Ними можуть бути: • речі (майно); • певні дії, робота або послуги; • результати духовної та інтелектуальної праці; • особисті немайнові блага	Зміст включає: • матеріальний аспект (фактичну поведінку учасників); • юридичний аспект (права та обов'язки)

Особливістю правового статусу суб'єктів цивільного права є те, що вони повинні бути наділені *цивільною правосуб'єктністю*, яка включає два елементи: цивільну правоздатність та цивільну дієздатність.

Характеризуючи суб'єктів цивільного права, розрізняють фізичних та юридичних осіб. Людина як учасник цивільних відносин вважається *фізичною особою*. *Юридичною особою* є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку.

Норма закону

Цивільна правоздатність – це здатність особи мати цивільні права та обов'язки.

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 25. Цивільна правоздатність фізичної особи.

1. Здатність мати цивільні права і обов'язки (цивільну правоздатність) мають усі фізичні особи.

2. Цивільна правоздатність фізичної особи виникає в момент її народження.

3. У випадках, встановлених законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку.

4. Цивільна правоздатність фізичної особи припиняється у момент її смерті.

Ст. 80. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді.

Правоздатність і дієздатність юридичної особи виникають одночасно – у момент її державної реєстрації і внесення її до Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України. Цивільна правосуб'єктність держави України, Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування визначається Конституцією і Законами України. Наприклад, відповідно до ст. 13 Конституції України органи державної влади і місцевого самоврядування здійснюють права власника на землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси України.

Норма закону

Цивільна дієздатність – здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самотійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самотійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Цивільна дієздатність залежить від віку і психічного стану фізичної особи. Цивільний кодекс України виділяє часткову, неповну, повну або обмежену дієздатність. Фізична особа, що страждає на хронічний, стійкий психічний розлад і не здатна усвідомлювати своїх дій та (або) керувати ними, за рішенням суду може бути визнана недієздатною.

Види дієздатності фізичної особи				Недієздатність фізичної особи
Статус особи	Часткова		Повна	Обмежена
	Малолітня	Неповнолітня	Повнолітня	
Причини існування видів дієздатності.	Особа не досягла 14 років.	Особа у віці від 14 до 18 років.	Особа, яка досягла 18 років.	Якщо фізична особа внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.
Обсяг цивільної дієздатності, виражений у правах	1. Самостійно вчиняти дрібні побутові правочини. 2. Здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності.	1. Самостійно розпоряджатися своїм заробітком. 2. Самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності. 3. Бути учасником юридичних осіб. 4. Самостійно укласти договір банківського вкладу та розпоряджатися банківським вкладом.	Фізична особа набуває повної дієздатності: 1. З моменту повноліття; 2. З моменту реєстрації шлюбу.	Не має права вчиняти будь-який правочин.
Статус особи	Малолітня	Неповнолітня	Повнолітня	Обмежує дієздатність тільки суд
	Часткова	Неповна	Повна	Обмежена

Продовження таблиці

Види дієздатності фізичної особи					Недієздатність фізичної особи
Часткова	Неповна	Повна	Обмежена		
Можливість зміни статусу		Надання повної дієздатності: 1. Неповнолітній особі, яка записана на матір'ю або батьком дитини. 2. Особі, що досягла 16 років і працює за трудовим договором. 3. Фізичній особі, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю.	Суд поновлює дієздатність у разі: 1. Видужання фізичної особи, дієздатність якої була обмежена; 2. Припинення зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами.	За позовом опікуна або органу опіки суд поновлює дієздатність особи і припиняє опіку, якщо буде встановлено, що внаслідок видужання або значного поліпшення її психічного стану в неї поновилися здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.	
Забезпечення прав та інтересів при відсутності повної дієздатності	З метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав неповнолітніх встановлюється піклування.		З метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав обмеженодієздатних встановлюється піклування.	З метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав недієздатних встановлюється опіка.	
Відповідальність	Несе відповідальність за порушення договору, завдану нею. Якщо в неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування, додаткову відповідальність несуть її батьки.	Самостійно несе відповідальність.	Самостійно несе відповідальність за порушення договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі.	Відповідальність за шкоду, завдану нею особою, несе її опікун.	

Таким чином, обмеження цивільної правосуб'єктності можливе виключно за рішенням суду. Судом також ці обмеження скасовуються в разі зміни психічного стану на краще (припинення вживання спиртних напоїв, видужання).

3. Право власності: поняття, зміст. Форми права власності

Центральним інститутом цивільного права є право власності. Його значення зумовлене тим, що право власності юридично закріплює сформовані в суспільстві економічні відносини.

Норма закону

Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 319. Здійснення права власності.

1. Власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд.

2. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. При здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства.

3. Усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав.

4. Власність зобов'язує.

5. Власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі.

Ст. 322. Тягар утримання майна.

1. Власник зобов'язаний утримувати майно, що йому належить, якщо інше не встановлено договором або законом.

Види	Суб'єкти	Об'єкти
Право власності Українського народу	Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування	Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони
Право приватної власності	Фізичні та юридичні особи	Будь-яке майно, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати
Право державної власності	Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади	Майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна
Право комунальної власності	Територіальна громада та утворені нею органи місцевого самоврядування	Майно, у тому числі грошові кошти, яке належить територіальній громаді

Цивільний кодекс України встановив такі види права власності, як право власності Українського народу, приватна, державна і комунальна.

Інші держави, їхні фізичні та юридичні особи, а також міжнародні організації можуть мати на території України майно побутового, соціально-культурного та виробничого призначення. Його правовий режим визначається спеціальними законодавчими актами та міжнародними договорами України.

4. Підстави набуття і припинення права власності

Підставами набуття права власності вважаються первісні й похідні способи набуття права власності. *Первісними* є такі, при яких право власності на річ виникає вперше або незалежно від волі попереднього власника (наприклад, виробництво речей, скарб). До *похідних* належать такі підстави, за яких набуття права власності даної особи засновується на праві попереднього власника (купівля–продаж, обмін, отримання у спадок).

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 328. Підстави набуття права власності.

1. Право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема з правочинів.

2. Право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону або незаконність набуття права власності не встановлена судом.

Добросовісне набуття чужої речі

- Якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати, такий добросовісний набувач має право власності на це майно за деякими винятками (коли річ була загублена власником, вкрадена у власника).

Створення нової речі; переробка речі

- Право власності на нову річ, яка виготовлена (створена) особою, набувається нею, якщо інше не встановлено договором або законом.
- Переробкою є використання однієї речі (матеріалу), у результаті чого створюється нова річ.

Привласнення загальнодоступних дарів природи

- Особа, яка збрала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, є їхнім власником, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника земельної ділянки.

Набуття права власності за договором

- Право власності в набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом.

Набуття права власності на безхазяйну річ

- Безхазяйною є річ, яка не має власника або власник якої невідомий.
- Безхазяйні нерухомі речі беруться на облік органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно. Безхазяйні рухомі речі можуть набуватися у власність за набувальною давністю.

Привласнення речі, від якої відмовився власник

- Особа, яка заволоділа рухомою річчю, від якої власник відмовився, набуває права власності на цю річ з моменту заволодіння нею.

Знахідка

- Особа, яка знайшла загублену річ, зобов'язана негайно повідомити про це особу, яка її загубила, або власника речі і повернути річ цій особі. Особа, яка знайшла загублену річ у приміщенні або транспортному засобі, зобов'язана передати її особі, яка представляє володільця цього приміщення чи транспортного засобу. Останній набуває прав та обов'язків особи, яка знайшла загублену річ.

Привласнення бездоглядної домашньої тварини

- Особа, яка затримала бездоглядну домашню тварину, зобов'язана негайно повідомити про це власника і повернути її. Якщо власник бездоглядної домашньої тварини або місце його перебування невідомі, особа, яка затримала тварину, зобов'язана протягом трьох днів заявити про це до міліції або органу місцевого самоврядування, який вживає заходів щодо розшуку власника.

Скарб

- Скарбом є закопані в землі чи приховані іншим способом гроші, валютні цінності, інші цінні речі, власник яких невідомий або за законом втратив на них право власності. Особа, яка виявила скарб, набуває право власності на нього. У разі виявлення скарбу, що є пам'яткою історії та культури, право власності на нього набуває держава, а особі, що виявила скарб, виплачується 20 % від його вартості.

Окремим інститутом цивільного законодавства є інститут набуття права власності за давністю володіння. Чинний Цивільний кодекс усунув необґрунтовані переваги для державної власності, до якої згідно з попереднім кодексом 1963 р. переходило безхазяйне майно. Суб'єктом набувальної давності за чинним цивільним законодавством може бути лише фізична чи юридична особа.

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 344. 1. Особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом десяти років або рухомим майном – протягом п'яти років, набуває право власності на це майно (**набувальна давність**), якщо інше не встановлено цим Кодексом.

Право власності на нерухоме майно, що підлягає державній реєстрації, виникає за набувальною давністю з моменту державної реєстрації...

3. Якщо особа заволоділа майном на підставі договору з його власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про його повернення, вона набуває право власності за набувальною давністю на нерухоме майно через п'ятнадцять, а на рухоме майно – через п'ять років із часу спливу позовної давності.

4. Право власності за набувальною давністю на нерухоме майно, транспортні засоби, цінні папери набувається за рішенням суду.

Підставами припинення права власності, як і підставами його набуття, є певні юридичні факти, визначені законом. Підстави припинення права власності можна поділити на дві групи.

Першу групу становлять підстави, що *залежать від волі власника*:

- Відчуження власником свого майна. У цьому випадку йдеться про різноманітні угоди, що спрямовані на відчуження майна (купівля–продаж та всі її різновиди, міна, дарування, оренда з викупом тощо).
- Відмова власника від права власності, що являє собою оголошення власником про відмову або вчинення інших дій, які свідчать про відмову від права власності.

Особа може відмовитися від права власності на майно, заявивши про це або вчинивши інші дії, які свідчать про її відмову від права власності.

Другу групу становлять підстави, що не залежать від волі власника:

Проте є і такі підстави припинення права власності, які не можна беззастережно віднести ні до першої, ні до другої групи підстав припинення права власності (наприклад, знищення майна).

5. Власність неповнолітніх

Неповнолітні особи, тобто особи віком від 14 до 18 років, є правоздатними, тобто здатні мати права і обов'язки. Таким чином вони мають право і на власність. Розпоряджатися своєю власністю неповнолітні особи можуть лише у межах своєї дієздатності.

Неповнолітні мають неповну цивільну дієздатність. Це означає, що вони можуть набувати цивільні права та обов'язки як самостійно – у визначених законом випадках, так і за згодою батьків (усиновлювачів, піклувальників).

¹Реквізиція – примусове відчуження майна у власника на підставі та в порядку, встановлених законом: у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності за умови попереднього і повного відшкодування його вартості.

² Конфіскація – застосування до особи позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення у випадках, встановлених законом.

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 31–32. Неповнолітні особи мають право:

- 1) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини;
- 2) здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;
- 3) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;
- 4) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;
- 5) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;
- 6) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок).

Самостійне розпорядження такими доходами включає також можливість заповідати як їх, так і майно, придбане за рахунок таких коштів

Для вчинення інших правочинів необхідна

Згода батьків (усиновлювачів) або піклувальників

На вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна необхідна

Письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальників і дозвіл органу опіки та піклування

Для розпорядження грошовими коштами, що внесені повністю або частково іншими особами у фінансову установу на ім'я неповнолітньої особи, необхідна

Згода органу опіки та піклування, батьків (усиновлювачів) або піклувальників

Запам'ятайте! За наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права. Достатні підстави для цього: нерозсудливе витрачання коштів, зловживання спиртними напоями чи наркотичними і токсичними речовинами.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Укажіть право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.
  - А. Право власності.
  - Б. Право володіння.
  - В. Право користування.
  - Г. Право розпорядження.

2. Який обсяг цивільної дієздатності дозволяє особі вчиняти лише дрібні побутові правочини?
  - А. Повна.
  - Б. Часткова.
  - В. Неповна.
  - Г. Обмежена.

3. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами _____.
  - А. Права власності Українського народу.
  - Б. Права приватної власності.
  - В. Права комунальної власності.
  - Г. Права державної власності.

4. Установіть відповідність між обсягом дієздатності та її видами.

1. Самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; бути учасником (засновником) юридичних осіб. 2. Самостійно вчиняти дрібні побутові правочини; здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. 3. Самостійна участь у будь-яких цивільно-правових відносинах. 4. Самостійне вчинення тільки дрібних побутових правочинів.	А. Часткова. Б. Неповна. В. Обмежена. Г. Недієздатність. Г. Повна.

5. Яка з перерахованих нижче тез не є підставою набуття права власності?
- А. Привласнення рухомої речі, яку залишив без догляду власник.
 Б. Набуття права власності на новостворене майно.
 В. Привласнення загальнодоступних дарів природи.
 Г. Набуття права власності на безхазяйну річ.
6. Установіть відповідність між об'єктами та формами власності.
1. Жилі приміщення, земельні ділянки, виробничі приміщення, речі індивідуального користування.	А. Власність Українського народу.
2. Надра землі, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України.	Б. Державна власність. В. Комунальна власність. Г. Приватна власність.
3. Єдина енергетична система і система транспорту загального користування.	
4. Житловий фонд, заклади освіти, культури, спорту.	

II. Порівняйте поняття.

- Правоздатність – дієздатність.
- Право власності – право володіння.
- Право держаної власності – право комунальної власності.

III. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Дайте визначення цивільного права.
2. Які ви знаєте джерела цивільного права?
3. Що таке право власності?
4. Які ви знаєте форми права власності?
5. Які є підстави для набуття і припинення права власності?
6. Які ви знаєте особливості цивільної правосуб'єктності фізичних і юридичних осіб?
7. Які особливості права власності неповнолітніх вам відомі?

§ 25. захист цивільних прав. Цивільно-правова відповідальність

Г. Сковорода про вміння користуватися можливостями, які випадають нам за життя:

- «Щасливий, хто мав змогу знайти щасне життя. Але ще щасливіший той, хто вміє ним користуватися».

Проблемне питання

- Чи знаєте ви свої цивільні права та обов'язки?
- Чи вмієте ви користуватися ними?

1. Способи захисту цивільних прав

У випадках, коли порушені права чи свободи особи, створені перепони для реалізації нею своїх прав чи свобод або вжито заходів щодо реалізації її прав є недостатніми, *особа має право на захист свого цивільного права.*

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 15. Право на захист цивільних прав та інтересів.

1. Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання.

2. Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства.

Під захистом слід розуміти дії уповноваженої особи, а також діяльність органів та осіб, які в передбаченому законом порядку зобов'язані вжити заходів до поновлення порушеного, оспорюваного чи невизнаного цивільного права. Захист відрізняється від поняття «охорона» тим, що останнє – ширше і включає захист і здійснення заходів для недопущення порушення суб'єктивних цивільних прав, а також застосування норм про відповідальність до осіб, які порушили норми цивільного законодавства.

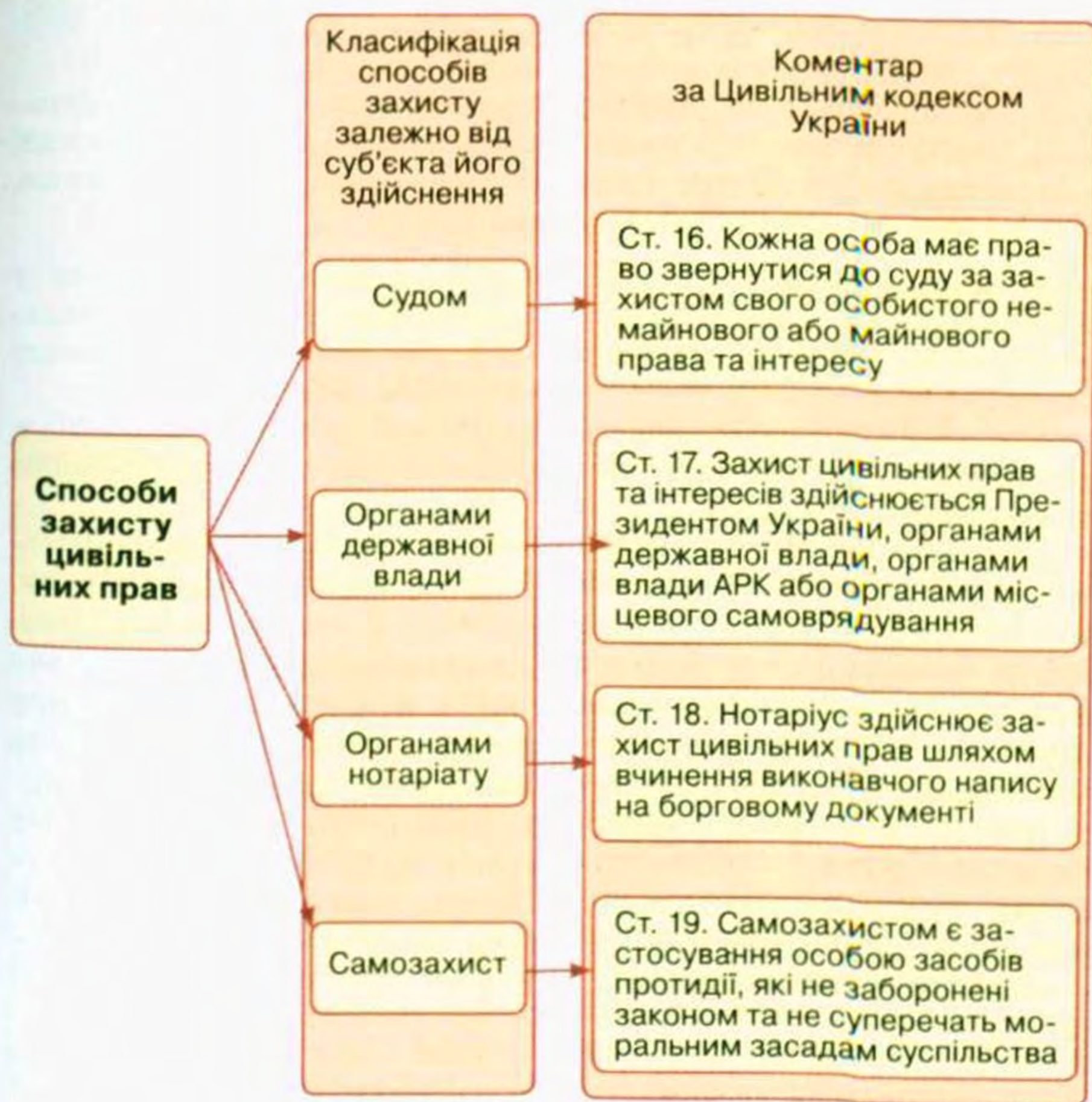
Норма закону

Право на захист – це передбачені законом вид і міра поведінки особи, цивільні права якої зазнали посягання, що полягають у можливості застосування самостійних дій, спрямованих на поновлення порушеного, оспорюваного чи невизнаного права, а також можливість звернення до юрисдикційних органів з вимогою про захист.

Предметом захисту може бути не тільки цивільне суб'єктивне право, яке зазнало посягання. Захищений може бути й інтерес, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Прикладом є інтерес кредитора до боржника – фізичної особи, яка тривалий час відсутня в місці її проживання і відсутні відомості про її місцезнаходження, щодо встановлення режиму безвісної відсутності такої особи.

Для особи застосування захисту становить право, яке включає як самостійне здійснення поновлення порушеного права в межах, визнаних законом (самозахист), так і звернення до уповноваженого державного, самоврядного чи громадського органу за захистом свого права чи інтересу.

Можна визначити й інші органи та особи, які уповноважені актами цивільного законодавства на здійснення відповідних дій щодо захисту. Так, наприклад, сприяти захисту цивільного права можуть органи прокуратури.

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 16. 2. Способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яка порушує права;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання обов'язку в натурі;
- 6) зміна правовідношення;
- 7) припинення правовідношення;
- 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- 10) визнання незаконним рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Визнання права – спосіб захисту, який застосовується у випадку спору між суб'єктами цивільного права щодо наявності чи відсутності правовідносин між сторонами і відповідно наявності чи відсутності цивільного права та обов'язку.

Визнання правочину недійсним – спосіб захисту, який застосовується у випадку укладення правочину, який може бути оскаржений у суді.

Припинення дії, яка порушує право, як спосіб захисту полягає у припиненні триваючого цивільного правопорушення, яке продовжує тривати і впливати на суб'єктивні права, свободи та законні інтереси особи. Наприклад, одним із способів захисту права інтелектуальної власності є зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорт чи експорт яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності.

Відновлення становища, яке існувало до порушення, має місце у випадку, коли визнання факту порушення суб'єктивного права та притягнення винного до відповідальності недостатньо, а потрібно поновити порушене право в повному обсязі.

Примусове виконання обов'язку в натурі – спосіб захисту цивільного права, який випливає із загального принципу повного та належного виконання зобов'язання. Цей спосіб полягає в зобов'язанні вчинити дію або утриматися від дії, незалежно від застосування до неї інших заходів впливу (відшкодування збитків чи моральної шкоди, накладення штрафу, пені та ін.).

Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, як правило, мають місце при наявності складу цивільного правопорушення, яке включає протиправну по-

ведінку заподіювача, наявність негативних наслідків (шкоди), а також вину заподіювача.

Суд при дослідженні і встановленні дійсних обставин справи може відмовити особі в захисті, не застосовуючи жодного із зазначених способів, у випадку зловживання особи своїми правами, а саме:

- посягання на права інших осіб, моральні засади суспільства;
- завдання шкоди навколишньому природному середовищу, культурній та історичній спадщині;
- інші форми зловживання правом.

2. Цивільно-правова відповідальність

Норма закону

Цивільно-правова відповідальність – один з видів юридичної відповідальності, який полягає в покладенні на правопорушника невиконання, неналежне виконання зобов'язань або за інші цивільно-правові проступки.

Цивільно-правова відповідальність має компенсаційний характер. Її мета – відновити порушені майнові права або відшкодувати заподіяну йому майнову чи моральну шкоду.

Невиконання або неналежне виконання (виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання) є порушенням зобов'язання. У такому випадку настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема:

- припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання;
- зміна умов зобов'язання;
- сплата неустойки;
- відшкодування збитків та моральної шкоди.

Підстави цивільно-правової відповідальності

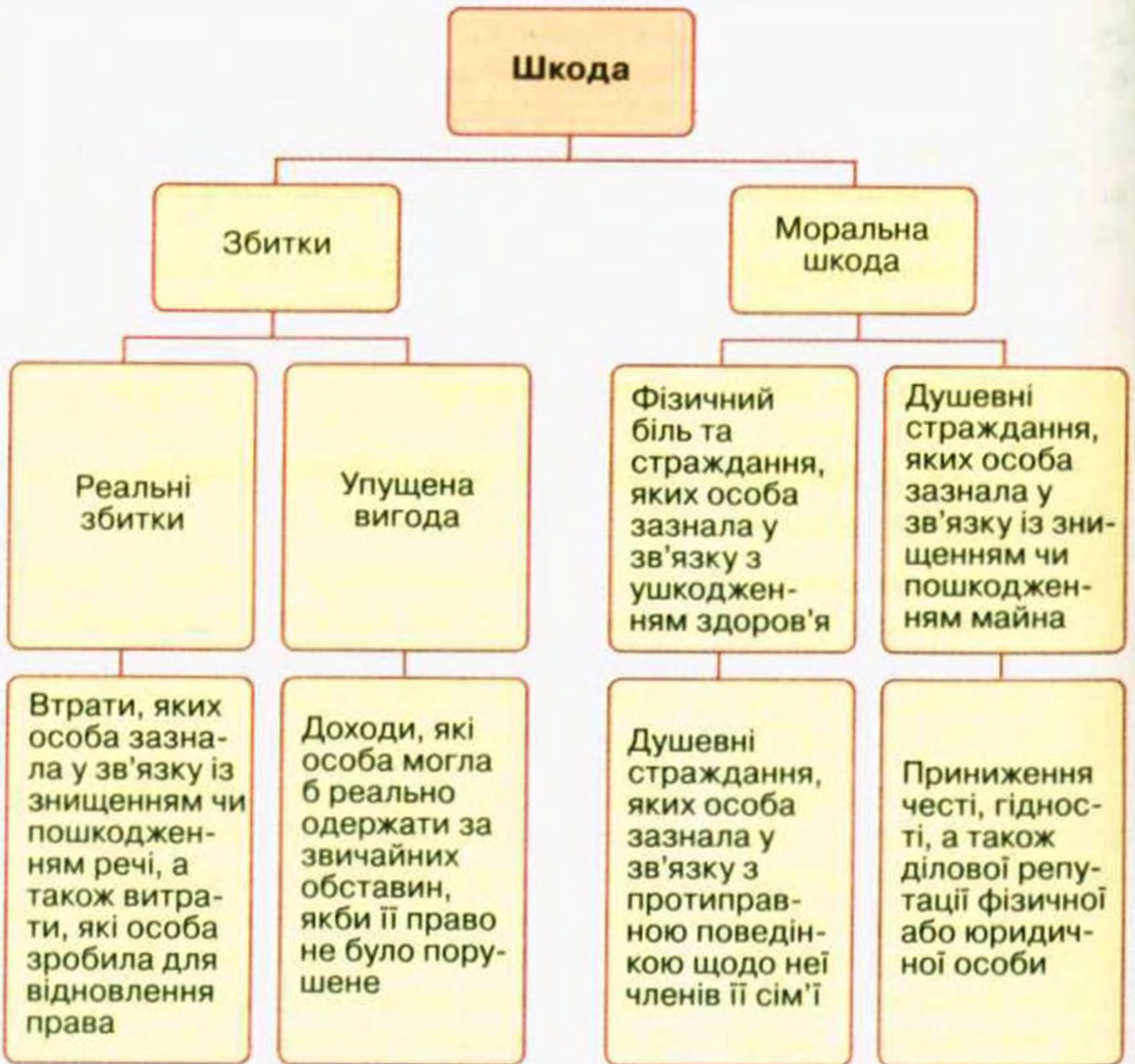
Невиконання зобов'язання

Заподіяння шкоди

Неналежне виконання зобов'язання

Особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування.

Шкода, заподіяна особі чи майну громадянина, а також шкода, заподіяна юридичній особі, підлягає відшкодуванню винною особою у повному обсязі. Відшкодування як моральної, так і майнової шкоди здійснюється у майновій, зазвичай грошовій, формі.

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 549. Поняття неустойки.

1. Неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві в разі порушення боржником зобов'язання.

Штраф

Неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання

Пеня

Неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання

У цивільному праві діє принцип презумпції винуватості особи. Наявність вини є однією з умов цивільно-правової відповідальності. Особа вважається винною, якщо не доведе

зворотне. Особа звільняється від цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану у стані необхідної оборони чи крайньої необхідності.

Винятком із загального правила про необхідність вини як умови юридичної відповідальності є деякі *підстави для відповідальності без вини*:

- за шкоду завдану малолітньою особою;
- за шкоду, завдану неповнолітньою особою;
- за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою;
- за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки та інші підстави.

У більшості випадків підставою для цивільно-правової відповідальності неповнолітніх є заподіяння ними шкоди.

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 1179. Відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою.

1. Неповнолітня особа (у віці від 14 до 18 років) відповідає за завдану нею шкоду самотійно на загальних підставах.

2. У разі відсутності в неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини.

3. Обов'язок батьків (усиновлювачів), піклувальника, закладу, який за законом здійснює щодо неповнолітньої особи функції піклувальника, відшкодувати шкоду припиняється після досягнення особою, яка завдала шкоди, повноліття або коли вона до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди.

Неповнолітня особа буде нести відповідальність за порушення договору, укладеного нею самотійно, відповідно до закону. Батьки (усиновлювачі) чи піклувальник і в цьому випадку будуть нести додаткову відповідальність. Такий різновид цивільно-правової відповідальності називається *субсидіарним (додатковим)*.

3. Поняття і значення строків позовної давності

Існування надійного механізму правового регулювання і захисту цивільних прав неможливе без урахування фактору часу. Виникнення, зміну чи припинення правовідносин, обов'язок вчинити дії чи можливість вдатися до засобів захисту порушеного права закон неодмінно пов'язує з певними моментами або періодами часу.

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 251. Поняття строку та терміну.

1. Строком є певний період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення.

2. Терміном є певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення.

Ст. 252. Визначення строку та терміну.

1. Строк визначається роками, місяцями, тижнями, днями або годинами.

2. Термін визначається календарною датою або вказівкою на подію, яка має неминуче настати.

Встановлення певних часових обмежень для примусового захисту цивільного права або інтересу має надзвичайно велике значення тому, що:

- державі необхідно забезпечувати стабільність майнових відносин у суспільстві;
- права та обов'язки учасників цивільних правовідносин потребують конкретизації в часовому вимірі.

Оскільки основним засобом примусового захисту порушеного цивільного права є позов, указані строки отримали назву – *строки позовної давності*.

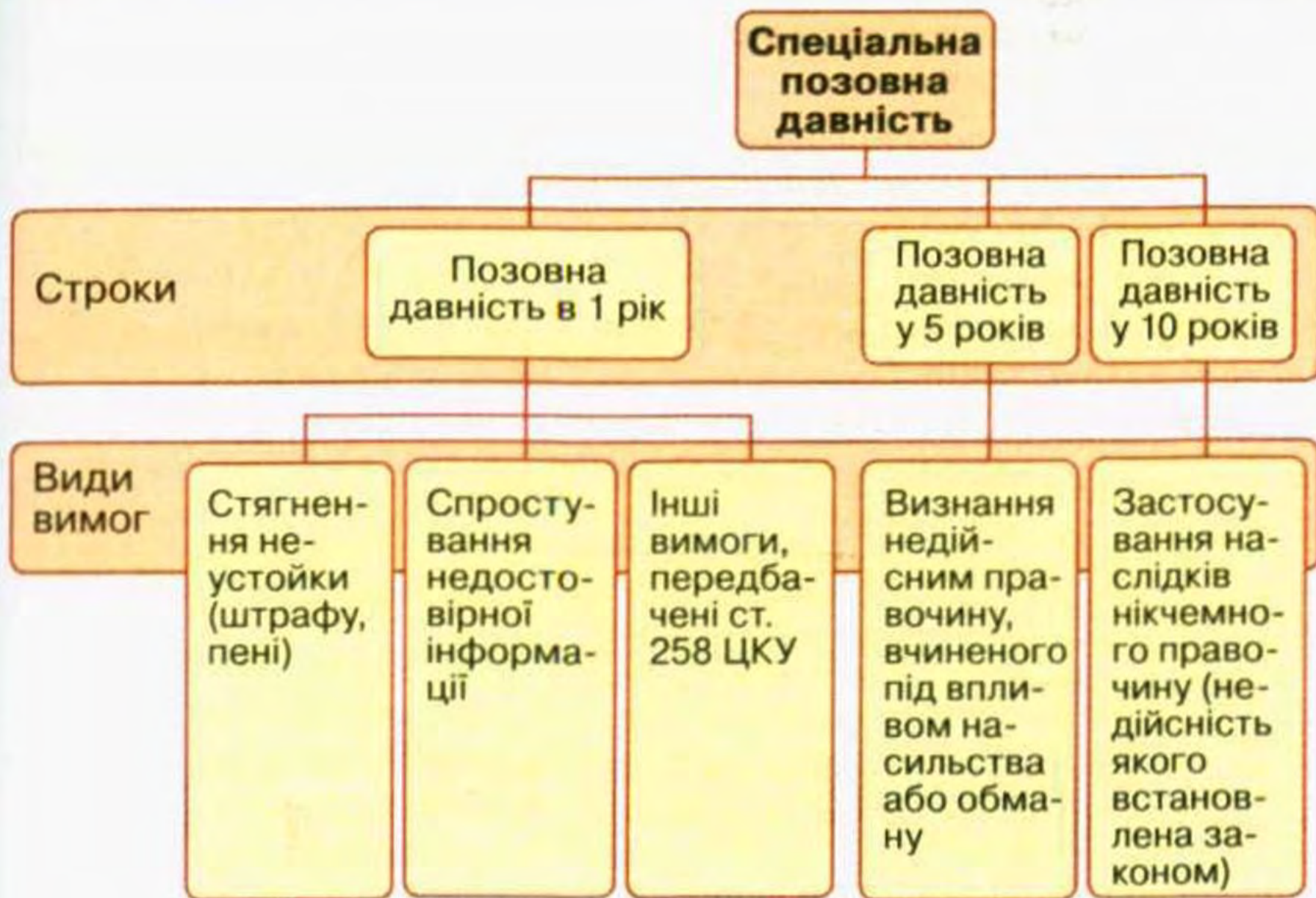
Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 256. Поняття позовної давності.

Позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

Строки позовної давності поділяються на загальний та спеціальний. *Загальна позовна давність* встановлюється тривалістю в три роки. Для окремих видів вимог може встановлюватися *спеціальна позовна давність*: скорочена або більш тривала порівняно із загальною позовною давністю.

Перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. Згідно із загальним правилом після закінчення строку позовної давності особа втрачає можливість удатися до судового захисту порушеного права.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття визначається як «грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві в разі порушення боржником зобов'язання, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного зобов'язання за кожен день прострочення виконання»?

- А. Штраф.
- Б. Пеня.
- В. Реальні збитки.
- Г. Упущена вигода.

2. Установіть відповідність між вимогами позовної давності та її строками.

1. Загальний.	А. 1 рік.
2. Про застосування наслідків нікчемного правочину.	Б. 2 роки.
3. Про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства або обману.	В. 3 роки.
	Г. 5 років.
	Ґ. 10 років.

4. Про спростування недостовірної інформації.
3. Який спосіб захисту цивільних прав здійснюється шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі?
- А. Судовий захист.
 Б. Захист органами державної влади або органами місцевого самоврядування.
 В. Захист нотаріусом.
 Г. Самозахист цивільних прав.
4. Який вид цивільно-правової відповідальності несуть батьки, якщо в неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків?
- А. Часткову.
 Б. Солідарну.
 В. Субсидіарну.
 Г. Дольову.
5. Що є підставою для стягнення моральної шкоди в цивільному праві?
- А. Приниження честі, гідності.
 Б. Втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням речі.
 В. Доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин.
 Г. Крадіжка.
6. Що з перерахованих тез не є способом захисту цивільних прав та інтересів?
- А. Визнання права.
 Б. Набувальна давність.
 В. Припинення дії, що порушує право.
 Г. Примусове виконання обов'язку в натурі.

II. Порівняйте поняття.

- Збитки – моральна шкода.
- Штраф – пеня.
- Загальний – спеціальний строк позовної давності.

III. Запитання для самоперевірки.

1. Які класифікації способів захисту цивільних прав ви знаєте?
2. Дайте загальну характеристику способам захисту цивільних прав.
3. Які види строків позовної давності передбачені Цивільним кодексом України?

4. Що таке цивільно-правова відповідальність?
5. Які підстави цивільно-правової відповідальності існують?
6. Поясніть особливості цивільно-правової відповідальності неповнолітніх.

§ 26. Правочини. Поняття спадкового права

Г. Сковорода:

- «Не називай солодким те, що породжує гіркоту».

Проблемні питання

- Прочитайте вислів українського філософа. Наведіть приклад події, що підпадала б під подібне міркування.
- Чи співзвучна думка Г. Сковороди англійському прислів'ю: «Не говори, що ти знаєш людину, якщо не ділив з нею спадщину»? Поясніть.
- Норми якої галузі права допоможуть цивілізовано вирішити питання поділу спадку?

1. Поняття і умови дійсності правочинів

Правочин є найпоширенішою підставою виникнення цивільних прав та обов'язків. Він є юридичним фактом та становить вольові дії, спрямовані на досягнення певного результату, тобто є обставиною, з настанням якої закон пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин.

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 202. Поняття та види правочинів.

1. Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.
2. Правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори).
3. Одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. Односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила.
4. Дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін.

Для допитливих (з історії поняття)

Поняття «правочин» є суто українським терміном, який використовувався в українському законодавстві в 20–30-х роках ХХ ст. та є повністю подібним терміну «угода», що використовувався в Цивільному кодексі 1963 р. Останній був змінений за невідповідність суті поняття. Угода передбачає домовленість, погодження з іншою стороною, а правочини бувають і односторонніми, коли створюються обов'язки лише для особи, яка їх вчинила. Тому українські законодавці повернулися до терміна «правочин».

Правочин є вольовим актом і цим відрізняється від подій, що відбуваються незалежно від волі людини. Як дія цілеспрямована, тобто спрямована на досягнення певних результатів, що мають правовий характер, правочин відрізняється від інших правомірних вольових актів – юридичних вчинків, що виникають на підставі вимог закону (наприклад, знахідка, виявлення скарбу).

Види правочинів можна класифікувати за декількома ознаками.

Залежно від числа сторін закон поділяє правочини на:

Односторонні

Наприклад, прийняття чи відмова від спадщини, публічна обіцянка винагороди, довіреність

Двосторонні

Наприклад, договір купівлі-продажу, міни, майнового найму (оренди)

Багатосторонні

Наприклад, договір про спільну діяльність, засновницький договір

Дво- чи багатосторонні правочини називаються *договорами*. Віднесення правочинів до договорів пов'язано з тим, що для вчинення останніх необхідні не тільки вольові дії сторін, а й погодженість цих дій, яка досягається завдяки договору. Якщо для вчинення правочину потрібні погоджені вольові дії двох сторін, правочин є двостороннім. Для вчинення багатостороннього правочину необхідні погоджені вольові дії трьох або більше сторін.

Залежно від часу, з якого правочин вважається вчиненим, тобто породжує права та обов'язки, правочини поділяються на:

Консенсуальні

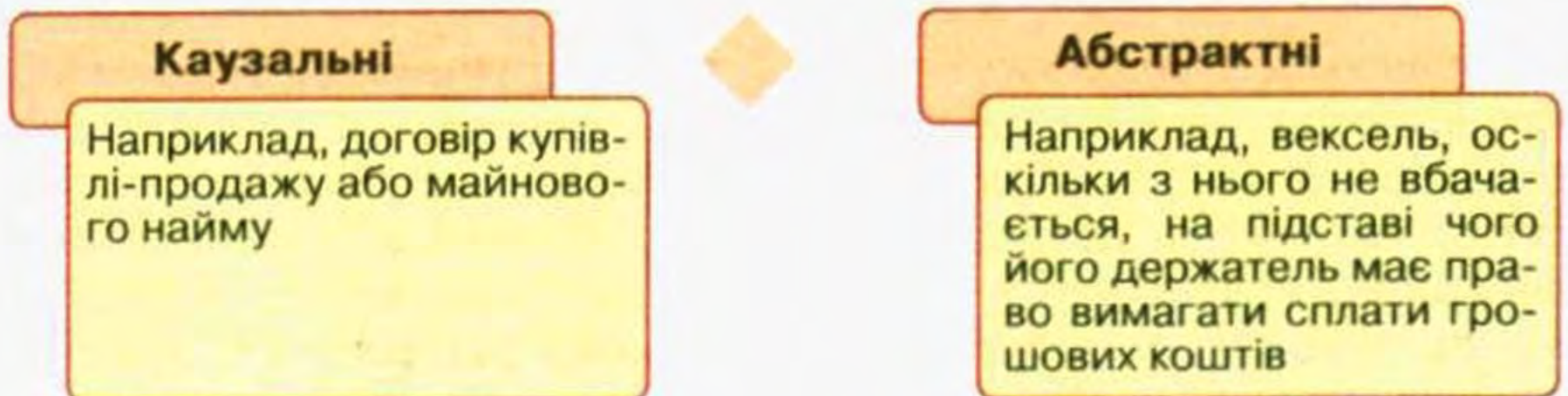
Наприклад, договір купівлі-продажу, поставки, підряду

Реальні

Наприклад, договір позики, банківського вкладу, ренти

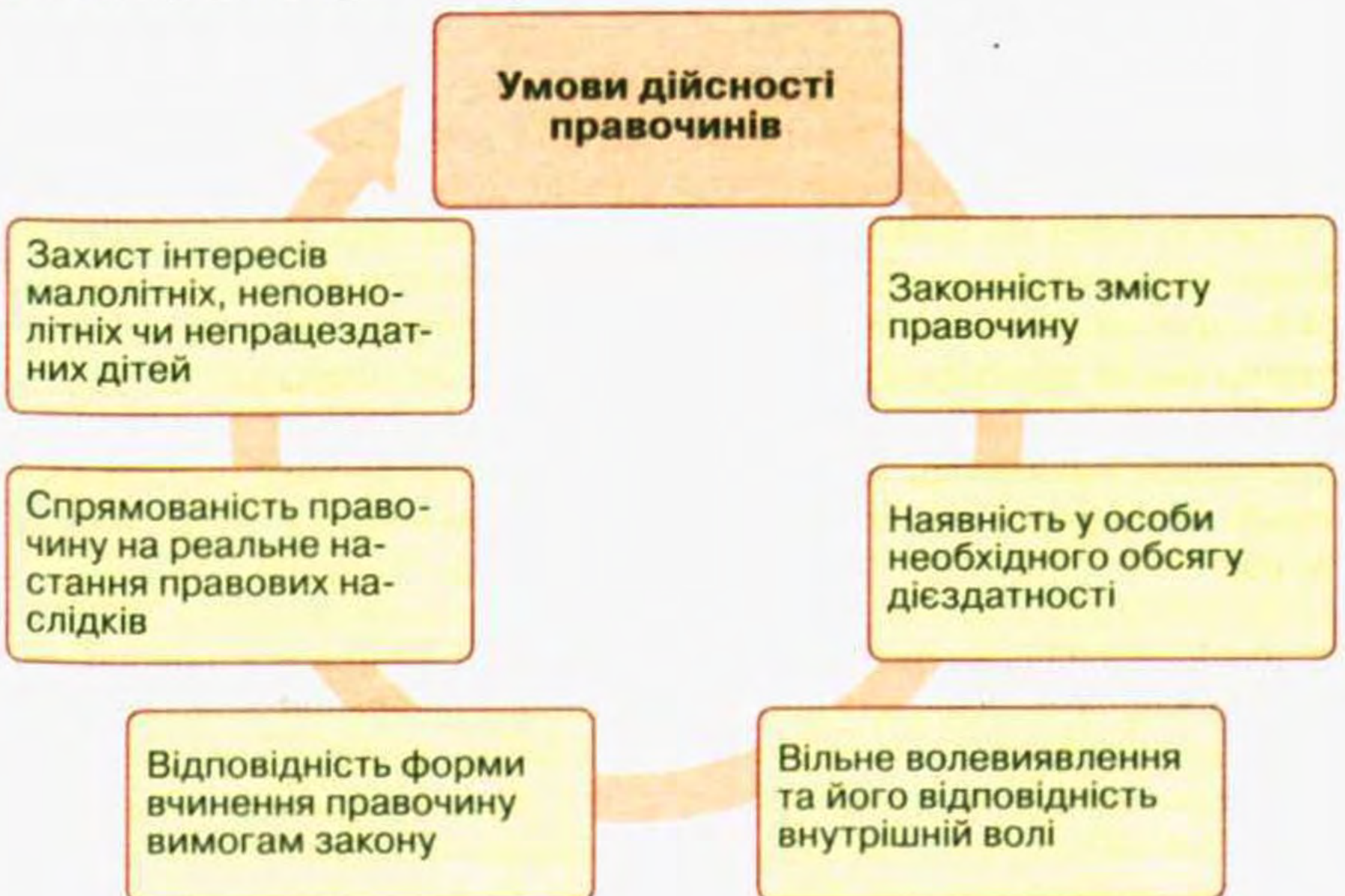
Консенсуальним є правочин, для вчинення якого достатньо лише досягнення сторонами згоди за всіма його істотними умовами. *Реальний* правочин, на відміну від консенсуального, вважається вчиненим лише тоді, коли відбудеться передача речі. Деякі правочини можуть бути як реальними, так і консенсуальними (наприклад, договір зберігання, дарування, позички).

Залежно від значення *підстави* для дійсності правочини поділяються на:

Правочини, дійсність яких залежить від наявності конкретної підстави, є *каузальними*, а правочини, для дійсності яких підстава не має значення, є *абстрактними*. Наприклад, каузальним є договір позики, оскільки правовою метою його є передача у власність позичальникові грошових коштів або інших речей. На відміну від каузальних, правочини, дійсність яких не залежить від мети, мають абстрактний характер. Абстрактні правочини є дійсними за умови прямої вказівки закону на їх абстрактний характер.

Правочин є дійсним, якщо він відповідає загальним умовам дійсності правочину.

Правочин є чинним, якщо він *не суперечить* Цивільному кодексу, іншим актам цивільного законодавства та моральним засадам громадянського суспільства. Для вчинення правочину особа, яка вчиняє його, повинна мати *необхідний обсяг цивільної дієздатності*. Так, наприклад, фізичні особи, які мають повну цивільну дієздатність, або особи, яким вона була надана, мають право вчиняти будь-які правочини. На відміну від них неповнолітні особи можуть самотійно вчиняти лише угоди, перелік яких визначений законом. Вчинення інших правочинів може здійснюватися лише за згодою їх батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

Як волюва дія, правочин являє собою *поєднання волі та волевиявлення*. Воля є бажанням, наміром особи вчинити правочин, однак для вчинення правочину потрібна не тільки воля, а ще й доведення цієї волі до відома інших осіб. Отже, волевиявлення є способом, яким внутрішня воля особи проявляється зовні. Волевиявлення буває прямим і побічним (конклюдентним). При прямому волевиявленні воля висловлюється словесно (усно чи письмово), наприклад при укладенні договору в письмовій формі або видачі довіреності. При конклюдентному волевиявленні воля сторін на вчинення правочину прямо не висловлюється, але поведінка засвідчує їхню волю до настання певних правових наслідків (наприклад, договір зберігання речі в автоматичних камерах схову). Однак застосовувати побічне волевиявлення можна лише в правочинах, які можуть вчинятися сторонами в усній формі.

Для дійсності правочину він має бути вчинений *у формі, встановленій законом*. Під формою слід розуміти спосіб вираження волі сторін на його вчинення. Правочин може вчинятися усно або в письмовій формі (простій чи нотаріальній), шляхом вчинення конклюдентних дій, мовчанням. У письмовій формі належить вчиняти правочини між юридичними особами, між фізичною та юридичною особою, фізичних осіб між собою на суму, що перевищує в 20 і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Правочин повинен бути *спрямований на реальне настання правових наслідків*, обумовлених ним. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), *не може суперечити інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх та непрацездатних дітей*, оскільки батьки є їх законними представниками. Тобто, якщо у дітей є належне їм майно, батьки (усиновлювачі) управляють ним без спеціального на те повноваження. Управляючи майном дітей, батьки та особи, які їх замінюють, не можуть укладати без дозволу органів опіки і піклування договори, що підлягають нотаріальному посвідченню або спеціальній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав,

здійснювати обмін, відчуження житла, видавати письмові зобов'язання. Неналежне виконання батьками та особами, що їх замінюють, своїх обов'язків щодо управління майном дитини є підставою для покладення на них обов'язку відшкодовувати завдану матеріальну шкоду.

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 215. Недійсність правочину.

1. Підставою **недійсності** правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ... цим Кодексом.

2. Недійсним є правочин, якщо його **недійсність** встановлена законом (**нікчемний** правочин). У цьому випадку визнання такого правочину недійсним судом не вимагається. У випадках, встановлених цим Кодексом, **нікчемний** правочин може бути визнаний судом дійсним.

3. Якщо **недійсність** правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом **недійсним** (**оспорюваний** правочин).

2. Цивільні договори

Норма закону

Договір – це є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Сторони є вільними в укладенні договору, у визначенні його умов з урахуванням вимог Цивільного кодексу України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв, вимог розумності та справедливості. Але якщо договір вступає в силу, то він є обов'язковим для виконання сторонами.

Договори розрізняють за різними критеріями.

За розподілом прав та обов'язків:

Односторонні

- Одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги

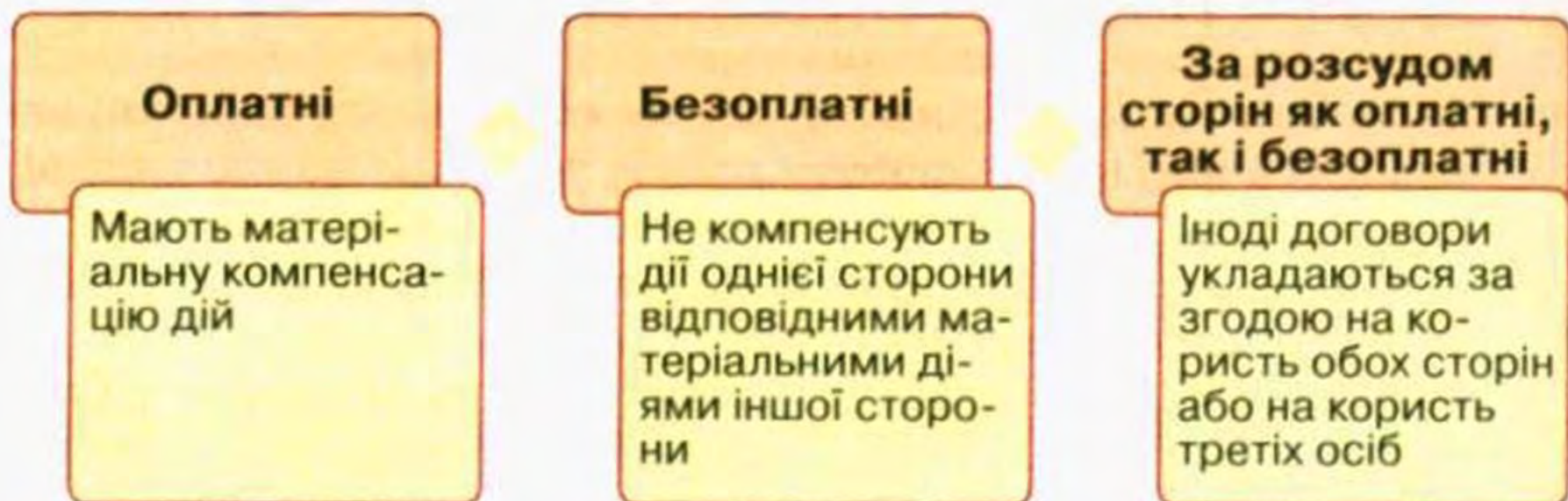
Двосторонні

- Правами і обов'язками наділені обидві сторони договору

Багатосторонні

- Застосовуються загальні положення про договір, якщо це не суперечить багатосторонньому характеру цих договорів

За необхідністю компенсації дії (за наявністю вигоди):

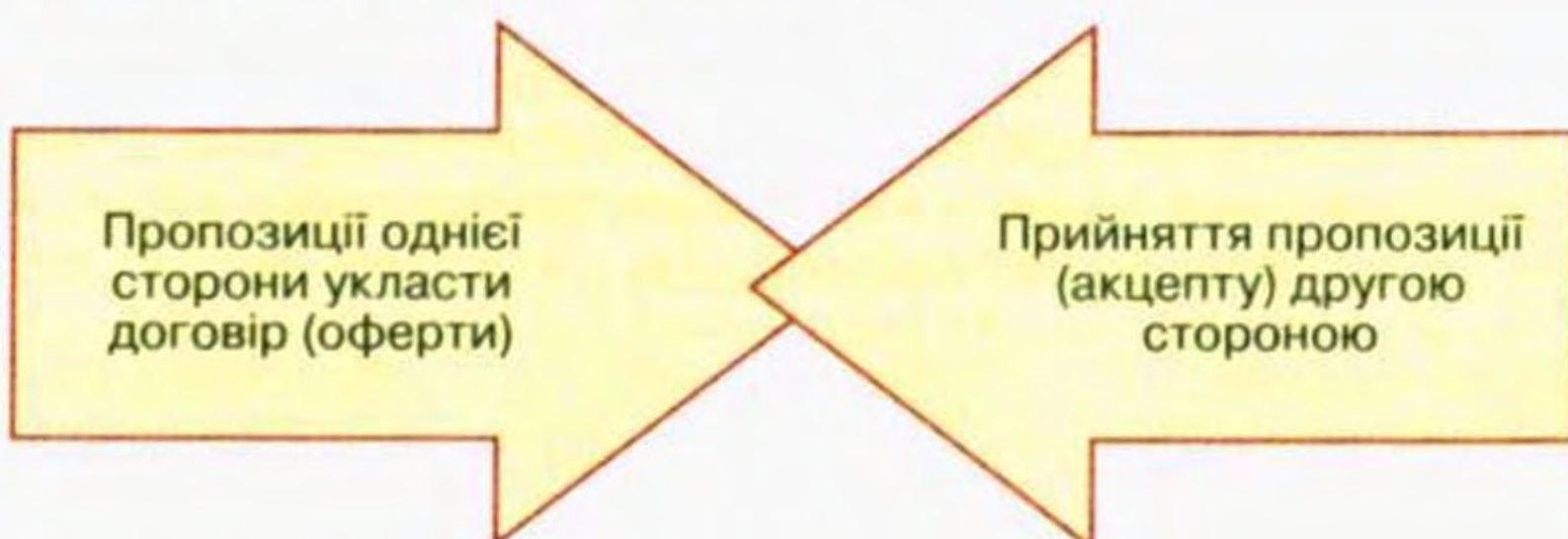
За наявністю чи відсутністю попередньої домовленості:

Змістом договору є право і обов'язки сторін, які визначаються в умовах договору. Договір вважається укладеним, якщо між сторонами досягнута згода за всіма істотними умовами. *Істотними умовами договору є:*

- предмет договору (предметом договору є те, з приводу чого укладається договір);
- умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду;
- умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди.

Договір укладається шляхом:

Оферта існує тоді, коли вона адресується конкретній особі і має вказівки на всі основні умови договору. Відповідь особи про прийняття умов оферти називається *акцептом*.

Зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором чи законом. Договір може бути змінено або розірвано на вимогу однієї із

сторін у разі істотного порушення договору другою стороною, але лише за рішенням суду.

Договірними зобов'язаннями є:

- договір купівлі-продажу, за яким одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму;
- договір міни (бартеру), за яким кожна зі сторін зобов'язується передати другій стороні у власність один товар в обмін на інший товар;
- договір дарування, за яким одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність;
- договір ренти, за яким одна сторона (одержувач ренти) передає другій стороні (платникові ренти) у власність майно, а платник ренти взамін цього зобов'язується періодично виплачувати одержувачеві ренту у формі певної грошової суми або в іншій формі;
- договір довічного утримання (догляд), за яким одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом довічно.
- інші договори (найм (оренда), позичка, підряд, послуги, перевезення, зберігання, страхування, доручення, комісія, позика, кредит, банківський вклад, банківський рахунок, факторинг тощо).

3. Поняття спадкового права

Норма закону

Спадкове право – це один з інститутів цивільного права, що являє собою систему правових норм, які визначають умови та порядок переходу власності особи після її смерті до інших осіб.

Буква закону

Цивільний кодекс України

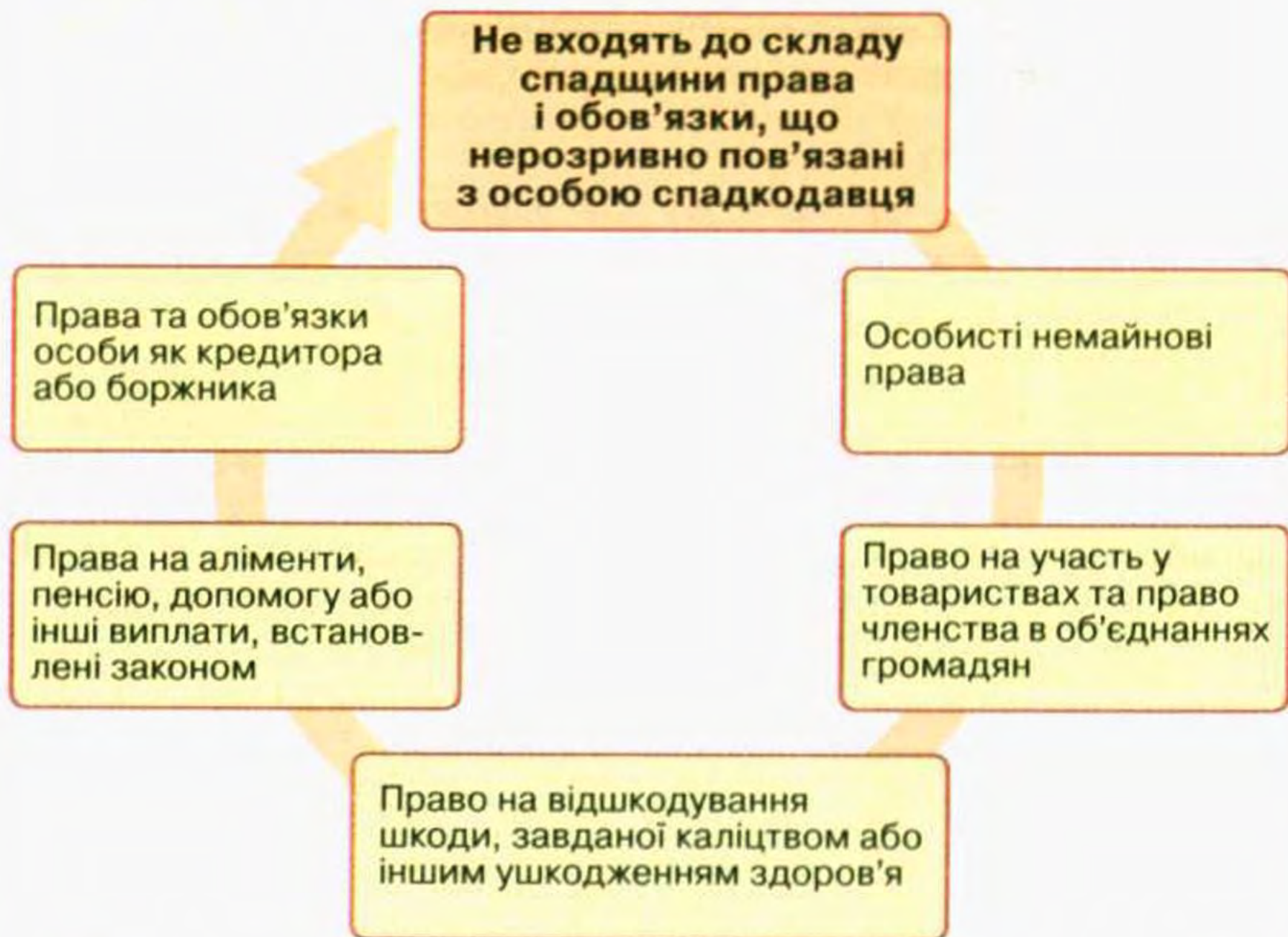
Ст. 1216. Поняття спадкування.

Спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Ст. 1217. Види спадкування.

Спадкування здійснюється за заповітом або за законом.

До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою. Якщо протягом однієї доби померли особи, які могли б спадкувати одна після одної, спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з них.

Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця. Якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна – місцезнаходження основної частини рухомого майна.

Право на спадкування мають особи, визначені в заповіті.

Норма закону

Заповіт – це особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті.

Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Це право здійснюється особисто, і не допускається вчинення його через представника. Заповіт складається в письмовій формі із зазначенням місця та часу його складення. Якщо особа не може особисто підписати заповіт у зв'язку з хворобою або фізичною вадою, за її дорученням текст підписує інша особа. Підпис останньої на тексті заповіту засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на вчинення такої нотаріальної дії, із зазначенням причин, з яких документ не може бути підписаний особою, яка його вчиняє.

Нотаріус посвідчує заповіт, який написаний заповідачем власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. Також нотаріус може на прохання особи записати заповіт з її слів власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. У цьому разі заповіт має бути вголос прочитаний заповідачем і підписаний ним.

Заповідач може призначити своїми спадкоємцями:

- одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності в нього з цими особами сімейних, родинних відносин;
- інших учасників цивільних відносин.

Також заповідач може без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. У цьому разі ця особа не може одержати право на спадкування. Заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині.

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 1241. Право на обов'язкову частку у спадщині.

1. Неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

Розмір обов'язкової частки в спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення.

Не мають права на спадкування особи:

і за законом, і за заповітом:

- які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя;
- які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт;

за законом:

- батьки після дитини, щодо якої їх було позбавлено батьківських прав;
- батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом;
- одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаним таким за рішенням суду.

У разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом право на спадкування за законом мають особи-спадкоємці по чергово. Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування в разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття.

Черги спадкування

У першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, той з подружжя, який його пережив, та батьки

У другу чергу право на спадкування мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері

У третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця

У четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини

У п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення. Право спадкування одержують також утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї

У чинному законодавстві існує поняття *спадкування за правом представлення*:

- онуки, правнуки спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові, бабі, дідові, якби вони були живими на час відкриття спадщини;
- прабаба, прадід спадкують ту частку спадщини, яка б належала за законом їхнім дітям (бабі, дідові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини;
- племінники спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (сестрі, братові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини;
- двоюрідні брати та сестри спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (тітці, дядькові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

4. Порядок одержання спадщини

Спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або не прийняти її. Прийняття спадщини з умовою чи із застереженням не допускається. Спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом шести місяців він не заявив про відмову від неї. Малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків, встановлених Цивільним кодексом України.

Буква закону

Цивільний кодекс України

Ст. 1273. Право на відмову від прийняття спадщини.

1. Спадкоємець за заповітом або за законом може відмовитися від прийняття спадщини протягом строку, встановленого Цивільним кодексом. Заява про відмову від прийняття спадщини подається до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини.

2. Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може відмовитися від прийняття спадщини за згодою піклувальника і органу опіки та піклування.

3. Неповнолітня особа віком від 14 до 18 років може відмовитися від прийняття спадщини за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника і органу опіки та піклування.

4. Батьки (усиновлювачі), опікун можуть відмовитися від прийняття спадщини, належної малолітній, недієздатній особі, лише з дозволу органу опіки та піклування.

5. Відмова від прийняття спадщини є безумовною і беззастережною.

6. Відмова від прийняття спадщини може бути відкликана протягом строку, встановленого для її прийняття.

Спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем, має подати до нотаріальної контори *заяву про прийняття спадщини*. Вона подається особисто. Особа, що досягла 14 років, має право подати заяву без згоди своїх батьків або піклувальника. Від імені малолітньої, недієздатної особи заяву про прийняття спадщини подають її батьки (усиновлювачі), опікун.

Потрібно пам'ятати, якщо спадкоємець протягом строку, встановленого Цивільним кодексом України, не подав заяву про прийняття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її. За письмовою згодою спадкоємців, які прийняли спадщину, спадкоємець, який пропустив строк для прийняття спадщини, може подати заяву про прийняття спадщини до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини. Суд може визначити додатковий строк, достатній для подання заяви про прийняття спадщини, за позовом спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини.

У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними

Строки для прийняття спадщини

Шість місяців

Для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається із часу відкриття спадщини

Подовження до трьох місяців

Три місяці

З моменту неприйняття іншими спадкоємцями спадщини або відмови від її прийняття встановлюється строк у три місяці

Якщо строк, що залишився, менший як три місяці, він продовжується до трьох місяців

спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає спадщину *відумерлою* за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини. Заява про визнання спадщини відумерлою подається після спливу (закінчення) одного року з часу відкриття спадщини. Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

Спадкоємець, який прийняв спадщину, може одержати *свідоцтво про право на спадщину*. Якщо у складі спадщини є нерухоме майно, то спадкоємець зобов'язаний звернутися до нотаріуса за видачею йому свідоцтва про право на спадщину.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Яке поняття характеризується як дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків?
  - А. Подія.
  - Б. Проступок.
  - В. Правопорушення.
  - Г. Правочин.
2. Залежно від значення підстави правочину для його дійсності, правочини поділяються на _____.
  - А. Односторонні, двосторонні, багатосторонні.
  - Б. Реальні, консенсуальні.
  - В. Абстрактні, каузальні.
  - Г. Еквівалентні, алеаторні.
3. Як називається правочин, який може бути визнаний судом недійсним, але недійсність якого прямо не встановлена законом, а одна із сторін або інша зацікавлена особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом?
  - А. Оспорюваний.
  - Б. Нікчемний.
  - В. Недостатній.
  - Г. Конфліктний.
4. Яке поняття характеризується як погоджена дія двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків?
  - А. Домовленість.
  - Б. Угода.
  - В. Правочин.
  - Г. Договір.

5. До якої черги спадкоємців за законом будуть належати племінник, племінниця спадкодавця за правом представлення?
- А. До першої черги.
 Б. До другої черги.
 В. До третьої черги.
 Г. До п'ятої черги.
6. Розташуйте в логічній послідовності черги спадкоємців за законом, починаючи з першої.
- А. Рідні дядько та тітка спадкодавця.
 Б. Рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері.
 В. Інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення.
 Г. Діти спадкодавця, той з подружжя, який його пережив, та батьки.
 Ґ. Особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше як п'ять років до часу відкриття спадщини.

II. Порівняйте поняття.

- Правочин – договір.
- Спадкування за законом – спадкування за заповітом.

III. **Розв'яжіть ситуації

Проаналізуйте вказані правочини та визначте можливість їх визнання недійсними. Для розв'язання ситуацій ви можете користуватися ст. 215–235 Цивільного кодексу України.

1. Громадянин Невігласний, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, продав ноутбук за низькою ціною. Його дружина вимагає від покупця – громадянина Корисливого повернути річ. Громадянин Корисливий не бажає повертати ноутбук, тому що вважає це придбання дуже вдалим для себе.

2. Громадянин Вправний, який працював майстром в авто-сервісі, зрозумівши, що ремонт автомобіля громадянина Довірливого не потребує великих затрат і зусиль, завірив все ж таки Довірливого в зворотному. Коли Довірливий сказав, що в нього зараз складна ситуація з бізнесом і він не має таких грошей на ремонт автомобіля, Вправний запропонував на дуже не вигідних умовах купити автомобіль. Громадянин Довірливий, якому дуже потрібні були гроші, погодився продати автомобіль.

3. Громадянин Хворобливий, який визнаний судом недієздатним, купив у магазині телевізор. Його опікун звернувся до магазину з вимогою повернути гроші.

4. Громадянка Нечитайло купила будинок у громадянина Грамотного. Після передачі грошей за будинок у розмірі 15 тис. грн вона отримала розписку від громадянина

Грамотного, у якій було зазначено сплачену суму, стояв особистий підпис Грамотного і число, коли відбувся правочин. Через два тижні Грамотний подав до суду позов повернути з незаконного володіння Нечитайло його будинок.

5. 15-річний Моторний купив мотоцикл за особисті кошти, що були зароблені на кінозйомках. Батьки звернулися до суду з вимогою визнати правочин недійсним.

6. Громадянин Скоробагатий звернувся до виконавчого комітету сільської ради із заповітом та копією свідоцтва про смерть свого батька. Заповіт був завірений головним лікарем обласної лікарні, під час перебування в якій помер батько Скоробагатого. Батько заповідав своєму синові дачу, яка розташована на території цієї ради. Скоробагатий клопоче про забезпечення охорони спадкового майна до прийняття ним спадщини. Голова сільської ради відмовив у задоволенні прохання громадянина, мотивуючи відмову тим, що заповіт оформлений неналежним чином. Крім того, забезпечення охорони спадкового майна не є повноваженням сільської ради.

Укажіть загальні вимоги до форми заповіту. Хто має право на посвідчення заповіту? Як здійснюється охорона спадкового майна до прийняття спадщини спадкоємцями? Дайте правову оцінку ситуації. Під час виконання роботи ви можете користуватися статтями Цивільного кодексу України (глави 84–87).

IV. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Що таке правочин?
2. Які види правочинів ви знаєте?
3. За яких умов правочин вважається дійсним?
4. Що таке цивільний договір?
5. За якими класифікаціями визначають види договорів?
6. Дайте визначення спадкового права.
7. Що таке спадкування?
8. Які види спадкування визначає Цивільний кодекс України?
9. У чому полягає особливість спадкування за законом?
10. Як визначається поняття заповіту за чинним законодавством України?

§ 27. Сімейне право. Житлове право

Г. Скворода про сімейні стосунки:

- «Ні про що не турбуватися, ні за чим не турбуватися – значить не жити, адже турбота – рух душі, а життя – це рух».
- «Перш за все батька й матір шануй і служи їм. Вони ж бо видимі портрети тієї невидимої сили, якій ти стільки зобов'язаний».

Проблемне питання

- Прочитайте вислови українського філософа Г. Сковороди. Чому в контексті теми «сім'я» і в народних прислів'ях, і в поезії, і в філософії так часто звучать слова «турбота», «пошана»?
- Доберіть декілька слів-асоціацій, пов'язаних з поняттями «сім'я», «родина», «дім».
- Чи можна погодитися з відомим афоризмом «Одружитись – це значить наполовину зменшити свої права і вдвоє збільшити свої обов'язки»?

1. Загальна характеристика сімейного права

В історії людського суспільства немає більш давнього стійкого утворення, ніж сім'я. Вона з'явилася раніше, ніж виникла сама держава. Сім'я була і залишається до сьогодні основним інститутом соціалізації людини. У більшості традиційних суспільств саме сім'я визначала майбутнє становище дитини. За тисячолітню історію сім'я змінилася, але ці зміни менші, ніж ті, яких зазнала держава.

Буква закону

Сімейний кодекс України

Ст. 3. Сім'я.

1. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства.
2. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Сім'я важлива для кожної людини. Якщо вищою цінністю для демократичної держави є людина, то цінності людини повинні бути важливими для держави. У зв'язку з цим сім'я знаходиться під захистом держави. Захист держави означає, що вона за допомогою законів та норм права регулює правовідносини в сім'ї.

Проте сімейні відносини урегульовані не лише нормами права, а й звичаями, нормами моралі, догмами релігії та договорами. Сімейні відносини регулюються нормами права лише в тій частині, у якій це є допустимим і можливим з точки зору інтересів їх учасників та інтересів суспільства. Тому поняття сімейних відносин ширше за поняття сімейних правовідносин.

Норма закону

Сімейне право – це галузь права, яка складає сукупність правових норм і принципів, що регулюють та охороняють особисті і пов'язані з ними майнові відносини фізичних осіб, що виникають із шлюбу й належності до сім'ї.

Предметом сімейного права є особисті немайнові та майнові відносини, які виникають у зв'язку із шлюбом, спорідненням, усиновленням, опікою та піклуванням, прийняттям дитини в сім'ю для виховання та у зв'язку з іншими підставами, не забороненими законом і такими, що не суперечать моральним засадам суспільства і базуються на рівності та майновій самостійності учасників.

Сімейним правовідносинам властиві особливості, які відрізняють їх від інших правовідносин.

Особливості сімейних правовідносин

Підставами виникнення цих правовідносин є специфічні юридичні факти – шлюб, народження дитини, усиновлення, шлюбний договір та інші

Суб'єктами сімейних правовідносин є лише фізичні особи

Сімейні права та обов'язки є невідчужуваними (їх не можна продати, подарувати, заповісти)

Сімейні відносини регулюються не тільки правовими нормами, а й нормами моралі, звичаями тощо

Суб'єктами сімейних правовідносин можуть бути лише фізичні особи, які перебувають у шлюбі, кровному спорідненні чи відносинах усиновлення. Сімейний кодекс встановлює такий перелік суб'єктів сімейних правовідносин:

- подружжя;
- батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені;
- баба, дід, прабаба, прадід, онуки, правнуки;
- рідні брати і сестри; мачуха, вітчим, падчерка, пасинок.

При цьому усі інші родичі (двоюродні брати та сестри, тітки, дядьки, племінники, племінниці та ін.) не є учасниками сімейних правовідносин, за винятками, встановленими законами.

Буква закону

Сімейний кодекс України

Ст. 18. Захист сімейних прав та інтересів.

1. Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу.

2. Суд застосовує способи захисту, які встановлені законом або домовленістю (договором) сторін.

Способами захисту сімейних прав та інтересів, зокрема, є:

- 1) встановлення правовідношення;
- 2) примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку;
- 3) припинення правовідношення, а також його анулювання;
- 4) припинення дій, які порушують сімейні права;
- 5) відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права;
- 6) відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим Кодексом або договором.

Об'єктами сімейних правовідносин можуть бути майнові блага (речі), особисті немайнові блага, дії, у тому числі послуги.

Змістом сімейних правовідносин є суб'єктивні сімейні права та юридичні обов'язки.

До джерел сімейного права належать нормативно-правові акти, які в сукупності складають сімейне законодавство:

1. *Конституція України* (ст. 32, 41, 51, 52) – визначає загальні засади правового регулювання сімейного законодавства.

2. *Закони України* є найважливішими джерелами сімейного права, оскільки вони містять норми, які закріплюють правовий механізм регулювання сімейних правовідносин тощо. До таких законів належать Закони України «Про охорону дитинства», «Про попередження насильства в сім'ї». Окреме місце займають Цивільний кодекс України (ст. 8, 20; ч. 2 ст. 72; ч. 2 ст. 129; ч. 3 ст. 138; ч. 3 ст. 139) та Сімейний кодекс України.

3. *Укази і нормативні розпорядження Президента України.*

4. *Постанови і нормативні розпорядження Кабінету Міністрів України.*

5. *Договори, якими регулюються сімейні відносини (наприклад, укладання шлюбного договору).*

6. *Звичай.*

7. *Міжнародні договори (Конвенція ООН про права дитини тощо).*

2. Умови і порядок укладення та припинення шлюбу

Норма закону

Шлюб – це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану (далі – орган РАЦС).

Для допитливих (з історії поняття)

Сьогодні в Україні правові наслідки має лише зареєстрований шлюб, але так було не завжди. З історії відомо декілька способів укладання шлюбу. Серед них найбільш давній – викрадення нареченої нареченим без її згоди, але викраденню нареченої передують попередня змова між батьками. У стародавні часи існував і такий спосіб укладання шлюбу, як купівля нареченої у її родичів. При цьому згода нареченої на шлюб не мала істотного значення, хоча вже в Статуті Ярослава Мудрого заборонялося видавати заміж силою. З прийняттям християнства змінилося і уявлення про шлюб. На Русі розпочинає діяти «Номоканон» – зібрання візантійського сімейного права. Вінчання, запроваджене у XI ст., спочатку практикувалося лише серед вищих станів суспільства.

За допомогою права утворена сім'я офіційно заявляє про своє існування і отримує визнання своєї законності з боку суспільства і держави. Лише офіційна реєстрація союзу між жінкою та чоловіком породжує права та обов'язки подружжя.

При вступі до шлюбу існують певні умови і перешкоди. *Умови (позитивні)* вступу до шлюбу – це обставини, необхідні для того, щоб шлюб міг бути зареєстрованим і був визнаний дійсним. *Перешкоди (негативні умови)* – це обставини, за наявності яких реєстрація шлюбу не допускається.

Буква закону

Сімейний кодекс України

Ст. 26. Особи, які не можуть перебувати у шлюбі між собою.

1. У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення.

2. У шлюбі між собою не можуть перебувати рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків. Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька.

3. У шлюбі між собою не можуть перебувати двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця.

4. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним.

5. У шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина. Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення.

Перелік перешкод для реєстрації шлюбу є вичерпним. Відмова в реєстрації шлюбу за будь-якими іншими підставами: у зв'язку з расовими, національними, релігійними, соціальними та іншими відмінностями – заборонена і розглядається як грубе порушення прав людини.

Порядок реєстрації шлюбу

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком особисто. Якщо реєстрація шлюбу у встановлений день не відбулася, заява втрачає чинність після спливу 3 місяців від дня її подачі

Орган РАЦС зобов'язаний ознайомити осіб, які подали заяву, з їхніми правами та обов'язками як майбутнє подружжя і батьків

Наречені зобов'язані повідомити один одного про стан свого здоров'я. Результати медичного обстеження є таємницею і повідомляються лише нареченим

Реєстрація шлюбу відбувається обов'язково в присутності нареченої та нареченого

Шлюб реєструється після спливу одного місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу. У разі вагітності нареченої, народження нею дитини, а також якщо є безпосе-

редня загроза для життя нареченої або нареченого, шлюб реєструється в день подання відповідної заяви. Реєстрація відбувається, як правило, у приміщенні державного органу РАЦС, але за заявою наречених в урочистій обстановці може бути проведена в іншому місці:

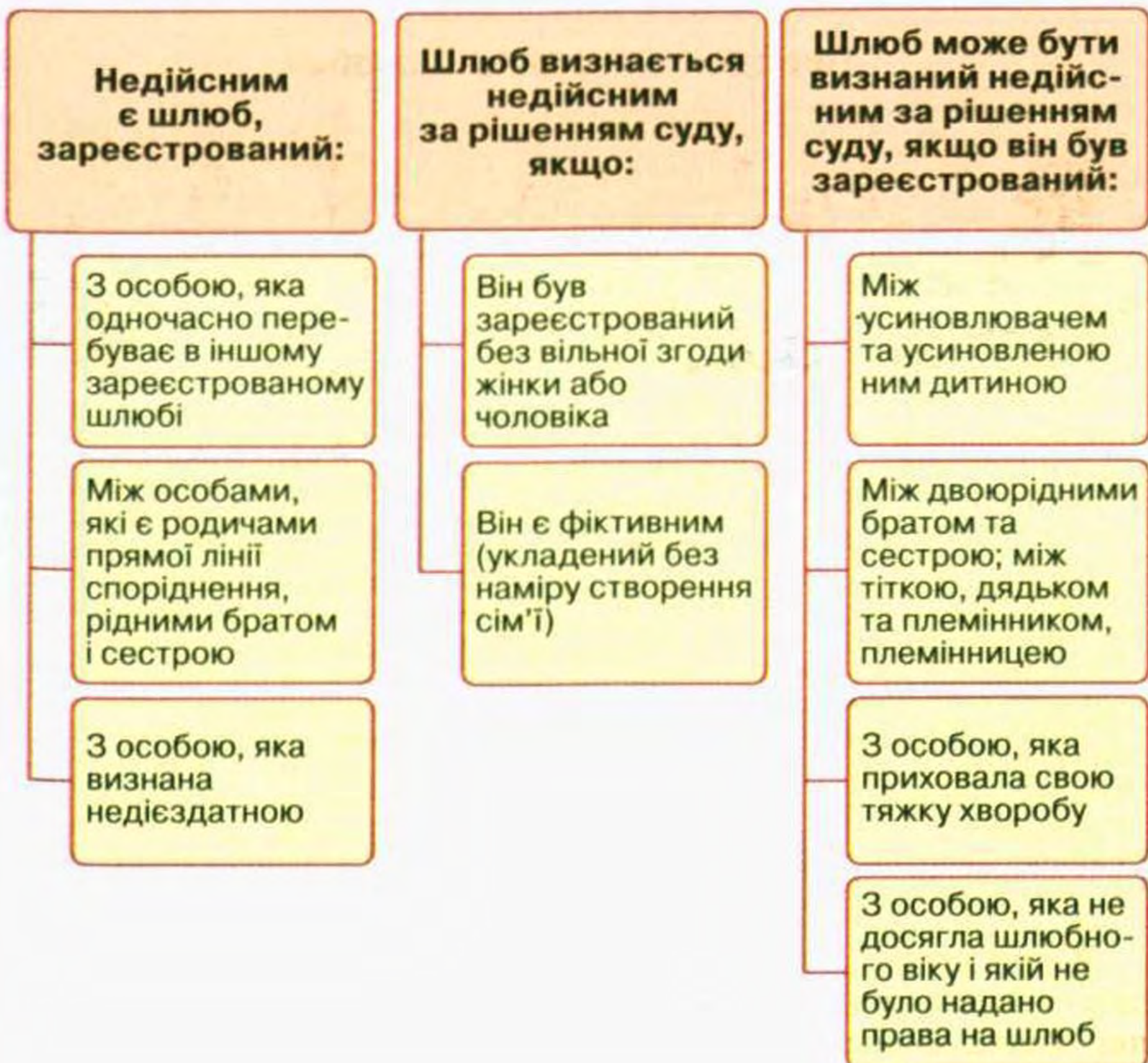
- за місцем проживання;
- за місцем надання стаціонарної медичної допомоги;
- в іншому місці, якщо наречені не можуть з поважних причин прибути до державного органу РАЦС.

Шлюб може бути визнано недійсним, якщо він був зареєстрований з порушенням сімейного законодавства. Рішення про недійсність шлюбу приймає відповідний орган РАЦС або суд.

Норма закону

Недійсність шлюбу – це форма відмови держави від визнання укладеного шлюбу як юридично значущого акта, виражена в рішенні суду, винесеному в порядку цивільного судочинства у зв'язку з порушенням встановлених законом умов укладання шлюбу, що є за своєю суттю заходом захисту.

До кола осіб, які мають право пред'являти до суду позов про визнання шлюбу недійсним, належать: жінка або чоловік, інші особи, права яких порушені в зв'язку з реєстрацією цього шлюбу, батьки, опікун, піклувальник дитини, опікун недієздатної особи, орган опіки чи піклування, якщо захисту потребують права та інтереси дитини, особи, визнаної недієздатною, чи особи, дієздатність якої обмежена, прокурор. Визнання шлюбу недійсним означає, що права та обов'язки подружжя з моменту реєстрації шлюбу не виникали.

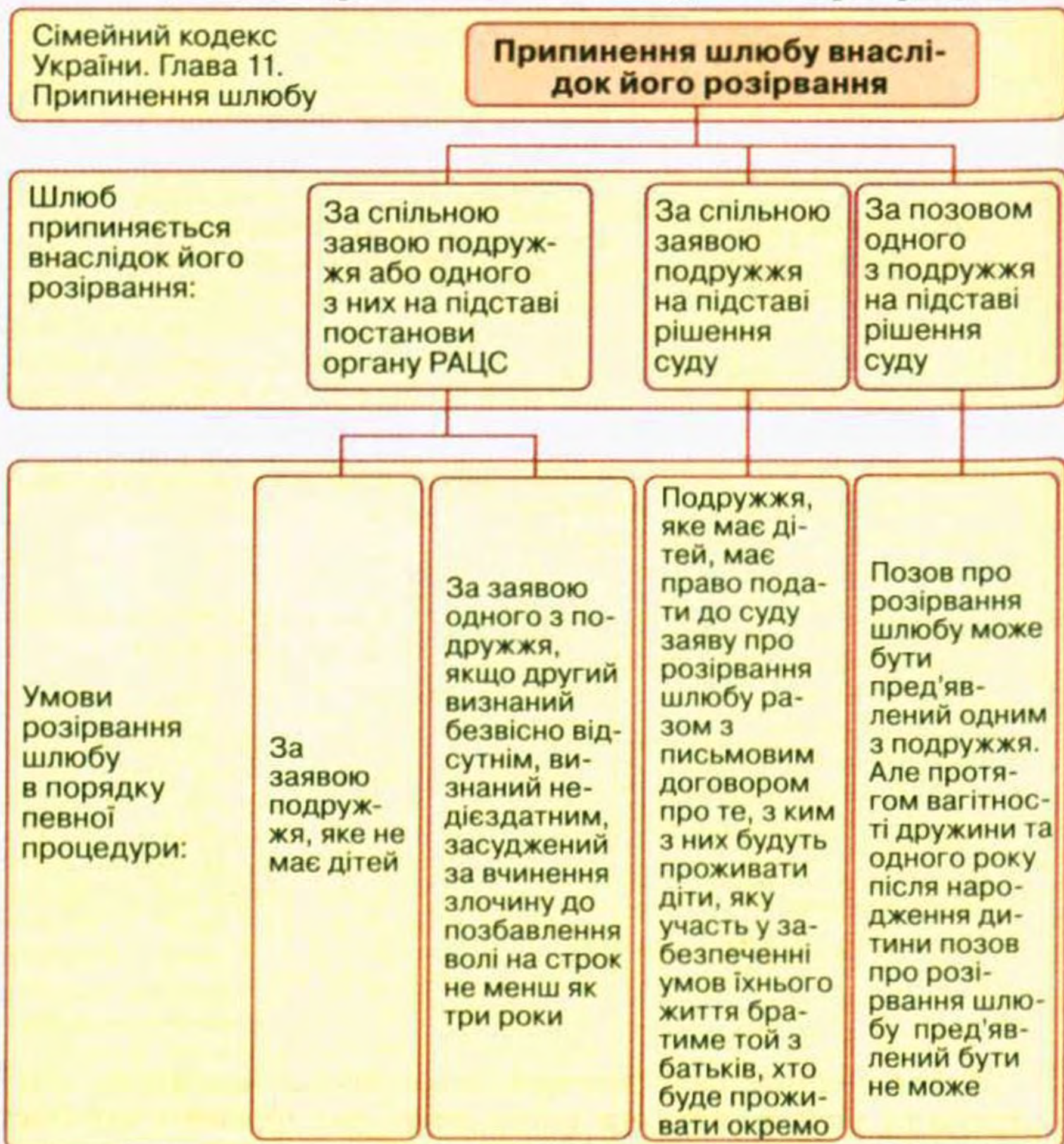

Буква закону

Сімейний кодекс України

Ст. 104. Підстави припинення шлюбу.

1. Шлюб припиняється внаслідок смерті одного з подружжя або оголошення його померлим.
2. Шлюб припиняється внаслідок його розірвання.

У разі розірвання шлюбу державним органом РАЦСу шлюб припиняється в день винесення ним відповідної постанови, якщо ж розірвання шлюбу відбувається в судовому порядку, то шлюб припиняється в день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу.

Розірвання шлюбу, здійснене за рішенням суду, має бути зареєстроване в державному органі РАЦСу за заявою колишньої дружини або чоловіка. Засвідчується воно Свідоцтвом про розірвання шлюбу, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України.

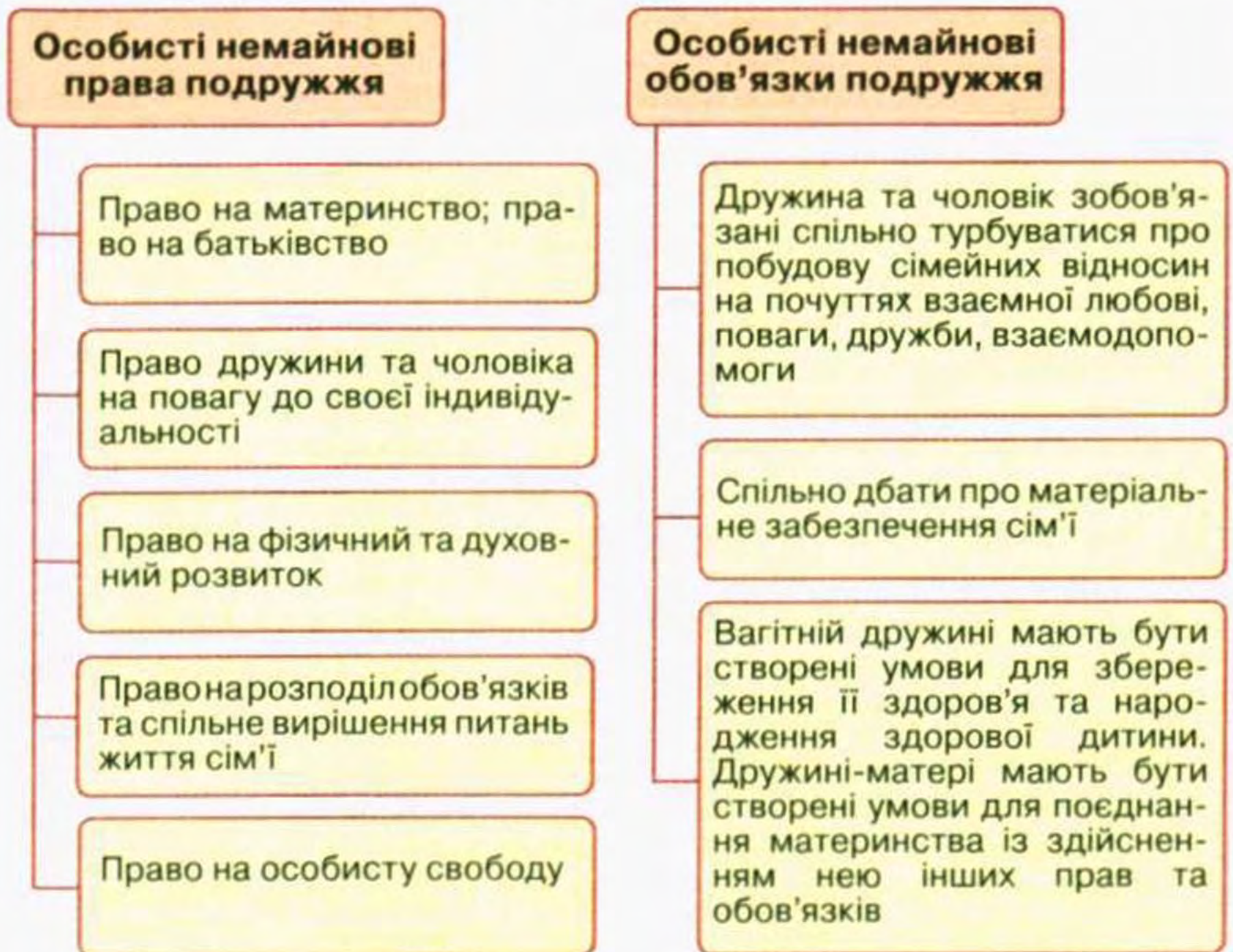
3. Особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, батьків і дітей

Норма закону

Особисті немайнові права і обов'язки подружжя – це врегульовані нормами сімейного права відносини стосовно особистих немайнових благ та інтересів осіб.

Шлюб зумовлює існування особистих немайнових та майнових прав і обов'язків подружжя.

Майно подружжя є матеріальною базою існування сім'ї. Сімейний кодекс України встановлює два режими власності

подружжя: особиста приватна власність дружини і чоловіка; спільна сумісна власність подружжя.

Особиста приватна власність дружини, чоловіка поширюється на:

- майно, набуте нею (ним) до шлюбу;
- майно, набуте нею (ним) за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- майно, набуте нею (ним) за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто;
- речі індивідуального користування, у тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;
- премії, нагороди, які вона (він) одержали за особисті заслуги. Суд може визнати за другим з подружжя право на частку цієї премії, нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню;
- кошти, одержані як відшкодування за втрату речі, яка їй (йому) належала, а також як відшкодування завданої їй (йому) моральної шкоди;
- страхові кошти;
- плоди, доходи від речей, що знаходяться в особистій приватній власності.

Майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловіку на *праві спільної сумісної власності* незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самотійного заробітку (доходу).

Об'єктом права спільної сумісної власності є:

- заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним з подружжя і внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську установу;
- гроші, інше майно, у тому числі гонорар, виграш, які були одержані за договором, що укладався в інтересах сім'ї;
- речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя.

До майнових прав подружжя належать:

- право володіння, користування і розпорядження майном, нажитим подружжям під час шлюбу;
- право на матеріальну підтримку в разі непрацездатності;
- право на укладення шлюбного договору;
- право на розділ загального майна та інші права.

Найважливішим *майновим обов'язком* є взаємне утримання подружжя. Як правило, цей обов'язок виконується добро-

вільно. У разі невиконання чоловік або дружина, що потребує матеріальної допомоги, має право через суд вимагати надання утримання (аліментів) від іншого, якщо він чи вона в змозі надати матеріальну допомогу. Дружина, чоловік взаємно зобов'язані брати участь у витратах, пов'язаних з хворобою чи каліцтвом іншого з подружжя.

Щодо взаємних прав і обов'язків батьків і дітей, то вони ґрунтуються на походженні дітей від цих батьків. Батьки мають рівні права і обов'язки щодо своїх дітей.

Держава накладає на батьків обов'язок забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я. Також батьки зобов'язані невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в державному органі реєстрації актів цивільного стану. Реєстрація народження дитини провадиться з одночасним визначення її походження та присвоєння прізвища, імені та по батькові.

Щодо виховання та розвитку дитини батьки зобов'язані:

- Виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини

- Піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток

- Забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя

- Поважати дитину. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини. Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність

Батьки мають право на:

- особисте виховання дитини, залучення до виховання дитини інших осіб, передачу її на виховання фізичним і юридичним особам, вибір форм і методів виховання, які не суперечать закону і моралі;
- безперешкодне спілкування з дітьми;
- самозахист своєї дитини, звернення до суду, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування за захистом прав своєї дитини як її законні представники;
- визначення місця проживання дитини;
- відібрання дитини в будь-якої особи, що утримує її незаконно.

Сімейний кодекс України, крім особистих немайнових відносин між батьками та дітьми, регулює також і майнові від-

носини. Логічно ці відносини можна розподілити за трьома критеріями:

- роздільність майна батьків та дітей, яке при вирішенні спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми визнається *власністю батьків*;
- право *власності дитини*;
- право *спільної сумісної власності батьків і дітей*.

Право власності батьків

- Батьки і діти, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна.
- При вирішенні спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків

Право власності дитини

- Майно, придбане батьками або одним з них для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книжки, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо), є власністю дитини

Право спільної сумісної власності батьків і дітей

- Майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності

Права та обов'язки батьків і дітей з матеріального утримання є взаємними. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей, повнолітніх дітей, що навчаються (до 23 років), непрацездатних повнолітніх дітей, що потребують матеріальної допомоги. З іншого боку, повнолітні діти зобов'язані утримувати своїх непрацездатних батьків, що потребують матеріальної допомоги. Як правило, обов'язки з матеріального утримання виконуються добровільно. У разі ухилення від цього обов'язку і з батьків, і з дітей у судовому порядку можуть стягуватися аліменти.

4. Загальна характеристика житлового права

Правове регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі реалізації житлових питань, забезпечується *комплексною галуззю права*, яка включає норми адміністративного, цивільного, господарського, земельного, сімейного та ін-

шими спеціальними галузями права, об'єднання яких утворили *житлове право*.

Норма закону

Житлове право – це сукупність правових норм, які регулюють відносини між громадянами та громадян з державними і громадськими організаціями у процесі реалізації конституційного права людини і громадянина на житло.

Предметом регулювання житлового права є правовідносини, які виникають під час:

Житлові правовідносини виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів, які пов'язані з жилим будинком або іншим приміщенням, придатним для проживання людини. Ці правовідносини неоднорідні. Більшість з них має майновий характер і виникає у сфері розподілу і користування житлом.

Основи нормативно-правового регулювання житлових відносин містить Конституція України. Основним нормативно-правовим актом у цій галузі є Житловий кодекс України, який був прийнятий ще в 1983 р. і тому потребує докорінних змін. Норми житлового права містяться також у Законах України та підзаконних нормативно-правових актах.

5. Право громадян на житло: зміст і способи реалізації

Житло є необхідною умовою нормального життя кожної людини. Потреба забезпечення житлом турбує людське суспільство ще з первісних часів. На сьогодні проблема житла залишається актуальною і супроводжує людину протягом усього життя.

Для допитливих (з історії поняття)

Уперше право на житло в нашій державі було закріплено в Конституції СРСР 1977 р. У ній вказувалося, що держава покликана розвивати та охороняти житловий фонд, тобто уже існуюче житло, сприяти кооперативному та індивідуальному житловому будівництву, намагатися справедливо розподілити житло, а також зобов'язувалася підтримувати невисоку плату за квартиру та комунальні послуги. Такі конституційні зобов'язання держави в 80–90-х роках були декларативними, а не реальними. В умовах спаду економіки скорочення коштів на житлове будівництво не давало можливості гарантувати право на житло і надати кожній сім'ї до 2000 р. окрему квартиру (або індивідуальний будинок), яка б відповідала сучасним стандартам, як було задекларовано на Квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 р. Крім того, не повною мірою враховувалися можливості окремих громадян самостійно придбати або побудувати житло.

Як визнання важливості права на житло, в Україні воно отримало конституційне закріплення.

Буква закону

Конституція України

Ст. 47. Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Зміст права на житло передбачає, що кожен громадянин і члени його сім'ї мають право займати і використовувати певне житло; той, хто потребує житла, має право на забезпечення ним у порядку, визначеному законом; держава бере на себе обов'язок сприяти громадянам у розв'язанні їхніх житлових проблем та забезпеченні їм можливості безперешкодного проживання у житлі, яке вони займають.

Нормативні документи встановлюють такі способи реалізації права на житло:

Будівництво житла (будівництво приватного будинку чи вступ до будівельного кооперативу)

Придбання житла у власність (укладання договору купівлі-продажу або приватизація)

Оренда (наймання) житла

Надання житла безкоштовно або за доступну плату державою або органами місцевого самоврядування

6. Договір житлового найму

Однією з найпоширеніших підстав користування житлом є договір житлового найму.

Норма закону

Договір житлового найму – це угода, у відповідності з якою одна сторона – власник житла (наймодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (наймачеві) житло для проживання в ньому на певний строк за плату.

Розрізняють залежно від форми власності договори житлового найму в будинках державного (або громадського) й приватного житлового фонду.

Так, у договорах житлового найму в будинках державного або громадського житлового фонду наймодавцем є держава або громада, від імені яких діють уповноважені ними органи (наприклад, житлово-експлуатаційні організації).

Буква закону

Житловий кодекс Української РСР

Ст. 61. Договір найму жилого приміщення. Укладання договору найму жилого приміщення.

Договір найму жилого приміщення в будинках державного і громадського житлового фонду укладається в письмовій формі на підставі ордера на жиле приміщення між наймодавцем – житлово-експлуатаційною організацією (а в разі її відсутності – відповідним підприємством, установою, організацією) і наймачем – громадянином, на ім'я якого видано ордер.

Предметом такого договору може бути лише те житло, яке зазначене в ордері на нього. Цей договір є безстроковим, оскільки житло надається в безстрокове користування.

Ордер на жиле приміщення – це письмове розпорядження на його заселення, яке видається на підставі рішення виконавчого комітету органу місцевого самоврядування або місцевої державної адміністрації.

Не можуть бути самотійним предметом договору найму:

- жиле приміщення, яке хоч і є ізольованим, але за розмірами менше за встановлене для надання одній особі;
- частина кімнати або кімната, зв'язана з іншою кімнатою спільним входом;
- підсобні приміщення (кухня, коридор тощо).

Члени сім'ї наймача, які проживають разом з ним, користуються нарівні з ним усіма правами і несуть усі обов'язки, які закріплено в договорі житлового найму. Наймач має право за письмовою згодою всіх членів сім'ї, які проживають разом з ним, вселити в займане ним жиле приміщення свою дружину (свого чоловіка), дітей, батьків, а також інших осіб. На вселення до батьків малолітніх *неповнолітніх* дітей зазначеної згоди не потрібно. Крім того, за згодою наймодавця, наймач має право здати жиле приміщення в піднаймання.

Наймачі жилих приміщень у будинках державного та громадського житлового фонду можуть за згодою всіх *повнолітніх* членів сім'ї, які проживають з ними, придбати займані ними приміщення у власність.

Наймач зобов'язаний використовувати житло за призначенням, дбайливо ставитися до житла, своєчасно вносити квартирну плату та плату за комунальні послуги, проводити відшкодування заподіяної шкоди. Він має право за письмовою згодою членів сім'ї, які проживають з ним, провести обмін займаного жилого приміщення з іншим наймачем або членом житлово-будівельного кооперативу. Наймач вправі за згодою членів сім'ї в будь-який час розірвати договір найму. Якщо з жилого приміщення вибуває не вся сім'я, то договір найму не розривається, а члени сім'ї, які вибули, втрачають право користуватися цим житлом.

Що ж стосується договорів найму жилого приміщення, власником якого є приватні особи (приватний житловий фонд),

то вони є *договорами майнового найму*, які врегульовуються нормами цивільного права. Предметом такого договору може виступати не лише ізольоване приміщення, а й частина квартири або будинку. Сторонами у такому договорі найму житла можуть бути і фізичні, і юридичні особи. Цей договір укладається на строк, встановлений договором. Якщо у договорі строк не встановлений, то він вважається укладеним на 5 років.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Назвіть поняття, за яким «особи, що спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки».
  - А. Родина.
  - Б. Громада.
  - В. Подружжя.
  - Г. Сім'я.

2. Які з перелічених положень не є способом захисту сімейних прав та інтересів?
  - А. Визнання правочину недійсним.
  - Б. Встановлення правовідношення.
  - В. Припинення дій, які порушують сімейні права.
  - Г. Відшкодування матеріальної та моральної шкоди.

3. Розташуйте в логічній послідовності дії в порядку укладання шлюбу.
  - А. Ознайомлення наречених з їхніми правами та обов'язками як майбутнє подружжя і батьків.
  - Б. Повідомлення нареченими один одного про стан свого здоров'я.
  - В. Реєстрація шлюбу.
  - Г. Заява про реєстрацію шлюбу.

1) _____, 2) _____, 3) _____, 4) _____.

4. Яке з перелічених положень є підставою права спільної сумісної власності подружжя?
  - А. Майно, набуте до шлюбу.
  - Б. Речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання), придбані за час шлюбу для одного з подружжя.
  - В. Майно, набуте за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто.
  - Г. Премії, нагороди, які вона, він одержали за особисті заслуги.

5. Що не є способом реалізації права на житло за українським законодавством?
- А. Будівництво житла.
  - Б. Найм (оренда) житла.
  - В. Самовселення в бездоглядне приміщення.
  - Г. Приватизація житлового приміщення.
6. Як називається сторона в договорі оренди житла, що передає або зобов'язується передати другій стороні житло для проживання на певний строк за плату?
- А. Наймодавець.
  - Б. Продавець.
  - В. Дарувальник.
  - Г. Позичальник.

II. Порівняйте поняття.

- Недійсний шлюб – шлюб, що може бути визнаний недійсним за рішенням суду.
- Договір житлового найму в будинках державного і громадського житлового фонду – договір найму житла в будинках приватного житлового фонду.

III. Завдання для самостійної роботи.

На уроці правознавства Анастасія стверджувала, що:

- Суб'єктами сімейних відносин є як фізичні, так і юридичні особи.
- Діти є об'єктом сімейно-правових відносин.
- Днем припинення шлюбу є день, коли рішення суду вступило в законну силу.
- Питання про вибір прізвища вирішується особами, які беруть шлюб, у момент реєстрації шлюбу.
- Договір житлового найму забезпечує реалізацію права людини на житло.

Знайдіть і виправте помилки в тексті.

IV. **Розв'яжіть ситуації

 1. Косачова при реєстрації шлюбу з Ващенком заявила, що бажає взяти його прізвище. Прохання було задоволено. Через два тижні Косачова, тепер уже Ващенко, прийшла до органу РАЦС і стала просити залишити за нею дошлюбне прізвище, оскільки проти нового прізвища заперечують її діти від першого шлюбу 14-річна Ольга та 16-річний Микола.

Яке рішення повинен прийняти орган РАЦСу?

2. Сидоренко разом з сім'єю проживав у квартирі, яка належала міській раді. Він вирішив обміняти свою квартиру на квартиру Ятченка. Проти цього заперечував 16-річний син Іван. Проте обмін квартирами відбувся, Іван звернувся із заявою про

незгоду до міської ради. Яке рішення повинна прийняти міська рада? Який порядок обміну квартирами, які належать до громадського житлового фонду?

V. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Що є предметом правового регулювання сімейного права України?
2. У чому полягають особливості сімейних відносин?
3. Які умови і порядок укладення шлюбу?
4. Який порядок припинення шлюбу?
5. Перелічіть особисті та майнові права і обов'язки подружжя.
6. Дайте визначення житлового права.
7. Які способи реалізації права громадян на житло існують за українським законодавством?
8. Які є види договору житлового найму?
9. ** Обґрунтуйте конституційне право людини на житло як невід'ємну складову. Яка роль в цьому належить державі?

§ 28. Земельне право

Г. Сковорода:

- «Землеробство вдесятеро ліпше всіх кручених наук, тому що воно для всіх найпотрібніше».

Проблемне питання

- Чому права власників землі і землекористувачів мають певні відмінності, а обов'язки – тотожні?

1. Загальна характеристика земельного права

Земельне право належить до самостійних і провідних галузей права. Значення земельних правовідносин в житті суспільства надзвичайно велике. Земля – не лише природний об'єкт, але й основа матеріального виробництва у сфері промисловості, транспорту, сільськогосподарського виробництва тощо. Земля виступає основним засобом виробництва, предметом праці.

У процесі використання землі корисні властивості, продуктивна здатність *не зменшуються, а збільшуються* при правильній експлуатації і раціональному використанні. Крім того, їй властиві такі специфічні особливості, як:

- просторова обмеженість (тобто необхідно використовувати землю в тій кількості, яка визначена природою);

- постійність місцезнаходження (земельні ділянки використовуються лише там, де вони розміщені);
- незамінність (інші засоби виробництва неможливо використовувати замість земель).

Виконання землею різних функцій, наявність у неї специфічних рис як об'єкта правового регулювання вказують на особливість земельних відносин, які регулюються окремою галуззю права – земельним правом.

Норма закону

Земельне право – це галузь права, що регулює суспільні відносини щодо раціонального використання й охорони земель, охорони прав землевласників і землекористувачів.

Предметом правового регулювання земельного права є відносини, що виникають з приводу володіння, користування та розпорядження земельними ресурсами, а також їх охорони та раціонального використання.

Права та обов'язки суб'єктів земельних правовідносин встановлюються як на централізованому (державному), так і на договірному (локальному) рівні. Держава, приймаючи закони і підзаконні акти, визначає за допомогою імперативного методу порядок використання і охорони земель, встановлює обмеження використання земель відповідно до їх цільового призначення тощо. На договірному рівні, використовуючи диспозитивний метод, регулювання земельних правовідносин від-

бувається за участі сторін, які мають можливість у визначених межах самостійно обрати спосіб своєї поведінки для досягнення певної мети.

Суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади. *Об'єктами* земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Земельні правовідносини регулюються за допомогою різноманітних джерел земельного права. За юридичною силою вони класифікуються на конституційні акти, звичайні закони, підзаконні та локальні акти.

Конституція України визначає засади земельного права, особливого статусу землі, яка проголошена основним національним багатством, закріплює положення щодо належності землі, гарантії права власності на землю, а також права власності українського народу.

Буква закону

Конституція України

Ст. 14. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Основним нормативним актом у цій галузі є Земельний кодекс України, прийнятий 25 жовтня 2001 р. Він конкретизує положення Конституції України щодо регулювання земельних відносин, визначає основний зміст практично всіх інститутів земельного права. Серед інших законів – джерел земельного права – Закони України «Про оренду землі», «Про плату за землю» та інші.

До підзаконних актів земельного права належать:

- Постанови Верховної Ради: «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 р., «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» від 13 березня 1993 р.;
- Укази Президента України – так звані 14 «земельних» указів Президента України, виданих з 1994 по 2004 р.;
- Постанови Кабінету Міністрів України та інші.

Локальними актами є нормативно-правові акти місцевих держадміністрацій та органів місцевого самоврядування з питань земельного права.

2. Види земель в Україні

Усі землі, які знаходяться в межах України, складають її земельний фонд. Законодавство передбачає наявність загального правового режиму всіх земель незалежно від форми їх власності та цільового призначення.

Одночасно є й істотні відмінності між правовим режимом певних категорій земель, що зумовлено різними способами їх використання, різним цільовим призначенням, особливостями правової охорони тощо. За вказаними та іншими критеріями землі можуть поділятися на окремі види.

Землі сільськогосподарського призначення (землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності)

Землі житлової та громадської забудови (земельні ділянки в межах населених пунктів, які використовуються для розміщення житлової забудови, громадських будівель і споруд)

Землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення (ділянки суші та водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають природоохоронну, екологічну та іншу цінність)

Землі оздоровчого призначення (землі, що мають природні лікувальні властивості, які можуть використовуватися для профілактики захворювань та лікування людей)

Землі рекреаційного призначення (землі, що використовуються для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів)

Землі історико-культурного призначення (землі, на яких розташовані історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, городища, кургани, архітектурні ансамблі та комплекси, історичні центри тощо)

Землі лісового фонду (землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю, нелісові землі, які надані для потреб лісового господарства)

Землі водного фонду (землі, зайняті морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, островами, прибережними захисними смугами, гідротехнічними спорудами тощо)

Землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення

Віднесення земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

3. **Форми та суб'єкти права власності на землю. Способи набуття та припинення права власності на землю**

Буква закону

Земельний кодекс України

Ст. 78. Зміст права власності на землю.

1. **Право власності на землю** – це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками.

3. Земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності.

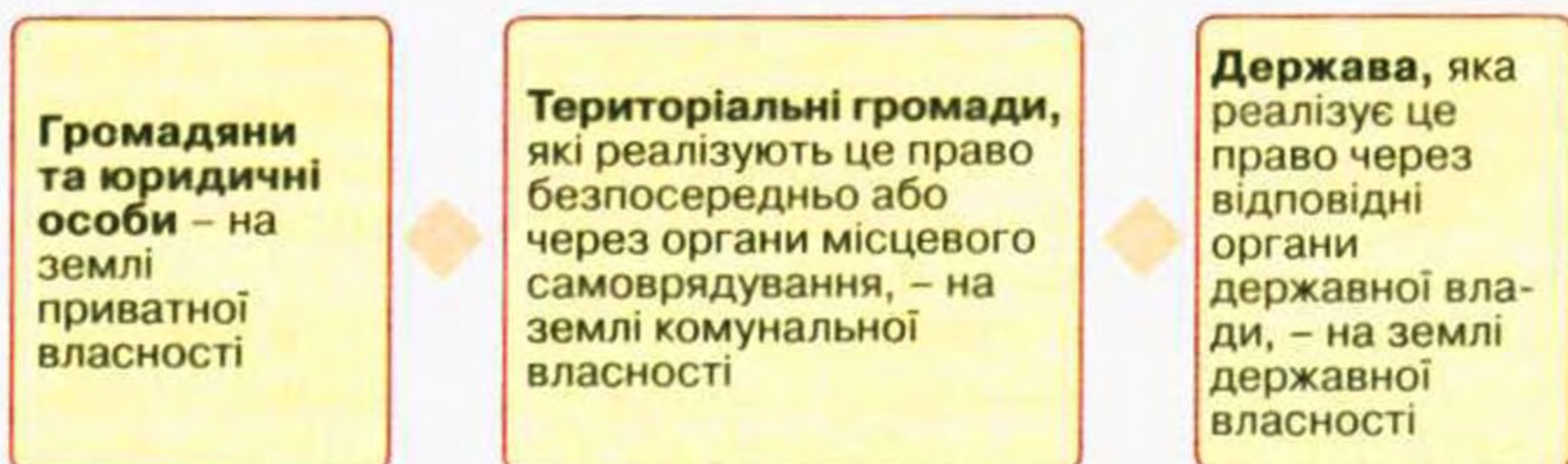
Ст. 79. Земельна ділянка як об'єкт права власності.

1. **Земельна ділянка** – це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами.

2. **Право власності на земельну ділянку** поширюється в її межах на поверхневий (ґрунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться.

3. **Право власності на земельну ділянку** розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд.

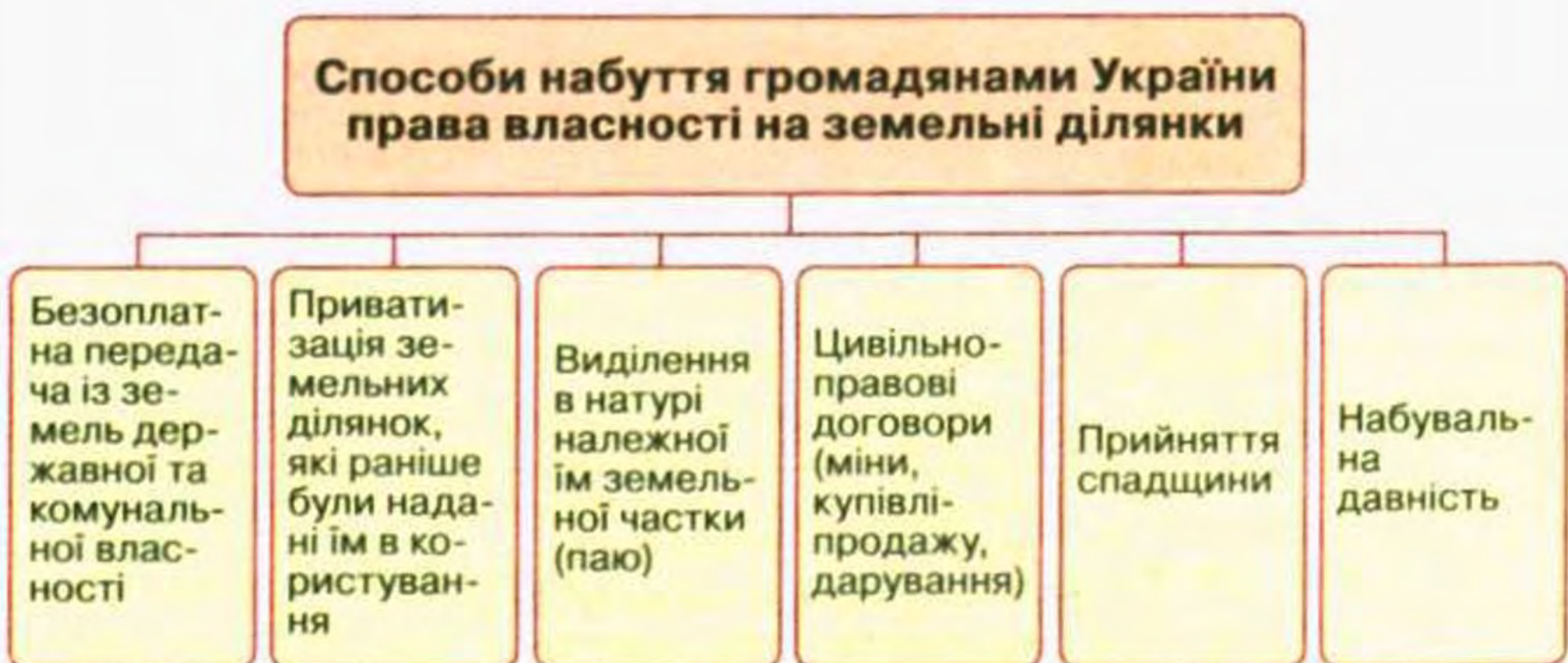
Суб'єкти права власності на землю

Способи набуття права власності на землю визначені Земельним кодексом України і є різними для громадян України, іноземців та юридичних осіб.

Набуття права на землю громадянами та юридичними особами здійснюється шляхом передачі земельних ділянок у власність або надання їх у користування за рішенням органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування в межах їх повноважень.

Громадяни України можуть набувати право власності як на землі сільськогосподарського, так і на землі несільськогосподарського призначення. Існує декілька способів набуття права власності на земельні ділянки громадянами України.

Громадяни, зацікавлені в одержанні *безплатно у власність* земельної ділянки із земель державної або комунальної власності для ведення фермерського господарства, особистого селянського господарства, садівництва, будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд дачного та гаражного будівництва, подають заяву до відповідної районної державної адміністрації або місцевої ради за місцем знаходження земельної ділянки. Рішення по цій заяві приймається в місячний строк, а в разі відмови про передачу

земельної ділянки у власність це питання може бути вирішене в судовому порядку.

Згідно із земельним законодавством громадянин, який бажає *приватизувати земельну ділянку*, що перебуває в його користуванні, подає заяву до відповідної районної державної адміністрації або сільської, селищної, міської ради за місцезнаходженням земельної ділянки.

Набуття права на земельну ділянку за *давністю користування (набувальна давність)* є новим в земельному законодавстві. Громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно користуються земельною ділянкою протягом 15 років, але не мають документів, які б свідчили про наявність у них прав на цю земельну ділянку, можуть звернутися до органу державної влади або органу місцевого самоврядування з заявою про передачу її у власність або надання в користування.

Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також на земельні ділянки несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності.

Буква закону

Земельний кодекс України

Ст. 81.4. Землі сільськогосподарського призначення, прийняті в спадщину іноземними громадянами, а також особами без громадянства, протягом року підлягають відчуженню.

Юридичні особи, засновані громадянами України, або юридичні особи України можуть набувати у власність земельні

ділянки для здійснення підприємницької діяльності. Земельним законодавством встановлено для них такі *способи набуття права власності на земельні ділянки*:

- цивільно-правові договори купівлі-продажу, дарування, міни та інші;
- внесення земельної ділянки її засновниками в статутний фонд;
- прийняття спадщини;
- виникнення інших підстав, передбачених законом.

Земельні ділянки в постійне користування юридичним особам надаються сільськими, селищними, міськими радами (із земель комунальної власності), районними та обласними радами (із земель спільної власності територіальних громад) та районними, обласними державними адміністраціями (із земель державної власності в межах населених пунктів та поза їх межами). У визначених законом випадках земельні ділянки юридичним особам надаються Кабінетом Міністрів України та Радою Міністрів Автономної Республіки Крим.

Юридична особа, зацікавлена в одержанні земельної ділянки в постійне користування, звертається з клопотанням до відповідних органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування. До клопотання про відведення земельної ділянки додаються документи, що обґрунтовують її розмір, призначення та місце розташування. Рішення про надання земельної ділянки в постійне користування юридичним особам приймається в місячний строк. У разі відмови в наданні земельної ділянки це рішення може бути оскаржено у судовому порядку.

Право власності на земельну ділянку і право постійного користування нею виникає після одержання її власником або користувачем документа, що посвідчує право власності чи право постійного користування земельною ділянкою, та його державної реєстрації. Таким документом є державні акти, форми яких затверджує Кабінет Міністрів України.

У Земельному кодексі України встановлено підстави припинення права власності на земельну ділянку та права користування нею.

Підстави припинення права власності на земельну ділянку	Підстави припинення права користування земельною ділянкою
1. Добровільна відмова власника від права на земельну ділянку. 2. Смерть власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця. 3. Відчуження земельної ділянки за рішенням власника.	1. Добровільна відмова від права користування земельною ділянкою. 2. Вилучення земельної ділянки у випадках, передбачених Земельним кодексом.

Продовження таблиці

4. Звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора. 5. Відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб. 6. Конфіскація за рішенням суду. 7. Невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених Земельним кодексом.	3. Припинення діяльності державних чи комунальних підприємств, установ та організацій. 4. Використання земельної ділянки способами, які суперечать екологічним вимогам. 5. Використання земельної ділянки не за цільовим призначенням. 6. Систематична несплата земельного податку або орендної плати.

3. Користування землею: поняття, суб'єкти, види

Норма закону

Користування землею (землекористування) – це використання землі у визначеному законом порядку.

Види користування землею

Постійне землекористування – це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває в державній або комунальній власності, без встановлення строку

Орендне землекористування – це засноване на договорі тимчасове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідне орендарю для здійснення підприємницької діяльності. Оренда може бути короткостроковою – до 5 років та довгостроковою – до 50 років. Орендодавцями земельної ділянки є їх власники або уповноважені ними особи

Концесійне землекористування – засноване на договорі, строкове платне володіння і користування земельною ділянкою з метою створення, поліпшення та (або) експлуатації об'єкта концесії. Концесію вправі надати органи державної влади або орган місцевого самоврядування, у власності яких перебуває земля. Обов'язкова умова концесії – здійснення інвестицій концесіонером з метою задоволення суспільних потреб (наприклад, будівництво і експлуатація аеропорту, тепломережі)

Право земельного сервітуту – право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою ділянкою. Види земельних сервітутів:

- право проходу та проїзду на велосипеді;
- право проїзду на транспортному засобі по наявному шляху;
- право прокладання ліній електропередач, зв'язку;
- право відводу води зі своєї земельної ділянки на сусідню;
- інші земельні сервітути

Право користування землею є *похідним від права власності* на землю. Землекористувач користується ділянкою в обсязі і межах, які надає йому власник землі. Відхилення землекористувача від основного цільового призначення земельної ділянки може стати підставою для припинення його права користування нею. В Україні встановлено кілька видів користування землею.

Суб'єктами права землекористування є:

- *за постійного користування землею* – підприємства, установи і організації державної та комунальної власності;
- *за оренди землі* – громадяни та юридичні особи України, іноземні громадяни і особи без громадянства, іноземні юридичні особи, міжнародні організації, іноземні держави;
- *за концесії* – органи державної влади або органи місцевого самоврядування, суб'єкти підприємницької діяльності;
- *за земельного сервітуту* – власники та землекористувачі сусідніх земельних ділянок.

4. Права і обов'язки власників земельних ділянок і землекористувачів

Земельне законодавство закріплює права і обов'язки власників земельних ділянок і землекористувачів.

Буква закону

Земельний кодекс України

Ст. 90. Права власників земельних ділянок.

1. Власники земельних ділянок мають право:

- а) продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;
- б) самотійно господарювати на землі;
- в) право власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію;
- г) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;
- г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;
- д) споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Ст. 91. Обов'язки власників земельних ділянок.

1. Власники земельних ділянок зобов'язані:

- а) забезпечувати використання їх за цільовим призначенням;

- б) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
- в) своєчасно сплачувати земельний податок;
- г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
- ґ) підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
- д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;
- е) дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;
- є) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Ст. 95. Права землекористувачів.

1. Землекористувачі, якщо інше не передбачено законом або договором, мають право:
- а) самостійно господарювати на землі;
  - б) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію;
  - в) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, ліси, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;
  - г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;
  - ґ) споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди.

Ст. 96. Обов'язки землекористувачів.

1. Землекористувачі зобов'язані:
- а) забезпечувати використання землі за цільовим призначенням;
  - б) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;
  - в) своєчасно сплачувати земельний податок або оренду платну;
  - г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;
  - ґ) підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;
  - д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом;

- е) дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;
 є) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Таким чином, права та обов'язки власників земельних ділянок багато в чому подібні до прав землекористувачів. У той же час таке важливе повноваження власника, як право розпорядження землею, у землекористувача відсутнє.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Чим є відносини, які виникають з приводу володіння, користування та розпорядження земельними ресурсами, а також їх охорони та раціонального використання?
  - А. Предметом правового регулювання земельного права.
  - Б. Об'єктом земельного права.
  - В. Методом правового регулювання земельного права.
  - Г. Суб'єктами земельних правовідносин.
2. У який спосіб іноземні громадяни та особи без громадянства не можуть набути права власності на земельні ділянки?
  - А. Придбати за договорами купівлі-продажу, дарування, міни.
  - Б. Прийняти в спадщину.
  - В. Викупити земельні ділянки, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на правах власності.
  - Г. Виділення в натурі належної їм частки (паю).
3. Право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою ділянкою для проходу, проїзду, відводу води та з іншою метою – це _____.
  - А. Постійне землекористування.
  - Б. Оренда.
  - В. Концесія.
  - Г. Земельний сервітут.
4. Засноване на договорі тимчасове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідне для здійснення підприємницької діяльності, – це _____.
  - А. Постійне землекористування.
  - Б. Оренда.
  - В. Концесія.
  - Г. Земельний сервітут.

5. Засноване на договорі, строкове платне володіння і користування земельною ділянкою з метою створення, поліпшення та (або) експлуатації об'єкта – це...
- А. Постійне землекористування.
 Б. Оренда.
 В. Концесія.
 Г. Земельний сервітут.
6. Установіть відповідність між цільовим призначенням та категоріями земель в Україні.
1. Землі, що використовуються для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів.	А. Землі оздоровчого призначення.
2. Ділянки суші та водного простору, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову цінність.	Б. Землі лісового фонду. В. Землі історико-культурного призначення.
3. Землі, що мають природні лікувальні властивості, які використовуються для профілактики захворювань.	Г. Землі рекреаційного призначення. Г. Землі природно-заповідного фонду.
4. Городища, кургани, давні поховання, мегаліти, наскальні зображення, поля давніх битв, залишки фортець та інше.	

II. Порівняйте поняття.

- Право власності на землю – право користування земельною ділянкою.
- Право земельного сервітуту – право концесійного землекористування.

III. Прочитайте текст. Знайдіть невірні твердження і виправте помилки.

На уроці правознавства Лілія стверджувала:

- земельні правовідносини – це суспільні відносини з володіння та користування землею;
- основним джерелом земельного права є Земельний кодекс України;
- найпоширенішим є поділ земель на види по цільовому призначенню;
- іноземні громадяни та особи без громадянства можуть набувати право власності на землі сільськогосподарського призначення;
- землекористувачі мають право продавати та іншим шляхом відчужувати земельну ділянку.

IV. Розв'яжіть ситуацію.

Безхатченко виїхав на постійне проживання в Польщу, через 5 років він набув громадянство цієї країни. В Україні у Львівській області в нього залишився 1 гектар землі сільськогосподарського призначення, який він здав в оренду строком на 5 років. Під час короткої поїздки до рідного села сільський голова повідомив Безхатченка про те, що той не може бути власником земель сільськогосподарського призначення і тому повинен протягом місяця відчужити земельну ділянку, здану ним в оренду. Безхатченко проти цього заперечував.

Вирішіть цей спір.

V. Запитання та завдання для самоперевірки.

1. Визначте поняття та предмет правового регулювання земельного права.
2. Які джерела земельного права ви знаєте?
3. Які є види земель в Україні?
4. Назвіть способи набуття та припинення права власності на земельні ділянки?
5. Що таке користування землею та які його види?
6. Хто може бути суб'єктом користування земельною ділянкою?

§ 29. Загальна характеристика трудового права. Трудовий договір

Г. Сковорода:

- «Роби те, до чого народжений, будь справедливий і миролюбний громадянин, і досить з тебе».

1. Загальна характеристика трудового права

Норма закону

Трудове право є однією з провідних галузей у системі права України, що врегульовує відносини працівників з власниками підприємств або уповноваженими ними органами чи окремими фізичними особами з приводу праці.

Законодавство про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами.

Предметом трудового права є відносини, змістом яких є сам процес праці, тобто трудові правовідносини.

Трудове право як система юридичних норм і самостійна галузь права складається із численної кількості нормативно-правових актів: законів, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів, різноманітних відомчих актів, а також локальних норм, що діють у межах конкретних підприємств.

Серед законів, що виступають джерелами трудового права, основне місце належить *Конституції України*. Вона визначає принципові позиції законодавства з найважливіших питань правового регулювання трудових та суспільних відносин, що пов'язані з ними. Статті Конституції України закріплюють основні права громадян як суб'єктів трудового права. У них встановлюються вихідні положення оплати праці, регулювання робочого часу і часу відпочинку, дисципліни праці, охорони праці, соціального забезпечення та інші.

Буква закону

Конституція України

Ст. 45. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Примусова праця забороняється... Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Найбільш вагоме місце серед законодавчих актів трудового права належить *Кодексу законів про працю України (КЗпПУ)*. Це кодифікований закон. Йому властива чітка послідовність розміщення інститутів у вигляді глав:

- Колективний договір;
- Трудовий договір;
- Робочий час;
- Час відпочинку;
- Нормування праці;
- Оплата праці;
- Гарантії і компенсації;
- Гарантії при покладенні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації;
- Трудова дисципліна;
- Охорона праці;
- Праця жінок;
- Праця молоді та інші.

Поряд з КЗпПУ діють також інші закони України. Це Закони України «Про зайнятість населення», «Про колективні договори і угоди», «Про оплату праці», «Про відпустки» тощо.

Відомчі акти теж виступають джерелом трудового права. Це накази, розпорядження, інструкції галузевих міністерств, що містять приписи з окремих питань регулювання праці на підприємствах певної галузі. Особливе місце серед відомчих актів посідають інструкції та роз'яснення Міністерства праці і соціальної політики, які забезпечують правильне тлумачення і застосування діючого трудового законодавства.

Важливе місце серед джерел трудового права займає так зване *локальне* (тобто місцеве) *регулювання праці* – в масштабах окремої галузі, підгалузі, професії, регіонів і підприємств. У сучасних умовах децентралізації управління та розвитку самостійності та самоуправління підприємств і регіонів значення локальних нормативних актів зростає.

2. Трудовий договір

Трудовий договір є одним з основних способів реалізації права на працю. Він носить індивідуальний характер.

Норма закону

Трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку, а власник зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Конкретним змістом договору є сукупність умов, які визначають права, обов'язки та відповідальність сторін. Залежно від порядку встановлення розрізняють два види умов трудового договору.

Якщо сторони прийняли додаткові умови, то вони стають обов'язковими для виконання. Крім того, у трудовому праві закріплено важливе положення: умови договору про працю, які погіршують становище робітника в порівнянні із законодавством про працю, є недійсними.

Види трудових договорів розрізняють залежно від строків укладання. Трудовий договір може бути:

- *безстроковим, що укладається на невизначений строк;*
- *на визначений строк, встановлений за погодженням сторін;*
- *таким, що укладається на час виконання певної роботи.*

Умови трудового договору

Умови, що визначаються угодою сторін

Умови, що встановлюються законодавством про працю

Обов'язкові умови, без домовленості про які трудовий договір вважається недійсним

Факультативні (додаткові), за відсутності яких трудовий договір може бути укладеним

До цього виду належать такі умови трудового договору:

До них належать умови:

- про трудову функцію;
- про місце роботи;
- про строк дії договору;
- про розмір винагороди за роботу;
- про час початку виконання трудової функції

• умови, що зазначені в законодавстві (про встановлення випробування, про неповний робочий день)

• умови, що визначаються сторонами при укладанні договору (забезпечення житлом, надання для дитини працівника місця в дошкільному дитячому закладі)

- про охорону праці;
- про мінімальний розмір заробітної плати;
- про дисциплінарну та матеріальну відповідальність

Найрозповсюдженішим видом трудового договору є безстроковий. Строкові трудові договори можуть укладатися лише у виняткових випадках, коли характер і умови праці не дозволяють їх укласти на невизначений строк (наприклад, робота має сезонний характер); коли це відповідає інтересам робітника; у випадках, безпосередньо передбачених законом (наприклад, з керівником підприємства, з особами, обраними на виборні посади, при організованому наборі на роботу тощо).

Важливою особливістю трудового договору є форма та правила його укладення.

Буква закону

Кодекс законів про працю України

Ст. 24. Укладення трудового договору.

Трудовий договір укладається, як правило, у письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим:

- 1) при організованому наборі працівників;
- 2) при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і гео-

логічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;

3) при укладенні контракту;

4) у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору в письмовій формі;

5) при укладенні трудового договору з неповнолітнім;

6) в інших випадках, передбачених законодавством України.

Особливою формою трудового договору є *контракт*, у якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (у тому числі й матеріальна), умови матеріального забезпечення й організація праці робітника, умови розірвання договору (у тому числі дострокового) можуть встановлюватися угодою сторін.

Контракт відрізняється від звичайної письмової форми трудового договору тим, що укладається:

- у випадках, передбачених тільки законом;
- з тими категоріями працівників, які зазначені в законі;
- виключно в письмовій формі;
- на визначений строк;
- може містити конкретні показники, що їх має забезпечити працівник, а також зобов'язання роботодавця щодо створення додаткових умов працівникові для стимулювання високопродуктивної праці;
- може містити додаткові, порівняно із законодавством, умови матеріальної відповідальності та припинення трудових правовідносин.

Форму трудового договору необхідно відрізнити від порядку оформлення трудових правовідносин.

Трудове законодавство встановлює єдині вимоги щодо порядку укладення трудового договору. Передбачено, що при укладенні трудового договору роботодавець має право вимагати від особи, котра наймається на роботу, тільки певний перелік документів:

Працівникам, що стають на роботу вперше, трудова книжка оформляється не пізніше п'яти днів після прийняття на роботу. До трудової книжки заносяться відомості про роботу, заохочення та нагороди за успіхи в роботі; відомості про стягнення до неї не заносяться.

Забороняється при укладенні трудового договору вимагати від осіб, які поступають на роботу, відомості про партійну і національну приналежність, походження, прописку та документи, подання яких не передбачено законодавством. Разом з тим законодавство передбачає подання додаткових документів у тих випадках, коли зайняття посади чи виконання певної роботи вимагає певної освіти або кваліфікації (наприклад, диплом про освіту, посвідчення електрика, водія тощо). Крім того, трудове законодавство забороняє укладати трудовий договір з особою, якій запропонована робота протипоказана за станом здоров'я згідно з медичним висновком.

Трудовий договір оформляється наказом чи розпорядженням роботодавця про зарахування працівника на роботу. Він вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження про прийняття на роботу не було видано, але робітник фактично був допущений до роботи.

При укладенні трудового договору угодою сторін може обумовлюватися випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається. Умова про випробування повинна бути зазначена в наказі про прийняття на

роботу. У цей період на робітника поширюється законодавство про працю.

Якщо протягом строку випробування встановлено невідповідність працівника роботі, на яку його прийнято, то роботодавець вправі розірвати з ним трудовий договір у межах цього строку. Коли строк випробування закінчився, а працівник продовжує працювати, то він вважається таким, що витримав випробування.

Буква закону

Кодекс законів про працю України

Ст. 27. Строк випробування при прийнятті на роботу.

Строк випробування при прийнятті на роботу, якщо інше не встановлено законодавством України, не може перевищувати трьох місяців, а в окремих випадках, за погодженням з відповідним виборним органом первинної профспілкової організації, – шести місяців.

Строк випробування при прийнятті на роботу робітників не може перевищувати одного місяця.

Якщо працівник у період випробувань був відсутній на роботі в зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або з інших поважних причин, строк випробування може бути продовжено на відповідну кількість днів, протягом яких він був відсутній.

3. Особливості прийому на роботу неповнолітніх

Неповнолітні, тобто особи, що не досягли 18 років, у трудових правовідносинах прирівнюються в правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України.

Згідно з чинним законодавством, не допускається прийняття на роботу осіб молодше 16 років. Проте за письмовою згодою батьків (або одного з них) чи осіб, що їх замінюють, як виняток, можуть прийматися на роботу особи, яким виповнилося 15 років. Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання у вільний від занять час, після досягнення ними 14-річного віку за згодою батьків або особи, яка їх замінює.

Особливості прийняття на роботу неповнолітніх осіб

Усі особи молодше 18 років приймаються на роботу лише після попереднього медичного огляду і в подальшому, до досягнення ними 21 року, щороку підлягають медичному оглядові

Для працевлаштування молоді на підприємствах, установах, організаціях встановлюються спеціальні квоти робочих місць

Для неповнолітніх при прийомі на роботу не встановлюється випробування

Забороняється застосування праці осіб молодше 18 років на важких роботах і на роботах з шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах

4. Припинення трудового договору

Трудове законодавство України, встановлюючи норми стосовно припинення трудового договору, забезпечує захист права людини на працю, на створення стабільних трудових правовідносин, подолання плинності робочої сили, а також попереджує свавілля роботодавців, які намагаються позбавитися «небажаних» працівників.

Норма закону

Припинення трудового договору – це одностороннє волевиявлення працівником чи власником або на вимогу особи, яка не є стороною трудового договору, направлене на розірвання трудових правовідносин.

Припинення трудового договору допускається лише при дотриманні таких умов:

- існують законні підстави його припинення;
- дотримується встановлений порядок звільнення з роботи.

Передбачені діючим трудовим законодавством *підстави припинення трудового договору* (контракту) залежно від того, хто виступає ініціатором припинення, поділяються на чотири групи:

- за угодою сторін;
- з ініціативи працівника;
- з ініціативи власника;
- з ініціативи органів, які не є сторонами договору.

За взаємною згодою обох сторін будь-який вид договору можна припинити в будь-який час, про який домовилися сторони.

За ініціативи працівника можна припинити договір, укладений на невизначений строк, у будь-який час, але працівник повинен попередити письмово роботодавця за 2 тижні про своє бажання звільнитися, необов'язково вказуючи причини звільнення.

Після закінчення строку попередження працівник має право припинити роботу, а роботодавець зобов'язаний провести з ним розрахунок та видати трудову книжку. Завчасне попередження має юридичне значення: протягом вказаного строку (двох тижнів) ні адміністрація не має права в односторонньому порядку звільнити працівника, ні сам працівник не може самовільно залишити роботу. Але за взаємною домовленістю сторін можливе припинення трудового договору. Після сплину строку попередження, якщо договір не розірваний і працівник продовжує працювати, не наполягає на звільненні, договір вважається продовженим.

Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу регламентується трудовим законодавством.

При скороченні чисельності чи штату працівників перевагами в залишенні на роботі користуються працівники з більш високою кваліфікацією. Крім того, такими перевагами користуються працівники, які, за рівних умов продуктивності праці і кваліфікації, мають двох і більше утриманців; у сім'ях яких, крім них, немає інших працівників із самостійним заробітком; з тривалим безперервним стажем роботи на даному підприємстві тощо.

Крім вищеназваних, чинне законодавство встановлює додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника з окремими категоріями працівників за певних умов.

Підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника

2. Виявлена невідповідність працівника займаній посаді внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я

3. Систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором

8. Вчинення за місцем роботи розкрадання (у тому числі і дрібного) майна власника, встановлене вироком суду

5. Робочий час та час відпочинку

Норма закону

Робочим вважається час, протягом якого працівник повинен знаходитися на своєму робочому місці і виконувати роботу, обумовлену трудовим договором.

Кодекс законів України про працю встановлює нормальну тривалість робочого часу – 40 годин на тиждень. Колективним чи трудовим договором може бути встановлена менша норма. Поряд з нормальним робочим часом існують інші види робочого часу.

Неповний робочий час встановлюється трудовим договором. На відміну від скороченого робочого часу оплата праці здійснюється пропорційно відпрацьованому часу. Неповний робочий час може бути за згодою з власником встановлено для будь-якого працівника, але в деяких випадках власник зобов'язаний на прохання працівника встановити неповний робочий день чи неповний робочий тиждень:

- для вагітної жінки;
- для жінки, яка має дитину віком до 14 років або дитину-інваліда, у тому числі таку, що знаходиться під її опікуванням;
- для особи, яка здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку.

Скорочений робочий час передбачається законодавством для певних категорій працівників. Ці межі, встановлені законом, носять обов'язковий характер і не можуть бути змінені умовами колективного чи трудового договорів. Скорочення робочого часу не позначаються на розмірі оплати праці – вона є такою самою, як і при нормальній тривалості робочого часу. Скорочена тривалість робочого часу встановлюється:

Для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) – 24 години на тиждень

Для працівників, зайнятих на роботах із шкідливими умовами праці, – не більше як 36 годин на тиждень

Для окремих категорій працівників (учителів, лікарів та інших)

За рахунок власних коштів на підприємствах і в організаціях може встановлюватися для жінок, які мають дітей віком до 14 років або дитину-інваліда

Ненормований робочий день є особливою умовою праці, яка допускається законодавством тільки для певної категорії працівників (адміністративного, управлінського, технічного й господарчого персоналу; осіб, праця яких не піддається обліку в часі, – консультанти, агенти, інструктори тощо). Тривалість праці цих працівників обмежена не кількістю годин, а колом функціональних обов'язків.

Надурочною вважається робота понад встановлену тривалість робочого часу.

Буква закону

Кодекс законів про працю України

Ст. 62. Обмеження надурочних робіт.

Надурочні роботи, як правило, не допускаються.

Власник або уповноважений ним орган може застосовувати надурочні роботи лише у виняткових випадках, що визначаються законодавством і в частині третій цієї статті.

Власник або уповноважений ним орган може застосовувати надурочні роботи тільки у таких виняткових випадках:

1) при проведенні робіт, необхідних для оборони країни, а також відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії і негайного усунення їх наслідків;

2) при проведенні громадсько необхідних робіт з водопостачання, газопостачання, опалення, освітлення, каналізації, транспорту, зв'язку для усунення випадкових або несподіваних обставин, які порушують правильне їх функціонування;

3) при необхідності закінчити почату роботу, яка внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з технічних умов виробництва не могла бути закінчена в нормальний робочий час, коли припинення її може призвести до псування або загибелі державного чи громадського майна, а також у разі необхідності невідкладного ремонту машин, верстатів або іншого устаткування, коли несправність їх викликає зупинення робіт для значної кількості трудящих;

4) при необхідності виконання вантажно-розвантажувальних робіт з метою недопущення або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення;

5) для продовження роботи при нез'явленні працівника, який заступає, коли робота не допускає перерви; у цих випадках власник або уповноважений ним орган зобов'язаний негайно вжити заходів до заміни змінника іншим працівником.

Ст. 63. Заборона залучення до надурочних робіт.

До надурочних робіт забороняється залучати:

1) вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;

2) осіб, молодших вісімнадцяти років;

3) працівників, які навчаються в загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах без відриву від виробництва, у дні занять.

Неповний робочий час:

- час, узгоджений між працівником і роботодавцем;
- оплата пропорційно відпрацьованому часу;
- обов'язково надається на прохання вагітних жінок, які мають дітей до 14 років, дитину-інваліда осіб, які доглядають хворого члена сім'ї

Ненормований робочий день:

- режим праці, за якого працівник виконує роботу понад визначений законом час;
- додаткова оплата не здійснюється;
- додаткова відпустка – 7 робочих днів;
- встановлюється для певної категорії працівників

Робота в нічний час:

- з 22 години до 6 години

Жінки, які мають дітей віком від трьох до чотирнадцяти років або дитину-інваліда, можуть залучатися до надурочних робіт лише за їхньою згодою. Залучення інвалідів до надурочних робіт можливе лише за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям.

Кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням працівникам днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня для тих чи інших професій та тривалості роботи в нічний час. Мінімальна тривалість відпочинку, оплачуваних щорічних відпусток, вихідні та святкові дні, а також інші умови часу відпочинку визначаються законом.

Норма закону

Часом відпочинку слід вважати час, упродовж якого працівник звільняється від виконання трудових обов'язків та використовує його на власний розсуд.

Перерва для відпочинку і харчування

Тривалість такої перерви не може бути більше 2 годин, і вона повинна надаватися через 4 години після початку роботи

Вихідні дні

При п'ятиденному робочому тижні надається 2 вихідних дні на тиждень, а при шестиденному – один. Тривалість щотижневого безперервного відпочинку повинна бути не менше як 42 години

Святкові та неробочі дні

Ці дні встановлені законодавчо:
1 січня – Новий рік;
7 січня – Різдво Христове;
8 березня – Міжнародний жіночий день та інші

Щорічні відпустки

Громадянам, які перебувають у трудових відносинах, надаються щорічні (основні та додаткові) відпустки із збереженням на їх період місця роботи (посади) і заробітної плати

Відповідно до Кодексу законів про працю і Закону України «Про відпустки» встановлено такі *види відпусток*:

- *щорічні* включають основну відпустку (тривалість не менше ніж 24 календарних дні), додаткову відпустку за роботу зі шкідливими і важкими умовами праці, додаткову відпустку за особливий характер роботи;

- *додаткові* відпустки у зв'язку з навчанням без відриву від виробництва;
- *творча* відпустка (для завершення дисертаційного дослідження, написання підручника та ін.);
- *соціальні* відпустки, що включають відпустку по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, додаткову відпустку жінці, що має двох або більше дітей у віці до 15 років;
- відпустка *без збереження заробітної плати*.

Право на основну чи додаткову відпустку в перший рік роботи працівник має після шести місяців безперервної праці на даному підприємстві, а за другий і наступні роки щорічно відпустки надаються в будь-який час відповідно до графіка черговості надання відпусток.

Запитання та завдання

- I. Виконайте тестові завдання.
  1. Який інститут відсутній у трудовому праві?
    - А. Інститут робочого часу.
    - Б. Інститут оплати праці.
    - В. Інститут праці жінок.
    - Г. Інститут праці державного службовця.
  2. Яка із зазначених умов трудового договору належить до факультативних?
    - А. Про місце роботи.
    - Б. Про забезпечення житлом.
    - В. Про трудову функцію.
    - Г. Про розмір винагороди за виконану роботу.
  3. З ким та як може укладатися трудовий договір в усній формі?
    - А. З працівником, прийнятим на роботу за переводом.
    - Б. При укладанні контракту.
    - В. При організованому наборі працівників.
    - Г. При укладанні трудового договору з неповнолітнім.
  4. Який документ не повинен вимагати роботодавець при укладанні трудового договору?
    - А. Документ про склад сім'ї.
    - Б. Паспорт.
    - В. Трудову книжку.
    - Г. Документ про освіту.

5. Строк випробування при прийнятті на роботу не може перевищувати за загальним правилом...
- А. 1 місяця.
  - Б. 3 місяців.
  - В. 6 місяців.
  - Г. 1 року.

6. Для працівників віком від 16 до 18 років встановлюється...
- А. Нормальна тривалість робочого часу.
  - Б. Неповний робочий час.
  - В. Скорочений робочий час.
  - Г. Ненормований робочий день.

II. Порівняйте поняття.

- Нормальна тривалість робочого часу – скорочений робочий час.
- Щорічна основна відпустка – додаткові відпустки.

III. Розв'яжіть ситуацію

1. Микола Незамінний, який працював слюсарем на заводі, подав заяву про звільнення за власним бажанням. Через два тижні директор заводу повідомив Миколу, що не може його звільнити, бо не зміг запросити на роботу іншого слюсаря, і тому Микола повинен ще попрацювати на заводі.

Чи повинен Микола працювати на заводі доти, доки буде знайдена йому заміна. Відповідь обґрунтуйте.

2. Петро Вишня, майстер будівельної організації, працюючи у себе в саду, впав з дерева і зламав ногу. Лікування тривало майже 4,5 місяця. Коли він повернувся на роботу і подав листок тимчасової непрацездатності (лікарняний), виявилось, що вже підготовлено наказ про його звільнення.

Чи матиме законну силу цей наказ? Відповідь обґрунтуйте.

IV. Запитання для самоперевірки.

1. Що таке трудові правовідносини?
2. Хто є суб'єктами трудових правовідносин?
3. Що таке трудовий договір і чому він є основним інститутом трудового права?
4. Який існує порядок укладення, зміни, припинення трудового договору?
5. Які існують види трудового договору?
6. Які особливості прийому на роботу неповнолітніх?
7. Що таке робочий час і які бувають режими робочого часу?
8. Що таке час відпочинку і які є види відпочинку?

§ 30. Трудова дисципліна. Відповідальність за порушення трудового законодавства

Г. Сковорода:

- «Душа людська, що позбавлена природного свого діла, подібна каламутній воді, в тісноті уміщеній».

1. Поняття трудової дисципліни і обов'язки працівника

Норма закону

Під дисципліною праці розуміється сукупність правил, які регулюють поведінку учасників трудових відносин, зокрема їх обов'язки.

Трудова дисципліна має подвійний характер і передбачає взаємні зобов'язання двох сторін трудового договору:

- з однієї сторони, є обов'язок роботодавця створювати працівнику умови праці, необхідні для найбільш ефективного виконання трудової функції;
- з іншої – обов'язок працівника неухильно дотримуватися правил поведінки, встановлених законодавчими актами, локальними нормами та угодами сторін.

Буква закону

Кодекс законів про працю України

Ст. 140. Забезпечення трудової дисципліни.

У трудових колективах створюється обстановка нетерпимості до порушень трудової дисципліни, суворої товариської вимогливості до працівників, які несумлінно виконують трудові обов'язки. Щодо окремих несумлінних працівників застосовуються в необхідних випадках заходи дисциплінарного і громадського впливу.

За зразкове виконання трудових обов'язків згідно з законодавством можуть застосовуватися будь-які заохочення (оголошення подяки, нагородження Почесною грамотою, занесення до Книги пошани (на Дошку пошани), видача премії, представлення до присвоєння почесних звань і нагородження орденами і медалями, що затверджується трудовими колективами в правилах внутрішнього трудового розпорядку. На практиці можуть застосовуватися матеріальні чи моральні (за формою), індивідуальні чи колективні (за суб'єктом) заохочення. Працівникам, які успішно і сумлінно виконують свої трудові

Обов'язки власника або уповноваженого ним органу	Обов'язки працівника
Правильно організувати працю робітників, створювати умови для зростання продуктивності праці	Працювати чесно і сумлінно
Забезпечувати трудову і виробничу дисципліну	Додержуватися трудової і технологічної дисципліни
Неухильно додержуватися законодавства про працю і правил охорони праці	Своєчасно і точно виконувати розпорядження власника або уповноваженого ним органу
Уважно ставитися до потреб і запитів працівників	Дбайливо ставитися до майна власника, з яким укладено трудовий договір
Поліпшувати умови їх праці та побуту	Додержуватися вимог нормативних актів про охорону праці, техніки безпеки та виробничої санітарії

обов'язки, надаються переваги та пільги у сфері соціально-культурного та житлово-побутового обслуговування, переваги при просуванні на посаді.

2. Відповідальність за порушення трудового законодавства

Для забезпечення трудової дисципліни, поряд з методами переконання та заохочення, можуть застосовуватися і методи притягнення до дисциплінарної відповідальності та методи громадського впливу.

Трудовим законодавством України передбачено два види відповідальності за порушення трудового законодавства: *дисциплінарна та матеріальна*.

Норма закону

Дисциплінарна відповідальність – це один з видів юридичної відповідальності, що застосовується до порушників трудової дисципліни і полягає в обов'язку пра-

цівника відповідати за порушення трудової дисципліни та понести дисциплінарне стягнення, передбачене нормами трудового права.

Види дисциплінарної відповідальності:

- загальна: вид дисциплінарної відповідальності, що застосовується до всіх категорій працівників і передбачений нормами Кодексу законів України про працю;
- спеціальна: відповідальність певних категорій працівників (наприклад, суддів, прокурорів, працівників міліції, військовослужбовців, залізничників та інших) на підставі статутів і положень про дисципліну.

Спеціальна дисциплінарна відповідальність працівників відрізняється від загальної більш широким змістом трудового правопорушення та більш суворими заходами дисциплінарного стягнення чи впливу. До спеціальних нормативно-правових актів про дисципліну належать Статут про дисципліну працівників зв'язку, Дисциплінарний статут прокуратури України, Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ та інші.

Спеціальній дисциплінарній відповідальності підлягають працівники деяких галузей народного господарства: зв'язку, залізничного транспорту, гірничодобувної промисловості та інші. Спеціальну дисциплінарну відповідальність несуть також усі категорії державних службовців. До певних категорій працівників застосовуються більш суворі вимоги. Наприклад, бездоганна моральна поведінка є умовою діяльності судді, прокурора, працівника правоохоронних органів держави. Через це зміст дисциплінарних проступків цих категорій працівників набагато ширший. Недотримання ними норм моралі є підставою для спеціальної дисциплінарної відповідальності.

Норма закону

Матеріальна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що полягає в обов'язку працівника відшкодувати збиток, заподіяний підприємству, установі, організації в результаті невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі і порядку.

3. Дисциплінарні стягнення

Норма закону

Дисциплінарні стягнення – це заходи, що вживаються до порушників трудової дисципліни за невиконання трудових обов'язків.

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з таких засобів стягнення: *догана* або *звільнення*. Спеціальні нормативно-правові акти (статути і положення), що поширюються на окремі категорії працівників (наприклад, державних службовців), можуть містити й інші дисциплінарні стягнення.

Буква закону

Кодекс законів про працю України

Ст. 148. Строк для застосування дисциплінарного стягнення.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці.

Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку.

Ст. 149. Порядок застосування дисциплінарних стягнень.

До застосування дисциплінарного стягнення власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмові пояснення.

За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення. При обранні виду стягнення власник або уповноважений ним орган повинен врахувати ступінь тяжкості вчиненого проступку, заподіяну ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, і попередню роботу працівника.

Стягнення оголошується в наказі (розпорядженні) і повідомляється працівника під розписку.

Ст. 151. Зняття дисциплінарного стягнення.

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.

Якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і до того ж проявив себе як сумлінний працівник, то стягнення може бути зняте до закінчення одного року.

Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються.

4. Матеріальна відповідальність

Працівники зобов'язані бережливо ставитися до майна роботодавця і вживати заходів щодо попередження збитків. Вони несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків. Суб'єктами матеріальної відповідальності можуть бути лише працівники, які перебувають у трудових відносинах з роботодавцем.

При покладанні матеріальної відповідальності гарантуються права і законні інтереси працівників шляхом встановлення відповідальності тільки за пряму дійсну шкоду, лише в межах і порядку, передбаченими законодавством.

Застосування матеріальної відповідальності можливе тільки за наявності *складу дисциплінарного проступку*.

Матеріальна відповідальність за шкоду, нанесену роботодавцю під час виконання трудових обов'язків, накладається на працівника за умови, якщо *шкоду нанесено з його вини*. Для притягнення до відповідальності працівника за нанесену ним матеріальну шкоду правове значення має будь-яка форма вини (умисел чи необережність). Наявність вини працівника зобов'язаний доводити роботодавець.

Працівник несе матеріальну відповідальність за шкоду, нанесену роботодавцю лише за наявності прямої дійсної шкоди. Не отримані доходи не враховуються. Пряма дійсна шкода буде, наприклад, у випадках розкрадання майна, його псування. Неотримані доходи (наприклад, неотримання запланованого прибутку) у зв'язку з тим, що працівник був відсутній на роботі без поважних причин, не відшкодовуються.

Наступною умовою настання матеріальної відповідальності є *протиправність поведінки працівника*, яка виявилася в тому, що працівник не виконав вимог правової норми бережно

Наявність майнового збитку
Збиток – реальне зменшення майна.
Працівник не несе відповідальності за упущену вигоду

Протиправна поведінка
працівника

Причинний зв'язок між протиправним діянням і заподіяним збитком

Вина працівника у формі умислу чи необережності

відноситися до майна роботодавця. Не визнаються протиправною поведінкою, наприклад, дії санітарного лікаря, який знищує харчові продукти, визнані непридатними для вживання в їжу.

Важливою умовою настання матеріальної відповідальності є наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою та шкодою. Наприклад, керівник підприємства, закладу, організації та його заступники несуть матеріальну відповідальність за неправильний підхід до обліку та збереження матеріальних цінностей та грошових коштів.

Залежно від форми вини матеріальна відповідальність працівників диференціюється на види: обмежену, повну і підвищену.

Обмежена матеріальна відповідальність	Повна матеріальна відповідальність	Підвищена (кратна) матеріальна відповідальність
Працівники несуть відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку	Шкода відшкодовується в повному обсязі	Застосовується, коли шкода заподіяна умисним псуванням, недостатчею або втратою окремих видів майна
Випадки обмеженої матеріальної відповідальності зазначені в ст. 133 КЗпПУ	Випадки повної матеріальної відповідальності зазначені в ст. 134, 135-1 КЗпПУ	Коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір (ст. 135 КЗпПУ)

Буква закону

Кодекс законів про працю України

Ст. 134. Випадки повної матеріальної відповідальності.

Відповідно до законодавства працівники несуть матеріальну відповідальність у повному розмірі шкоди, заподіяної з їх вини підприємству, установі, організації, у випадках, коли:

1) між працівником і підприємством, установою, організацією відповідно до статті 135-1 цього Кодексу укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей;

2) майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами;

3) шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;

4) шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані;

5) шкоди завдано недостатчею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), у тому числі при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;

6) відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків;

7) шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків;

8) службова особа винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу;

9) керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності винний у несвоєчасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсацій за порушення строків її виплати, за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством.

Ст. 136. Порядок покриття шкоди, заподіяної працівником.

Покриття шкоди працівниками в розмірі, що не перевищує середнього місячного заробітку, провадиться за розпорядженням власника або уповноваженого ним органу, керівниками підприємств, установ, організацій та їх заступниками – за розпорядженням вищестоячого в порядку підлеглості органу шляхом відрахування із заробітної плати працівника.

Розпорядження власника або уповноваженого ним органу або вище в порядку підлеглості органу має бути зроблено не пізніше двох тижнів з дня виявлення заподіяної працівником шкоди і звернене до виконання не раніше семи днів з дня повідомлення про це працівника. Якщо працівник не згоден з відрахуванням або його розміром, трудовий спір за його заявою розглядається в порядку, передбаченому законодавством.

У решті випадків покриття шкоди проводиться шляхом подання власником або уповноваженим ним орга-

ном позову до районного, районного в місті, міського чи міськрайонного суду.

Стягнення з керівників підприємств, установ, організацій та їх заступників матеріальної шкоди в судовому порядку проводиться за позовом вищестоящого в порядку підлеглості органу або за заявою прокурора.

1. На підставі викладених норм встановіть критерії, які відрізняють різні види матеріальної відповідальності.

2. Яким чином забезпечується покриття шкоди, заподіяної працівником?

Притягнення працівника до матеріальної відповідальності є особливим засобом правового впливу, що гарантує працівнику охорону заробітної плати від надмірних утримань та виховує у працівника дбайливе ставлення до майна роботодавця.

Запитання та завдання

I. Виконайте тестові завдання.

1. Який із зазначених обов'язків повинен виконувати власник або уповноважений ним орган?

А. Працювати чесно і сумлінно.

Б. Забезпечувати трудову і виробничу дисципліну.

В. Дбайливо ставитися до майна.

Г. Додержуватися вимог нормативних актів про охорону праці, техніку безпеки та виробничої санітарії.

2. Вид дисциплінарної відповідальності певних категорій працівників на підставі статутів і положень про дисципліну називається _____.

А. Загальним.

Б. Спеціальним.

В. Матеріальним.

Г. Категоріальним.

3. Який вид дисциплінарного стягнення застосовується до працівника, який вчинив дисциплінарний проступок, не маючи до цього серйозних зауважень щодо виконуваних ним функцій?

А. Догана.

Б. Звільнення.

В. Переведення на нижчеоплачувану роботу.

Г. Перенесення відпустки на недоречний для працівника час.

4. До умов, за яких застосовується матеріальна відповідальність, належать _____.

А. Протиправна поведінка працівника.

- Б. Вина.
 В. Причинний зв'язок між протиправним діянням і заподіяними збитками.
 Г. Упущена вигода.
5. Якого виду матеріальної відповідальності за трудовим законодавством не існує?
 А. Повної.
 Б. Неповної.
 В. Обмеженої.
 Г. Підвищеної.
6. У випадках, коли шкода заподіяна умисним псуванням, недостачею або втратою окремих видів майна, застосовується такий вид матеріальної відповідальності _____.
 А. Повна.
 Б. Подвійна.
 В. Обмежена.
 Г. Підвищена.

II. Порівняйте поняття.

- Дисциплінарна відповідальність – матеріальна відповідальність.
- Повна матеріальна відповідальність – обмежена матеріальна відповідальність.

III. Завдання для самостійної роботи.

Знайдіть та виправте помилки в тексті.

На уроці правознавства Валерій стверджував:

- трудові відносини – це будь-які відносини між працівником і роботодавцем;
- основний нормативно-правовий акт, що регулює відносини між працівником і роботодавцем, – це Кодекс законів про працю України;
- не допускається прийом на роботу осіб молодше 16 років;
- під час укладення трудового договору працівник зобов'язаний надати паспорт, трудову книжку та медичну довідку;
- в Україні примусова праця заборонена;
- за угодою сторін до трудового договору можуть бути включені будь-які додаткові умови;
- кожен працюючий має право на відпочинок;
- працівник може бути звільнений за один прогул;
- відповідальність за дисциплінарну провину та нанесення матеріальної шкоди роботодавцю передбачена законодавством.

IV. Запитання для самоперевірки.

1. Що таке дисципліна праці та які є методи її забезпечення?
2. Які обов'язки власника та працівника зафіксовано в трудовому законодавстві?
3. Що таке дисциплінарна та матеріальна відповідальність працівників?
4. Назвіть підстави для настання матеріальної відповідальності.
5. Які види матеріальної відповідальності ви знаєте?

Завдання для узагальнення за темою

Запитання та завдання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте цивільне право як галузь права.
2. Що таке право власності?
3. Охарактеризуйте підстави набуття та припинення права власності.
4. Назвіть способи захисту цивільних прав.
5. Що таке правочин і які види правочинів існують?
6. Що таке договір в цивільному праві та які види договорів вам відомі?
7. Що таке спадкування та хто такі спадкодавці і спадкоємці?
8. Охарактеризуйте види спадкування.
9. Що таке цивільно-правова відповідальність та які її ознаки?
10. Які особливості має цивільно-правова відповідальність неповнолітніх?
11. Охарактеризуйте трудове право як галузь права.
12. Що таке трудовий договір?
13. Що становить зміст трудового договору?
14. Які особливості прийому неповнолітніх на роботу?
15. Охарактеризуйте підстави припинення трудового договору.
16. Що таке робочий час та які його види вам відомі?
17. Що таке час відпочинку та які його види вам відомі?
18. Що таке дисциплінарний проступок та який порядок накладання і зняття дисциплінарних стягнень?
19. Назвіть умови, підстави і види матеріальної відповідальності в трудовому праві.
20. Що таке шлюб та які умови і порядок його укладення?
21. Охарактеризуйте особисті немайнові права і обов'язки подружжя.
22. Яке майно належить до особистої приватної власності подружжя?
23. Яке майно визнається спільною сумісною власністю подружжя?

24. Охарактеризуйте основні права і обов'язки батьків і дітей.
25. Які правові наслідки недійсності шлюбу?
26. Що є предметом житлового права?
27. Якими є права і обов'язки наймачів житла?
28. Охарактеризуйте земельне право як галузь права.
29. Які існують види земель в Україні?
30. Охарактеризуйте способи набуття та припинення права власності на землю в Україні.
31. Що включає право землекористування?
32. Якими правами і обов'язками наділені власники земельних ділянок і землекористувачі в Україні?

Завдання для контролю знань

І ВАРІАНТ

І рівень (4 бали)

Виконайте тестові завдання.

1. Загальний строк позовної давності складає:
  - А. 1 рік.
  - Б. 2 роки.
  - В. 3 роки.
  - Г. 5 років.
2. Моментом припинення шлюбу при його розірванні в судовому порядку є:
  - А. Видача органом РАЦСу свідоцтва про розірвання шлюбу.
  - Б. День оголошення рішення суду про розірвання шлюбу.
  - В. День реєстрації рішення суду про розірвання шлюбу.
  - Г. День вступу в законну силу рішення суду про розірвання шлюбу.
3. Установіть відповідність між поняттям та його визначенням:

1. Реально існуючі предмети матеріального світу, щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки. 2. Певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. 3. Певний період у часі, зі сплином якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. 4. Фактичне, законне або протиправне, перебування майна у конкретної фізичної або юридичної особи.	А. Строк. Б. Термін. В. Речі. Г. Користування. Ґ. Володіння.

4. Установіть відповідність між характеристикою фізичної особи та видом дієздатності:

1. Фізична особа, яка не досягла 14 років (малолітня особа).	А. Недієздатність. Б. Неповна дієздатність.
2. Фізична особа у віці від 14 до 18 років.	В. Повна дієздатність.
3. Фізична особа, яка досягла 18 років (повноліття).	Г. Часткова дієздатність. Ґ. Обмежена дієздатність.
4. Фізична особа, що страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.	

5. Доповніть твердження.

Власник володіє, _____, _____ своїм майном на власний розсуд.

_____ – один з видів юридичної відповідальності, який полягає в покладенні на правопорушника невиконання зобов'язань або за інші проступки.

II рівень (3 бали)

Виправте помилки.

Під час контрольної роботи з правознавства Євгенія, демонструючи свої знання з правознавства, навела приклад застосування норм сімейного права на практиці:

«16-річна Марченко Оксана і 17-річний Осипенко Богдан вирішили зареєструвати шлюб і звернулися до церкви із заявою. Але їм відмовили, оскільки вони ще не досягли шлюбного віку, і порадили звернутися до виконкому міської ради із заявою про зниження шлюбного віку. Працівник виконкому сказав, що шлюбний вік може бути знижений тільки на 1 рік, але як виняток. Дозвіл було одержано, і молодята попрямували до міського РАЦСу. Працівники органу РАЦСу прийняли заяву і призначили дату реєстрації через 4 місяці. Проте дата реєстрації не влаштувала Богдана, тому що в цей день він повинен був працювати на шахті і добувати вугілля. Працівник органу РАЦСу запропонував зареєструвати шлюб через представника».

III рівень (2 бали)

Порівняйте поняття.

- Адміністративна відповідальність – дисциплінарна відповідальність.
- Власники земельних ділянок – землекористувачі.

IV рівень (3 бали)

Розв'яжіть юридичну ситуацію.

Савченко, у зв'язку з аварією тролейбуса, спізнився на роботу на 4 години. Адміністрація заводу видала наказ про розірвання з ним трудового договору за прогул. Він не погодився з таким рішенням і, вважаючи звільнення незаконним, звернувся з позовом до суду.

Яке рішення прийме суд? Відповідь обґрунтуйте.

II В А Р І А Н Т**I рівень (4 бали)**

Виконайте тестові завдання.

1. Баба та дід, як з боку батька, так і з боку матері, є спадкоємцями:
  - А. Першої черги.
  - Б. Другої черги.
  - В. Третьої черги.
  - Г. Четвертої черги.
2. Виключно за згодою фізичної особи проводиться:
  - А. Встановлення патронату.
  - Б. Встановлення опіки.
  - В. Визнання недієздатності.
  - Г. Обмеження дієздатності.
3. Установіть відповідність між характеристикою та видом правочину.

1. Правочин, для вчинення якого достатньо лише досягнення сторонами згоди за всіма істотними умовами.	А. Фидуціарний.
2. Правочин, який вважається вчиненим лише тоді, коли відбудеться передача речі.	Б. Реальний.
3. Правочин, дійсність якого залежить від наявності конкретної підстави.	В. Абстрактний.
4. Правочин, для дійсності якого підстава не має значення.	Г. Каузальний.
	Ґ. Консенсуальний.
4. Установіть відповідність між конкретним фактом порушення встановлених законом умов укладання шлюбу та формою відмови держави від визнання укладеного шлюбу як юридично значущого акта:

1. Шлюб з особою, яка приховала свою тяжку хворобу.	А. Дійсний шлюб.
2. Шлюб між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, рідними братом і сестрою.	Б. Недійсний шлюб.
	В. Шлюб, що визнається недійсним.

3. Шлюб, зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка.

Г. Шлюб, що може бути визнаним недійсним за рішенням суду.

5. Доповніть твердження.

Правочин називається _____, якщо його недійсність прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, а тому він може бути визнаний судом недійсним.

Частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами – це _____.

II рівень (3 бали)

Виправте помилки.

Під час контрольної роботи з правознавства Олеся, демонструючи свої знання з правознавства, навела приклад застосування норм права на практиці:

«Олексій Олександрович раптово розбагатів: він орендував земельну ділянку та території підсобного господарства коледжу, де вирощував сільськогосподарські культури, а коли строк оренди минув, ділянка перейшла йому у власність. Потім він її вигідно продав. З отриманими грошима Олексій Олександрович поїхав до Києва, де познайомився з резидентом США і купив у нього ліцензію на торгівлю спиртними напоями. Після повернення додому він був притягнутий до матеріальної відповідальності прокуратурою міста за порушення правил внутрішнього розпорядку коледжу».

III рівень (2 бали)

Порівняйте поняття.

- Цивільно-правова відповідальність – матеріальна відповідальність.
- Трудовий договір – колективний договір.

IV рівень (3 бали)

Розв'яжіть ситуацію.

Розкішна придбала в одному з магазинів міста меблі на кухню. Магазин взяв на себе зобов'язання з доставки меблів у квартиру Розкішної. Під час транспортування автомобіль потрапив під дощ, що призвело до безповоротного пошкодження товару. Розкішна попросила адміністрацію магазину замінити меблі. Але адміністрація відмовила покупцеві, мотивуючи це тим, що після оплати вартості меблів Розкішна стала власницею речі і, як наслідок, сама відповідає за випадкове пошкодження меблів під час перевезення. Розкішна подала позов до суду.

Як буде вирішено справу? Відповідь обґрунтуйте.

ГЛОСАРІЙ

А

Автономія – право самостійного управління, розв'язання фінансових, економічних, адміністративних або інших державних питань певною частиною держави (установи або спільноти), яке закріплене в загальнодержавній Конституції та в правових актах автономної одиниці.

Адміністративна відповідальність – вид юридичної відповідальності, за порушення якої застосовується адміністративне стягнення, передбачене Кодексом України про адміністративні правопорушення або іншим адміністративним законодавством.

Адміністративне правопорушення (проступок) – протиправна, винна (умисна або необережна) дія або бездіяльність, яка посягає на державний і громадський порядок, власність, права і свободи громадян, встановлений порядок управління і за яку законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Адміністративно-територіальний устрій – внутрішній поділ території держави на певні частини (області, райони, міста, райони в містах, селища і села), відповідно до якого будується і функціонує система державних і місцевих органів влади.

Аліменти – кошти на утримання дитини в розмірі, встановленому законом, які у визначених законом випадках одні особи зобов'язані надавати іншим (внаслідок непрацездатності, шлюбу, батьківства) у зв'язку з існуючими між ними шлюбними та родинними відносинами.

Альтернативна (невійськова) служба – державна служба поза Збройними силами України чи

іншими військами, що запроваджується замість проходження військової служби.

Амністія – передбачене актом законодавчого органу державної влади повне або часткове звільнення від покарання або пом'якшення покарання.

Апарат держави – система органів, що практично здійснюють державну владу і функції держави.

Апеляція – одна з форм оскарження судового рішення, що не набрало законної сили в цивільній, господарській або кримінальній справі.

Б

Біпатрид – особа, що має громадянство двох чи більше держав, тобто подвійне громадянство.

Бюджет – 1) затверджений у встановленому порядку розпис доходів і видатків держави, установи, організації на певний строк; 2) план доходів і видатків установ, підприємств, організацій на певний строк.

Бюджетний процес – регламентована законом діяльність органів держави з укладання, розгляду, затвердження і виконання державного бюджету, а також звіту про його виконання.

В

Верховенство закону – принцип, що затверджує провідну, визначальну роль закону в правовій системі, яка забезпечується його найвищою юридичною силою щодо будь-яких інших актів.

Верховний Суд України (ВСУ) – найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції. ВСУ здійснює правосуддя, забезпечує однакове застосування за-

конодавства всіма судами загальної юрисдикції.

Вибори – визначений Конституцією України спосіб формування представницьких органів законодавчої влади та самоврядування або наділення повноваженнями їх посадової особи шляхом голосування уповноважених на те осіб, визначення результатів такого голосування.

Виборча система – система суспільних відносин, які складаються в зв'язку з виборами органів публічної влади та визначають порядок їх формування.

Виконавча влада – одна з гілок державної влади, якій делегована сукупність повноважень з управління державними справами (контрольні, адміністративні, розпорядчі тощо) і на яку покладається функція виконання законів, що приймаються законодавчою владою.

Випробування при прийнятті на роботу – при укладенні трудового договору може бути обумовлене угодою сторін випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі.

Відкриття спадщини – юридичний факт, з настанням якого виникають спадкові відносини.

Відповідальність неповнолітніх – встановлена законодавством України юридична відповідальність молодих людей, які не досягли 18 років, за вчинені ними правопорушення.

Відпустка – один з видів часу відпочинку, що надається працівнику на встановлений законом строк.

Відчуження – у цивільному праві передача майна у власність іншій особі; один із способів здійснення власником повноважень розпорядження.

Відшкодування збитків – форма цивільної відповідальності за порушення зобов'язання.

Військова служба – почесний обов'язок кожного громадянина України, пов'язаний з виконанням громадянином загального військового обов'язку і службою у Збройних силах України та інших військах, створених відповідно до законодавства України.

Влада – здатність, право і можливість підкоряти своїй волі інших.

Власність – історично зумовлена суспільна форма володіння, користування та розпорядження матеріальними та нематеріальними благами, яка виражає суспільні та виробничі відносини між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання цих благ.

Втрата громадянства – втрата правового зв'язку особи з даною державою.

Г

Галузь законодавства – система нормативних актів, які видаються вищими органами державної влади і управління і регулюють певну сферу суспільних відносин (конституційне законодавство, цивільне, трудове, кримінальне законодавство тощо).

Галузь права – сукупність норм права, які складають відособлену частину системи права і регулюють якісно однорідні суспільні відносини специфічним методом правового регулювання.

Гарантії законності – це система юридичних, політичних, економічних, моральних та ідеологічних засобів, за допомогою яких держава і суспільство можуть забезпечити законність і правопорядок, відновити порушені права і відшкодувати шкоду, заподіяну правопорушеннями.

Гіпотеза – частина правової норми, у якій зазначаються умови, обставини, з настанням яких

можна чи необхідно здійснювати її диспозицію.

Голосування – найбільш демократична процедура прийняття колективних рішень.

Готування до злочину – умисне створення умов для вчинення злочину.

Громадська організація – об'єднання громадян, утворене для задоволення та захисту законних соціальних, економічних, національно-культурних, вікових, творчих, спортивних, фінансових та інших спільних інтересів.

Громадський порядок – суспільні відносини, що забезпечують належні умови для суспільно корисної діяльності, відпочинку й побуту людей, включаючи зовнішні умови для нормального функціонування різних громадських установ.

Громадянство – правові взаємовідносини конкретної особи з державою, під юрисдикцією якої вона перебуває, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках.

Громадянське суспільство – необхідний і раціональний спосіб соціального життя, заснований на розумі, свободі, праві та демократії; суспільний устрій, за якого людині гарантується вільний вибір форм її економічного та політичного буття, гарантуються права людини і забезпечується ідеологічна багатоманітність.

Громадянські (особисті) права і свободи людини – сукупність природних і невідчужуваних прав і свобод, що належать людині від народження і не залежать від її належності до громадянства певної держави.

Д

Декрет – один з видів нормативно-правових актів, що видаються органами державної влади або державного управління.

Делікт – будь-яке правопорушення, тобто вчинення дії, що суперечить закону.

Деліктоздатність – здатність особи нести юридичну відповідальність за невиконання обов'язків або за вчинені нею різні правопорушення.

Демократія – в сучасному розумінні форма політичного режиму, в основі якої лежить народовладдя і політичний плюралізм, верховенство права і поділ державної влади на законодавчу і судову, невідчужуваність прав і свобод людини.

Депутат – повноважний та відповідальний представник народу в парламенті країни чи виборців свого виборчого округу та населення регіону у відповідній місцевій раді народних депутатів.

Державна влада – полягає у здатності і можливості державних органів управляти (або впливати) політичними, економічними, правовими процесами та подіями, контролювати соціально небезпечні явища, що виникають у суспільстві, а також регулювати поведінку громадян.

Державна служба – професійна діяльність з практичного виконання завдань і функцій держави осіб, які обіймають посади в державних органах та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

Державний герб – сукупність зображень, що складають офіційну емблему держави.

Державний гімн – поетично-музичний твір, який прославляє батьківщину, державу, історичні події, їх героїв.

Державний прапор – офіційний відмітний знак держави, опис якого встановлюється законом (як правило, Конституцією), символ суверенітету держави.

Державний суверенітет – верховенство державної влади все-

редині країни, тобто зосередженість всієї повноти влади в державних органах, і незалежність держави в зовнішньополітичній сфері.

Джерела права – початкова форма правових норм, спосіб матеріального закріплення юридичних норм, який засвідчує загальну обов'язковість останніх.

Диспозиція – центральна частина правової норми, яка зазначає права або обов'язки суб'єктів, передбачає дозволу, обов'язкову і заборонену поведінку особи.

Дисципліна – точне, своєчасне і неухильне додержання встановлених правовими та іншими соціальними нормами правил поведінки в державному і суспільному житті.

Дисциплінарна відповідальність – один з видів юридичної відповідальності, що застосовується виключно до порушників трудової дисципліни; правова форма впливу на порушника трудової дисципліни.

Дисциплінарні стягнення – заходи, що вживаються до порушників трудової дисципліни.

Дієздатність – закріплена законом здатність особи (фізичної або юридичної) самостійно набувати своїми діями юридичних прав, створювати для себе юридичні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Догана – один з видів дисциплінарних стягнень, який застосовується до порушників трудової дисципліни відповідно до чинного трудового законодавства.

Договір – угода двох або більше осіб, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Е

Екологічна безпека – стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується запобігання погіршенню екологічної обстановки і виникненню небезпеки для здоров'я людей.

Екологічні права і обов'язки громадян України – система юридично закріплених за громадянами повноважень і зобов'язань в екологічній сфері.

Економічні права і свободи – можливості людини і громадянина у сфері виробництва, розподілу, обміну і використання матеріальних благ.

Ж

Житлове право – сукупність правових норм, які регулюють житлові відносини з використання житлового фонду.

Житловий фонд – жилі будинки і жилі приміщення в інших будівлях на території України.

З

Закон – нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної законодавчої влади або самого народу, який регулює найбільш важливі суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення, втілює основні права людини та інші загальнолюдські цінності і має найвищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів.

Законні представники – батьки, усиновителі, опікуни, піклувальники, представники закладів, які виконують обов'язки опікунів і піклувальників.

Законодавча влада – одна з гілок державної влади, головною функцією якої є законотворчість і організація контролю за дотриманням чинного законодавства усіма структурами держави,

об'єднаннями громадян і громадянами.

Законодавча ініціатива – звернення суб'єкта права З.і., визначеного Конституцією України, до Верховної Ради України стосовно прийняття закону, припинення чинності або зміни чинного закону, яке здійснюється шляхом подання на розгляд Верховної Ради України законодавчої пропозиції чи проекту закону.

Законодавчий процес – чітко врегульований Конституцією України порядок законодавчої діяльності державних органів та їх посадових осіб (суб'єктів законодавчого процесу), пов'язаний з поданням до законодавчого органу проекту закону, розглядом, прийняттям (змінюю, припиненням чинності) і введенням у дію законів, а також з формуванням єдиної системи законодавства України.

Замах на злочин – вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

Заповіт – особисте розпорядження дієздатної фізичної особи (заповідача) на випадок своєї смерті про належне йому майно (у т. ч. й цінні папери), зроблене в установленій законом формі.

Збитки – витрати, зроблені кредитором, втрата або пошкодження його майна; не одержані кредитором доходи, що він мав одержати за умови виконання боржником своїх зобов'язань.

Зворотна дія (сила) закону – поширення дії виданого закону на відносини, що мали місце до набуття ним чинності – з моменту їх виникнення.

Земельне право – галузь права, система юридичних норм, що

регулюють суспільні відносини щодо раціонального використання й охорони земель, охорони прав землевласників і землекористувачів.

Земельний сервітут – обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками).

Злочин – передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, її політичну й економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян; суспільно небезпечне діяння, яке посягає на правопорядок.

І

Імперія – монархічна держава, на чолі якої стоїть імператор; до складу такої держави входять адміністративні одиниці чи державні утворення, територію яких імперія насильно включила до свого складу.

Інкорпорація – спосіб систематизації законодавства, який полягає в об'єднанні за певним критерієм групи нормативно-правових актів в одній збірці без жодних змін у змісті з норм права і самих законів.

Іноземець – особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Інститут права – система юридичних норм, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин у рамках галузі права.

К

Кабінет Міністрів України – вищий орган у системі органів виконавчої влади України.

Казус – випадкова дія, яка (на відміну від умисної або не-

обережної) має зовнішні ознаки правопорушення, але позбавлена елементів вини, отже, і не тягне за собою юридичну відповідальність.

Колективний договір – письмова двостороння угода між власником або уповноваженим ним органом і трудовим колективом, від імені якого виступає профспілковий комітет чи інший уповноважений трудовим колективом орган з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів трудящих, власника або уповноваженого ним органу.

Колективні трудові спори – це конфлікти, розбіжності, що виникли між сторонами щодо встановлення або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту (на рівні підприємства), укладання і зміни колективного договору або угоди та їх виконання, невиконання вимог законодавства про працю.

Комісія з трудових спорів – первинний орган для розгляду індивідуальних трудових спорів, що обирається загальними зборами трудового колективу із числом працюючих не менше 15 чоловік.

Комітети Верховної Ради – постійно діючі органи, які створюються на строк повноважень Верховної Ради України на основі пропорційного представництва депутатських груп та фракцій.

Компетенція – сукупність предметів відання, завдань, повноважень, прав і обов'язків державного органу або посадової особи, що визначаються Конституцією та законами України.

Конституція – Основний Закон держави, у якому закріплюються засади суспільного і державного ладу, правовий ста-

тус людини і громадянина, основні принципи організації та діяльності державного апарату, місцевого самоврядування, здійснення оборони країни, гарантування її безпеки.

Конфіскація – примусове, безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, що є особистою власністю засудженого.

Крайня необхідність – дія, яка хоч і підпадає під ознаки діяння, передбаченого кримінальним законом, але вчинена за обставин, коли іншими діями було неможливо усунути небезпеку, що безпосередньо загрожує особі чи правам цієї людини, а також інтересам держави, суспільним інтересам, інтересам чи правам людини.

Кримінальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, основним змістом якої є покладення на винного примусового обов'язку зазнати у встановленому законом порядку державного осуду його особи, а також, у випадку призначення, понести передбачене кримінальним законом покарання.

Л

Локальні правові акти (норми) – норми права або нормативні акти, які мають усі ознаки правових норм, але поширюють свою дію на окремі трудові колективи, установи і організації, окремі населені пункти тощо.

М

Мажоритарна виборча система – система виборів, за якою обраними вважаються кандидати, які отримали більшість голосів виборців по виборчому округу, де вони балотувалися.

Майнові права – суб'єктивні права учасників правовідносин, які пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням

майном, а також із тими матеріальними вимогами, які виникають з приводу розподілу і обміну майна.

Малолітня особа – особа, яка не досягла 14 років.

Механізм держави – це система державних організацій (органів, установ, підприємств), які створюються для безпосереднього здійснення функцій держави.

Міліція – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Міністерство – головний (провідний) орган у системі центральних органів виконавчої влади для забезпечення реалізації державної політики у визначеній сфері діяльності.

Місцева державна адміністрація – місцевий орган системи органів виконавчої влади, який у межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою.

Місцеве самоврядування – право населення адміністративно-територіальних одиниць (територіальних громад, мешканців сіл, селищ і міст) безпосередньо або через обрані ними органи місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Місцеві податки і збори – обов'язкові платежі, які справляються з юридичних і фізичних осіб, що входять до системи доходів місцевих бюджетів.

Монархія – форма державного правління, за якої вища державна влада здійснюється од-

нією особою – монархом (королем, царем, султаном, шахом, імператором та ін.), є довічною і, як правило, передається у спадок.

Мораль – система загальних правил поведінки людини (соціальних норм), заснованих на співвідношенні критеріїв добра і зла, порядності й непорядності, людяності та жорстокості.

Моральна шкода – втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних чинників, заподіяні фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

Н

Надурочна робота – виконання працівником обумовленої трудової функції з ініціативи власника понад установлену норму його робочого часу протягом дня (зміни) чи за інший обліковий період.

Народний депутат України – обраний відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» представник українського народу у Верховній Раді України, уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, передбачені Конституцією України та законами України.

Натуралізація – надання державою громадянства своєї країни особам, що мають громадянство іншої країни або зовсім його не мають, за їхньою заявою.

Недійсність правочину – недодержання в момент вчинення стороною (сторонами) вимог, які встановлені цивільним законодавством; а також недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин).

Недійсність шлюбу – це форма відмови держави від визнання укладеного шлюбу як юридично значущого акту, виражена в рішенні суду, винесеному в порядку цивільного судочинства в зв'язку з порушенням встановлених законом умов укладання шлюбу.

Ненормований робочий день – особливий режим робочого часу, встановлений нормами трудового законодавства для обмеженої категорії працівників, до якої належать керівні працівники й особи, праця яких не піддається точному обліку або які розподіляють свій час на власний розсуд.

Необережність – одна з двох форм вини за будь-якого правопорушення.

Необхідна оборона – одна з умов правомірності заподіяння шкоди та відсутності злочинності діяння.

Неоподатковуваний мінімум – частина доходу (заробітку), що повністю звільняється від стягнення податку.

Неосудність – психічний стан людини, за якого вона під час вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати своїх дій або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану.

Неповний робочий час – вид робочого часу, який менший від нормального нормованого.

Неповнолітні – особи, які не досягли віку, з якого закон визначає їх повністю дієздатними (в Україні з 14 до 18 років).

Непрацездатність – фізичний або психічний стан працівника, пов'язаний з порушенням здоров'я внаслідок захворювання чи каліцтва, якщо він не може виконувати свою трудову функцію протягом певного часу (тимчасова Н.) або зовсім втрачає праце-

здатність (стійка – постійна або тривала – Н.).

Неустойка – визначена законом або договором грошова сума, яку боржник повинен сплатити кредиторіві в разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання, зокрема в разі прострочення виконання.

Нормативно-правовий акт – письмовий офіційний документ правотворчого органу держави або референдуму, який містить правові норми, забезпечується і охороняється суб'єктами, які його приймали, або судовими органами і спрямований на регулювання економічних, політичних та соціальних відносин.

О

Об'єднання громадян – добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод.

Об'єкти авторського права – твори науки, літератури чи мистецтва, що є результатами творчої діяльності, незалежно від призначення та змісту, які охороняються Законом України «Про авторське право та суміжні права».

Об'єкти права власності – речі (майно), які належать конкретним учасникам цивільних правовідносин і якими вони володіють, користуються та розпоряджаються на власний розсуд.

Опіка – засіб захисту особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх, які не досягли 14 років і залишилися без батьківського піклування, а також повнолітніх осіб, визнаних судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства. О. може бути встановлена також над майном особи, яку суд визнав безвісно відсутньою.

Оплатне вилучення предмета – один з видів адміністративного стягнення, який полягає в примусовому вилученні предмета, що став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення.

Органи виконавчої влади – самостійний вид органів державної влади, які відповідно до конституційного принципу поділу державної влади мають своїм головним призначенням здійснення функції однієї гілки державної влади – виконавчої.

Оскарження – звернення зі скаргою до державних органів і органів об'єднань громадян з приводу незаконності чи необґрунтованості рішень і дій службових осіб.

Особисті немайнові права – цивільні права особи, об'єктом яких є блага, що позбавлені майнового змісту, проте нерозривно пов'язані із суб'єктом права, визнані державою та потребують правової охорони (ім'я, авторське ім'я, честь і гідність, життя і здоров'я, тілесна недоторканність тощо).

П

Парламент – вищий колегіальний, загальнонаціональний представницький виборний (інколи – у деякій частині складу – призначуваний) законодавчий орган держави.

Пасивне виборче право – право громадянина обиратися (бути обраним) до виборних, державних органів та органів місцевого самоврядування.

Підбурювач – особа, яка схилила іншого співучасника до вчинення злочину та викликала у виконавця або в інших співучасників рішучість, бажання вчинити злочин, тобто умисел на вчинення злочину.

Підзаконні нормативно-правові акти – акти, прийняті ком-

петентними органами державної влади чи уповноваженими державою іншими суб'єктами на підставі закону, відповідно до закону і в порядку його виконання; вони деталізують і розвивають положення, які закріплені в законах та визначають процедуру їх реалізації.

Піклування – засіб захисту особистих і майнових прав та інтересів неповнолітніх віком від 14 до 18 років, які залишилися без батьківської опіки, а також повнолітніх осіб, визнаних судом обмежено дієздатними внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами, чи осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно захищати свої права.

Пільги – додаткові права, переваги, що надаються певним категоріям громадян, підприємствам, організаціям (часткове звільнення від податків, платежів тощо) порівняно з іншими.

Податки – обов'язкові внески до бюджету відповідного рівня або до державного цільового фонду, що мають здійснювати платники (юридичні та фізичні особи) в порядку і на умовах, визначених законодавчими актами про оподаткування.

Поділ влади – конституційне розмежування владних компетенцій та повноважень між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади.

Подія – різновид юридичних фактів, які виникають незалежно від волі суб'єктів правовідносин.

Позов – звернення заінтересованої або іншої, уповноваженої на те, особи до суду з проханням про розгляд спору і захист суб'єктивних прав.

Позовна давність – строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про за-

хист свого цивільного права або інтересу.

Політична партія – зареєстроване відповідно до закону добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Політичні права і свободи – можливість брати участь у політичному житті суспільства і держави. Їх носіями є тільки громадяни України.

Помилування – повне або часткове звільнення засудженого від покарання. В Україні помилування здійснюється Президентом держави.

Пом'якшуючі обставини – умови, у яких у судочинстві враховуються фактори, що зменшують соціальну небезпечність злочину чи іншого правопорушення та осіб, які їх вчинили.

Посада – визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень.

Права людини – соціальна спроможність людини вільно діяти, самостійно обирати вид та міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних матеріальних та духовних потреб людини шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначених законодавчими актами держави.

Право володіння – фактичне володіння річчю (майном), що створює для власника можливість безпосереднього впливу на неї (нього).

Правова держава – держава, у якій забезпечується верховенство права, послідовно проводиться принцип поділу влади та визнаються і гарантуються права і свободи кожної людини.

Правова система – у широкому значенні сукупність взаємопов'язаних однорідних юридичних засобів (явищ), за допомогою яких органи влади здійснюють стабілізуючий, регулятор та управлінський вплив на суспільні відносини (шляхом закріплення, конкретного чи загального регулювання, дозволу, зобов'язання, заборони, переконання і примусу, попередження, встановлення санкцій тощо).

Правовий звичай – санкціоноване і забезпечуване державою звичаєве правило поведінки, що склалося в результаті тривалого повторення людьми певних дій.

Правовий прецедент – судове чи адміністративне рішення з конкретної юридичної справи, якому надаються безумовна обов'язковість, нормативна впорядкованість і поширення чинності при розв'язанні всіх наступних аналогічних справ.

Правовий статус особи – юридично закріплене становище особи в державі і суспільстві, він становить частину її суспільного статусу, стосується якості особи як людини і громадянина і характеризує зв'язки особи з державою та політично організованим суспільством.

Правовідносини – врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких мають суб'єктивні права і обов'язки, що забезпечуються державою.

Правоздатність – закріплена в законодавстві й забезпечена державою можливість суб'єкта

мати юридичні права і юридичні обов'язки.

Правомірна поведінка – вчинки, діяння, які не суперечать приписам правових норм або основним принципам права певної держави.

Правонаступництво – перехід прав і обов'язків від одного суб'єкта до іншого.

Правоохоронні органи – органи, діяльність яких спрямована на захист національної безпеки, забезпечення стану законності і правопорядку, захист прав, свобод та інтересів громадян, суспільства і держави та на реалізацію інших законодавчо визначених функцій держави.

Правопорушення – протиправне, винне, суспільно небезпечне (шкідливе) діяння деліктоздатного суб'єкта (фізичної чи юридичної особи), яке передбачене чинним законодавством і за яке встановлена юридична відповідальність.

Правопорядок – режим упорядкованості, організованості суспільних відносин, що існує в державі за умови належного дотримання законності.

Правосвідомість – відображення на рівні суспільної, масової або індивідуальної свідомості у вигляді понять, поглядів, уявлень, почуттів чинного (об'єктивного) або бажаного (суб'єктивного) юридичного права.

Правочин – дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Працездатність – соціально-правова категорія, що відбиває здатність людини до праці, яка визначається рівнем її фізичного та духовного розвитку, а також станом здоров'я, професійними знаннями, умінням і досвідом.

Представницька демократія – здійснення влади через вільно обрані народом представницькі органи.

Президент – виборний одноособовий глава держави в більшості країн з республіканською формою правління. Обирається громадянами або парламентом.

Президентська республіка – форма правління, за якої глава держави – президент – керує урядом, який формує сам.

Презумпція невинуватості – правовий принцип, за яким щодо особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, припускається невинуватість до того часу, поки її вину не буде доведено в порядку, передбаченому законодавством, і встановлено вироком суду, який набрав законної сили.

Приватна власність – форма власності, за якою засоби виробництва, продукти праці, інші предмети належать окремим приватним особам або групам осіб.

Прийняття спадщини – дії, спрямовані на набуття майна, що переходить за спадщиною особі, яка є спадкоємцем за законом або за заповітом (вступ у володіння майном, подача заяв до нотаріальної контори про прийняття спадщини тощо).

Припинення громадянства України – передбачені законодавством України підстави, умови і порядок виходу громадянина України з громадянства чи його втрати.

Припинення шлюбу – юридичний факт, у разі якого припиняються особисті та майнові правовідносини подружжя.

Прогул – відсутність на роботі без поважних причин понад три години протягом робочого дня.

Прокуратура – державний контрольно-наглядовий орган, покликаний здійснювати нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів на території України.

Пропорційна виборча система – виборча система, за якої депутатські мандати розподіляються між партіями пропорційно кількості голосів, одержаних кожною партією в багатомандатних виборчих округах (відповідно до кількості поданих голосів за кожен список партій).

Протиправна поведінка – різновид правової поведінки, що характеризується як соціальне відхилення від норми, зловживання правом та правопорушення.

Пряма демократія – здійснення влади через безпосереднє волевиявлення народу, певної соціальної групи.

Р

Рахункова палата – постійно діючий від імені Верховної Ради України орган контролю за використанням коштів Державного бюджету України, який утворюється Верховною Радою України, підпорядкований і підзвітний їй.

Реєстрація шлюбу – юридичний факт, з яким пов'язане виникнення особистих та майнових правовідносин подружжя; здійснюється не лише в державних органах реєстрації актів цивільного стану в урочистій обстановці за згодою на це осіб, які реєструють шлюб.

Республіка – форма (вид) державного правління, за якої державні колегіальні органи законодавчої влади обираються на певний строк усім населенням держави або його частиною.

Реституція – поновлення порушених майнових прав, приведення їх до стану, що існував на

момент вчинення дії, якою заподіяно шкоди, тобто повернення або відновлення матеріальних цінностей у натурі – тих самих, або подібних, або речей такої самої вартості.

Референдум – важлива форма безпосередньої демократії; спосіб прийняття громадянами держави шляхом голосування законів, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення.

Рецидив злочинів – вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин.

Речі – реально існуючі предмети матеріального світу, які можуть використовуватися людиною і знаходитися у її володінні; щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки.

Робочий час – це встановлений законом або на його основі робочий час, протягом якого працівники відповідно до правил внутрішнього розпорядку зобов'язані виконувати трудові обов'язки, передбачені трудовим договором.

Розірвання трудового договору – припинення трудового договору шляхом одностороннього волевиявлення (працівником, чи власником, чи на вимогу особи, яка не є стороною трудового договору).

Рухоме майно – все власне майно підприємства, крім землі, ще не видобутих корисних копалин, насаджень, будинків і споруд, міцно поєднаних із землею, квартир, інженерних обладнань, жилих будинків, повітряних та морських суден, суден внутрішнього плавання, а також майна, яке за прямою вказівкою закону може бути віднесено до нерухомого або, відповідно до діючого законодавства, не може бути предметом застави.

С

Самоврядування – полягає в самодостатньому розвитку, внутрішній самоорганізації певної системи (трудового колективу, громадської організації, регіональної влади тощо).

Свобода – у юридичному значенні (на відміну від її розуміння у філософії, політиці, підприємстві тощо) ототожнюється з можливістю (дозволом) робити все те, що не заборонено законом (дозвільний принцип, притаманний демократичній правовій державі).

Сервітут – обмежене речове право, яке забезпечує не власнику нерухомості, речі можливість користуватися цією чужою нерухомістю, річчю з певними обмеженнями, встановленими законом або договором.

Система законодавства – сукупність упорядкованих певним чином нормативно-правових актів, які офіційно прийняті державою, мають чинність і юридичну силу, які виражають зміст системи права, галузей, правових інститутів, норм права, правових принципів.

Система права – об'єктивно зумовлена внутрішня організація і структура права певної держави, єдність і узгодженість правових норм, правових інститутів, підгалузей, галузей, яка виражається в системі законодавства, інших нормативно-правових актах, а також в інших формах права (правових звичаях, правових прецедентах, правових договорах тощо).

Систематизація законодавства – засіб реформування, впорядкування законодавства, зведення його до певної внутрішньо узгодженої системи.

Сімейне право – галузь права, яку складає сукупність правових норм і принципів, що регулюють та охороняють особисті і пов'язані

з ними майнові відносини фізичних осіб, що виникають зі шлюбу й належності до сім'ї.

Сім'я – первинний та основний осередок суспільства, який відповідно до ст. 51 Конституції України охороняється державою.

Склад злочину – це сукупність встановлених у кримінальному законі юридичних ознак (суб'єктивних і об'єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочинне.

Скорочений робочий час – встановлена законом зменшена норма робочого часу без зменшення заробітної плати з метою охорони праці окремих категорій працівників.

Служба безпеки України (СБУ) – правоохоронний орган держави спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України.

Службова особа – службовець, що не має повноважень посадової особи.

Солідарна відповідальність – відповідальність кількох боржників перед кредитором, коли кредитор вправі вимагати від боржників повного або часткового виконання зобов'язання.

Соціальні норми – зумовлені об'єктивними закономірностями правила взаємодії, поведінки (або діяльності), які встановлюють загальні вимоги, виражають волю певної частини або всього суспільства і забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

Спадкове право – сукупність правових норм, що встановлюють порядок переходу прав і обов'язків померлої особи за правом спадкування.

Спадкодавець – особа, яка за життя мала право власності на майно, а також інші права і обов'язки, що належать до зобов'язальних, авторських, ви-

нахідницьких правовідносин, які після її смерті переходять спадкоємцям цієї особи.

Спадкоємці – носії права спадкування, а також правомочності спадкування після прийняття спадщини.

Спадкування – перехід прав та обов'язків (спадщини) померлого (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців).

Спадкування за законом – перехід прав і обов'язків померлого (спадкодавця) до спадкоємців у разі, коли спадкодавець не склав заповіту.

Спадкування за заповітом – перехід прав і обов'язків померлого (спадкодавця) до спадкоємців на підставі розпорядження, викладеного у заповіті. За заповітом майнові права можуть бути передані на все майно чи на його частину, одній чи кільком особам, у т. ч. тим, які не входять до числа спадкоємців за законом, а також державі, державним чи недержавним організаціям.

Спадщина – сукупність прав та обов'язків спадкодавця, які переходять після його смерті до спадкоємців.

Співучасники злочину – дві або більше осіб – суб'єктів злочину, які беруть умисну спільну участь у вчиненні умисного злочину.

Співучасть – умисна спільна участь кількох осіб у вчиненні умисного злочину.

Строк давності – термін, після закінчення якого особа звільняється від кримінального покарання за умови, що вона не ухилялася від слідства і суду.

Структура норми права – внутрішня будова норми, її складові частини. С. н. п. складають три елементи: гіпотеза, диспозиція, санкція.

Стягнення – примусовий захід, який є мірою відповідальності, що застосовується, як пра-

вило, за вчинення правопорушення з метою покарання і виховання особи, яка його вчинила, а також з метою загального попередження правопорушень.

Суб'єкт злочину – фізична особа, яка на момент вчинення нею злочину досягла встановленого законом віку – 16 років, а при вчиненні деяких злочинів – 14 років і була осудною.

Суб'єктивна сторона злочину – закріплена в кримінальному законі сукупність обов'язкових і факультативних ознак, що характеризують психічне ставлення особи, яка вчинила злочин, до вчиненого нею діяння та до його наслідків.

Суб'єктивне право – закріплена законом та іншими юридичними нормами можливість певної поведінки особи, спрямована на здійснення прав людини.

Суб'єкт права – фізична або юридична особа, поведінка якої регулюється нормами права за наявності в них ознак правосуб'єктності і дієздатності.

Субсидіарна відповідальність – вид цивільно-правової відповідальності, за яким поряд з відповідальністю боржника передбачена додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи.

Суверенітет – верховенство та незалежність влади, тобто її право на власний розсуд самостійно вирішувати всі внутрішні й зовнішні політичні проблеми без втручання інших держав, організацій.

Суд – орган державної влади, до компетенції якого входить здійснення правосуддя через розгляд адміністративних, кримінальних і цивільних прав та прийняття в цих справах законних рішень.

Судова влада – за Конституцією України (ст. 6) є однією з трьох гілок державної влади.

Судова система – сукупність всіх судів певної держави, що здійснюють правосуддя.

Суспільно небезпечне діяння – дія або бездіяльність, що завдає шкоди відносинам, які охороняються кримінальним законом, або містить у собі реальну загрозу завдання такої шкоди.

Т

Таємне голосування – порядок подання голосів, за яким виборець особисто заповнює виборчий бюлетень в ізольованому приміщенні (виборчій кабінеті) й особисто опускає його до виборчої скриньки (урни).

Територіальна громада – спільнота жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Територіальний устрій України – ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднанні централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Територія держави – частина земної кулі, яка знаходиться у власності держави і народу, його місце проживання, місцезнаходження державних органів, на яку поширюється юрисдикція держави і її публічної влади.

Термін (у цивільному праві) – певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення.

Тоталітарний режим – режим, за якого державна влада

здійснюється шляхом: обмеження або порушення основних прав людини, усунення легальних можливостей для вільного виявлення і врахування інтересів усіх груп населення; зосередження неконтрольованої населенням державної влади в руках правлячої верхівки або однієї особи; фактичного одержавлення суспільства, громадських організацій, релігії тощо.

Трудова дисципліна – сукупність правових норм, встановлених на підприємстві, в установі або в організації, що є обов'язковими для всіх учасників трудового процесу.

Трудова книжка – основний документ, що свідчить про трудову діяльність працівника, на підставі якого встановлюється його трудовий стаж.

Трудове право – галузь права, що регулює суспільні відносини, які виникли в зв'язку з використанням найманої праці громадян у державних, колективних, кооперативних, громадських організаціях та установах, на підприємствах будь-якої форми власності.

Трудові відносини – врегульовані законодавством, а також колективними трудовими договорами відносини, що виникають у зв'язку з трудовим процесом у суспільному виробництві, у конкретному трудовому колективі.

У

Указ – нормативно-правовий акт, який видається главою держави з найбільш важливих питань, віднесених до його компетенції.

Умисел – в адміністративному та кримінальному праві одна з форм вини, що полягає в усвідомленні правопорушником протиправного характеру та наслід-

ків свого діяння, за наявності бажання або свідомого допущення їх настання.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини – затверджуваний Верховною Радою України представник, до обов'язків якого Конституцією включено функції здійснення контролю за дотриманням прав і свобод людини в державі.

Упущена вигода – доход або інше благо, які не отримані особою внаслідок порушення її права невиконанням зобов'язань іншою фізичною або юридичною особою.

Уряд – вищий колегіальний орган загальної компетенції в системі органів державної виконавчої влади, який здійснює керівництво виконавчою і розпорядчою діяльністю в державі.

Усиновлення (удочеріння) – юридичний акт, у силу якого вирішується питання встановлення правових, майнових і немайнових відносин, які існують між батьками і дітьми.

Ф

Факти юридичні – конкретні життєві обставини, з якими норма права зв'язує виникнення, зміну чи припинення правових відносин.

Фізична особа – окрема людина, яка є суб'єктом права.

Фіктивний шлюб – зареєстрований без наміру створити сім'ю правовий акт, за яким у осіб, що його уклали, не виникають подружні права й обов'язки.

Фінансове право – сукупність юридичних норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі створення, розподілу й використання грошових фондів (фінансових ресурсів) держави та органів місцевого самоврядування, необхідних для реалізації завдань.

Форма держави – спосіб (порядок) організації і здійснення державної влади, що складається з порядку виникнення органів влади і методів її реалізації.

Форма права – зовнішнє оформлення змісту правових норм, принципів права, які офіційно встановлені або санкціоновані в політико-юридичних нормативно-правових актах й інших формах; спосіб матеріального закріплення юридичних норм, який засвідчує загальну обов'язковість останніх.

Форма правління – структура і правове становище вищих органів державної влади та встановлений порядок взаємовідносин між ними.

Функції держави – основні напрями діяльності держави, які розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві.

Функції права – основні напрями впливу правового регулювання на людину і суспільство, зокрема інформаційна, виховна, ідеологічна, регулятивна, захисна функції тощо.

Ц

Цензи (виборчі) – встановлені Конституцією та виборчим законодавством певні критерії (умови), з якими пов'язується реалізація громадянином активного і пасивного виборчого права.

Центральний орган виконавчої влади України – державний орган, який забезпечує проведення в життя державної політики у відповідній галузі чи сфері на всій території України.

Цивільно-правова відповідальність – одна з форм (видів) юридичної відповідальності, суть якої полягає в примусовому впливі на порушника цивільних прав і обов'язків шляхом застосування щодо нього санкцій, які

тягнуть за собою додаткові невідгідні майнові наслідки.

Ч

Час відпочинку – частина календарного часу, протягом якого працівники вільні від обов'язку працювати і вправі використовувати його на свій розсуд.

Червона книга України – державний документ, що містить узагальнені відомості про сучасний стан видів тварин і рослин України, що перебувають під загрозою зникнення, і заходи щодо їх збереження та науково обґрунтованого відтворення.

Чинність закону – обов'язковість виконання закону, обмежена певним часом, простором і колом осіб, на які він поширюється.

Ш

Шлюб – сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Шлюбний договір – згода наречених або подружжя щодо встановлення майнових прав та обов'язків, пов'язаних з укладенням шлюбу, його існуванням та припиненням.

Штраф – 1) різновид неустойки, що, як правило, встановлюється законом або договором за невиконання його окремих умов

у визначеній грошовій сумі; 2) платіж за невиконання зобов'язань за договором; 3) вид кримінального покарання; 4) вид адміністративного стягнення.

Щ

Щорічна відпустка – встановлена законом, колективним договором або трудовим контрактом кількість робочих днів безперервного відпочинку в календарному році, наданих працівникові власником або уповноваженим ним органом, із збереженням місця роботи (посади) і середнього заробітку.

Ю

Юридична особа – організація, підприємство чи установа, що має відокремлене майно, може від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав і нести обов'язки, бути позивачем і відповідачем у суді, арбітражному або третейському суді.

Юридичний обов'язок – продиктована законодавством міра необхідної, обов'язкової поведінки.

Юридичні гарантії – норма права, що передбачає у своїй сукупності правовий механізм, покликаний сприяти реалізації законів та інших нормативно-правових актів.

ЗМІСТ

Вступ	3

Частина перша

Основи теорії держави

§ 1. Історичний аспект виникнення держави.....	6
§ 2. Загальна характеристика держави та державної влади	21
§ 3. Державний лад	36
§ 4. Політичні режими.....	47
§ 5. Особа, суспільство, держава	56
§ 6. Правова та соціальна держава.....	69
<i>Завдання для узагальнення за темою .....</i>	<i>78</i>

Частина друга

Основи теорії права та правовідносин

§ 7. Поняття та характеристика права.....	83
§ 8. Поняття і структура правової системи	98
§ 9–10. Правовідносини.....	112
§ 11–12. Правопорядок і правопорушення	125
§ 13. Юридична відповідальність	137
<i>Завдання для узагальнення за темою .....</i>	<i>143</i>

Частина третя

Основи публічного права України

§ 14. Конституційне право.....	148
§ 15. Основні права, свободи і обов'язки громадян України	162
§ 16. Особливості організації державної влади в Україні	178
§ 17. Органи державної влади в Україні	188
§ 18. Місцеве самоврядування в Україні.....	213
§ 19. Фінансове право	222
§ 20. Адміністративне право.....	236
§ 21. Екологічне право	251
§ 22. Кримінальне право. Поняття злочину.....	264
§ 23. Кримінальна відповідальність.....	282
<i>Завдання для узагальнення за темою.....</i>	<i>291</i>

Частина четверта

Основи приватного права України

§ 24. Загальна характеристика цивільного права. Право власності.....	297

§ 25. Захист цивільних прав. Цивільно-правова відповідальність	314
§ 26. Правочини. Поняття спадкового права	323
§ 27. Сімейне право. Житлове право	337
§ 28. Земельне право	355
§ 29. Загальна характеристика трудового права. Трудовий договір	368
§ 30. Трудова дисципліна. Відповідальність за порушення трудового законодавства	384
Завдання для узагальнення за темою	393
Глосарій	398

Навчальне видання

*ГАВРИШ Степан Богданович
СУТКОВИЙ Володимир Лукич
ФІЛІПЕНКО Тетяна Михайлівна*

ПРАВознавство

**Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів
Рівень стандарту, академічний рівень**

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Відповідальна за випуск *Наталія Заблоцька*
Редактор *Ксенія Заводова*
Художній редактор *Володимир Соловійов*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Коректори *Алла Кравченко, Любов Федоренко*
Комп'ютерна верстка *Людмили Ємець*

Формат 60×90/16. Умовн. друк арк. 26. Обл.-вид. арк. 25,12. Наклад 256955 (1-й з-д: 1-110040) прим. Вид. № 1065. Зам. №289.

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212. Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових позитивів на ДП «Видавництво і друкарня «Таврида», вул. Генерала Васи́льєва, 44, м. Сімферополь, АРК, 95000.

E-mail: marketing@tavridabook.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців серія ДК № 1174 від 25.12.2002 р.